

**HOLOKAUSZT, CSEND,
BESZÉD, EMLÉKEZET, ÜZENET**

Szerkesztő:

Kelemen Zoltán

Lektor:

Az Előszót és a rezümét **Szőke Dávid Sándor** fordította.

Nyomdai előkészítés:

Szítás István

Korrektor:

Sinkovics Balázs

Felelős kiadó:

Korcsik Rafael

Kiadta az Universitas-Szeged Kiadó 2019

Minden jog fenntartva!

ISBN

978-615-5106 17-0

Készült a Generál Nyomda Kft.-ben, Szegeden

Felelős vezető:

Hunya Ágnes

TARTALOM

Előszó

Foreword

A kultúra mint emlékezet (A kultúratudományok és a holokauszt)

Máté-Tóth András és Turai Gabriella: *Posztgenocid teológia Európában*

Goldmann Márta: „Babij Jar” a művészetekben (A golyók által elkövetett tömeggyilkosságok metaforája)

Jablonczay Tímea: *Traumatikus és szomatikus emlékezet egy korai holokauszt-regényben. (Rudnóy Teréz: Szabaduló asszonyok)*

Kelemen Zoltán: *Második eljövétel (Német történelmi recepció Timur Vermes „Er ist wieder da” című regényében)*

Wéber Péter: *Aromániai holokauszt irodalmi és művészeti tanúbizonyságai*

Szőke Dávid Sándor: „Világunk Hitler után” (A holokauszt és a háború utáni angol regény etikai kérdései)

A történelem terhe (A holokauszt a történettudományokban)

Szita Szabolcs: *Magyar menekültpolitika az Anschluss után*

Jakab Attila: „A zsidókérdésről... mindenki tudja, hogy van”. (Darányi Kálmán 1937. április 18-i szegedi beszédének sajtóvisszhangja)

Urbancsok Zsolt: *Hősökből áldozatok (Makói zsidó katonák a nagy háborúban és a vészkorszakban)*

Pap Eliza: *Egy nagymúltú gyáriparos dinasztia sikertörténete és hanyatlása a Horthy-korban (Fókuszban a Wolfner család)*

Fóris Ákos: „A zsidó aranka a keresztény lucernán” – a dnyepropetrovszki zsidóság megsemmisítésének magyar leírása

Szarka Lajos: „Gyorsvonati jegy a mennyországba” (Keresztény embermentők a magyar holokauszt idején)

Czingel Szilvia: „Icig, most nem viszünk Auschwitzig” (Magyar zsidók 1956-ban, személyes élettörténeteken elbeszélve)

Hidak múlt és jövő között

(A holokauszt emlékezetének átörökítése)

Pécsi Tibor: *A holokauszt három nyelve*

Gulyás Csaba: *Holokausztoktatás a nyíregyházi Bethlen Gimnáziumban*

Veress Tamás: *Toleranciára nevelés az Igazgyöngy Alapítványnál*

Summary

ELŐSZÓ

2017. október 19-én az Élet Menete Alapítvány, a Szegedi Zsidó Hitközség, a Hódmezővásárhelyi Emlékpont, a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészeti- tudományi Karának Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszéke, a Szegedi Akadémiai Bizottság Modern Filológiai Munkabizottsága, a Budapesti Holokauszt Emlékközpont és a Hódmezővásárhelyi Zsidó Hitközség szervezésében Holokauszt – Csend – Beszéd – Emlékezet – Üzenet címmel holokausztrepre- ció konferenciára került sor Szegeden, illetve Hódmezővásárhelyen.

A szervezők elképzelései szerint a 21. században már nem kifejezetten magá- val a holokauszt történelmi, lélektani vagy fizikai tényével kell szembenéznie a kutatóknak avagy az érdeklődő olvasóknak, hanem azzal, hogy lassan a meg nem élt történelem körébe kerül a 20. századi Európa egyik legfontosabb, egyes kutatók (pl. Aleida Assmann) szerint alapító története, a holokauszt, nem csak a szemtanúk kihalása miatt. Több nemzedék nőtt és nő fel folyamatosan azóta, hogy az utolsó haláltábor is felszabadították. Olyan gyermekek és felnőttek, akiknek nem lehet közvetlen kapcsolata ezzel a tragédiával. Több kutató azon- ban azon a véleményen van, hogy az említett generációknak is szükségük van a holokauszt tanulságaira. Ha a jelenkori Európát tekintjük, mely két totális diktatúra jogi és erkölcsi feldolgozásával küzd még jelenleg is, valamint éveken belül jelentős kérdések egész sorával kell szembenéznie, akkor mi sem egyér- telmebb annál, hogy az egyetemes emberi és ezen belül európai értékek szem- pontjából kulcsfontosságú lehet a holokauszt történelmi tapasztalata. De nem pusztán abban a jól ismert értelemben, mi szerint: „soha ne történhessen meg újra”, legalább annyira egy új európai és emberi közösség alapító mítoszaként, mely immár nem a győztesek retorikáját alkalmazza, hanem képes minden egyes társadalmi, nemzeti, kisebbségi csoportot, így az egész európai közössé- get megszólítani. Ebből a nézőpontból az a követelmény kerül előtérbe, amely a történettudományi tanulmányok tényfeltáró és -megvilágító tevékenysége mellett a kultúratudományok egyre szabadabb holokausztértelmezéseinek és a holokausztoktatás egyre szerteágazóbb tapasztalatainak tanulságait szándékozik egybegyűjteni és kritikai szempontok alapján a közbeszéd tárgyává tenni. Így a 2017. októberi konferencia is annyiban mondható sikeresnek, amennyiben ezen követelményeknek megfelelt. Szerencsére ennek megítélése nem korláto-

zódik a résztvevők csoportjára, mivel a jelen kötet szerkesztett tanulmányok formájában tartalmazza mindazokat az előadásokat, melyek a szimpózium ülészakain elhangzottak.

A fentebb említett három tudományág köré csoportosulnak kötetünk tanulmányai, s mindegyik alcímével a kutatás egy jelentős művére utal. A kultúrátudományi tanulmányokat egybefoglaló fejezet címével Jan Assmann *A kulturális emlékezet* művének címét idézi, a történettudományi Hayden White *A történelem terhe* című könyvéét, míg a disszeminációval foglalkozó fejezet Hannah Arendt *Múlt és jövő között* című tanulmánykötete előtt tiszteleg címével. A holokauszt emlékezetével foglalkozó kutatásnak fel kell ölelnie a humán tudományok teljes szivárványkörét, beleértve a jogtudományokat is, hogy teljes, adekvát képet nyerhessünk a múlt század meghatározó tapasztalatáról. Ennek a szempontnak jelen kötet nem felel, nem felelhet meg. Pusztán szerény javaslat, utalás szeretne lenni abban a tekintetben, hogy milyen irányokban érdemes egy ilyen típusú kutatást elkezdeni. A kötet tanulmányait annak reményében ajánlom az olvasók megtisztelő figyelmébe, hogy hozzájárulnak az említett kutatás kiszélesítéséhez, össztudományos megvalósításához.

Szeged, 2019. július 12.

Kelemen Zoltán

FOREWORD

On October 19, 2017, a national conference on the reception of the Holocaust, entitled as “Holocaust – Silence – Speech – Memory – Message”, took place in Szeged, organised by the March of the Living Hungary, the Jewish Community of Szeged, the Memory Centre of Hódmezővásárhely, the Department of Comparative Literature of the Faculty of Humanities at the University of Szeged, the Association of Modern Philology of the Academic Committee of Szeged, the Holocaust Memorial Centre Budapest and the Jewish Community of Hódmezővásárhely.

The idea of the organisers was that in the 21st century, researchers or readers of the Holocaust have to face not merely with of its historical, psychological or physical implications of it, but with the fact that the Holocaust as one of the most fundamental epoch of the 20th century, as some intellectuals like Aleida Assmann describe it, is slowly becoming part of an inanimate history, not rely for the extinction of its witnesses. Several generations have been growing up ever since the last death camp was liberated. Such children and adults who cannot have any direct link to this tragedy. Nevertheless, several scholars share the opinion that the generations in question also need the lessons of the Holocaust. If we look at today’s Europe, which is still struggling with the coming to terms legally and morally with the two totalitarian dictatorships and inevitably must face a number of significant issues over the years, then there is nothing clearer than the fact that the historical experience of the Holocaust might be vital to the universal human, and especially European, values. However, it might be so not merely in the well-known sense that “it must never happen again.” It might be equally so in terms of becoming a founding myth of a new European and human community, which no longer applies the rhetoric of the winners, but is able to address every single social and national group from the margins and, with it, the entire European community. From this perspective, there is a requirement that, alongside the revealing and illuminating activities of historical studies, it seeks to bring together the lessons of the increasingly liberal interpretations of the Holocaust and the even more diverse experience of Holocaust education and to subject it to public discussion. Thus, the October 2017 conference might be considered as successful in so far as it has met

these requirements. Fortunately, this assessment is not limited to the group of participants, as the present volume includes each talk given at the symposium in the form of critical studies.

The studies of this volume are grouped around the three aforementioned disciplines, each of which refers to a significant work of research. The title of the chapter introducing cultural studies refers to Jan Assmann's *Cultural Memory and Early Civilization* (2007), the chapter on historical studies to Hayden White's article *The Burden of History* (1966), while the chapter on dissemination honors with its title to Hannah Arendt's *Between Past and Future* (1961). Research about the Holocaust memory must encompass all areas and intersections of the humanities, including legal science in order to gain a complete, adequate picture about one of the most significant experiences of the last century. This volume does not meet because it cannot meet this demand. This volume intends to be only a humble proposal, a suggestion to the direction in which this type of research should go. I recommend the studies in this volume in the hope that they will contribute to the progression and transdisciplinary application of Holocaust studies.

Zoltán Kelemen

A KULTÚRA MINT EMLÉKEZET

(A KULTÚRATUDOMÁNYOK ÉS A HOLOKAUSZT)

POSZTGENOCID TEOLÓGIA EURÓPÁBAN*

A Holokauszt 70. évfordulója ismét alkalmat adott arra, hogy az európai zsidósággal szemben alkalmazott felfoghatatlan és felejtethetlen genocídiumról gondolkodjunk, és kitegyük magunkat e szörnyűség fájdalmas emlékezetének. Az a kérdés foglalkoztat, hogyan lehet a kortárs posztszekuláris társadalomban a zsidóságnak és a kereszténységnek az elszenvedett genocidok teológiai értelmezése alapján konstruktívan részt vennie a mai társadalmi együttműködés erősítésében. A téma teológiai (vagy filozófiai és szociológiai) tárgyalásával kapcsolatban fontos leszögezni, hogy a Holokauszt nem olyan természetű kérdés, amelyre válasz adható a szónak abban az értelmében, hogy a válasszal lezáródna a téma, és napirendre lehetne térni fölötte. Éppen ellenkezőleg, akár a Holokauszt, akár további genocidok a történelemben az emberi bestialitásnak olyan szélsőséges esetei, amelyek az emberi értelmet meghaladják. Különösen akkor, ha ezeket a tragédiákat összefüggésbe akarjuk hozni a zsidó vagy a keresztény vallás isteneszméjével, amelynek egyik központi eleme a gondviselés.¹ Elie Wieselt kérdezték egyszer, hogy miként vélekedik arról a felvetésről, hogy Auschwitzban a teodícea is meghalt, illetve hogy a gondviselés nem létezik többé. Wiesel válaszában elutasította azt a felfogást, hogy a hitből fakadó megoldások után a kérdéseknek el kell hallgatnia. Minden válasszal szemben gyanakodom, de a felvetett és megválaszolatlan kérdéssel egyetértek.²

---

* A kutatást az EFOP-3.6.2-16-2017-00007 azonosító számú, Az intelligens, fenntartható és inkluzív társadalom fejlesztésének aspektusai: társadalmi, technológiai, innovációs hálózatok a foglalkoztatásban és a digitális gazdaságban című projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap és Magyarország költségvetése társfinanszírozásában valósul meg.

¹ David C. Tollerton: *Book of Job in post-holocaust thought*. The Bible in the Modern World 44. Sheffield Phoenix Press, Sheffield, 2012.

² Elie Wiesel and Michaël de Saint-Cheron: *Evil and exile*. Univ. of Notre Dame Press, Notre Dame Ind. u.a., 1990.

Dolgozatunkban először a zsidó és keresztény teodícea értelmezési kísérleteiből válogatunk, melyek a Holokauszttal kapcsolatban sokféle teológiai megfontolást³ kínálnak. Egy további lépésben kísérletet teszünk arra, hogy a teológiai értelmezés mezője mellé a szociológiai értelmezést illesszük, a teodícea megközelítést a szociodíceai megközelítéssel egészítsük ki. Ennek mentén jutunk el ahhoz a kérdéshez, hogy milyen társadalomelmélet és milyen politika szükséges a posztgenocid társadalomban való együttéléshez.

Beszédes hallgatás

A bibliai zsidó vallás éppen úgy visszafogott a Mindenható nevének kiejtésében, amint az iszlám Allah, illetve a Próféta arcának ábrázolásában. A hallgatás itt a misztikus *aphasia* következménye, amely törvénnyé lett, de a zsidó spirituálisitást máig nagy mértékben jellemzi. Amint a zsoltáros kérdezi: „ki az ember, hogy megemlékezel róla”, ugyanúgy kérdezi a zsidó teológia is, ki az ember, hogy megemlíthetne, hogy gondolataidat kifürkészhetné, hogy értelmével átfogná azt, ami csak az idők végezetén válik nyilvánvalóvá. E beszédes hallgatás a misztika minden ágában jelen van, s nem csak a zsidóságban vagy a kereszténységben. A végső titkokat, a teljes magyarázatot nem lehet kimondani, nem lehet felfogni, mert az a vallás végét jelentené. Ide jut a posztmodern filozófia számos képviselője is, elég legyen csak Derridára, Vattimóra vagy Caputóra utalni.

Megtört hallgatás

Bármennyire visszafogott is a zsidó teológia a Mindenható nevének kiejtésében, ugyanakkor műveinek értelmezését tekintve aktív, s éppen a Holokauszt képezi a Mindenható műveinek értelmezésében a legmélyebb vagy legradikálisabb kihívást. Ha eltekintünk attól az alapállástól, hogy a Holokauszt ugyanúgy

³ Vö. a Magyar Pax Romana konferencia kötetét. (Hamp Gábor, Horányi Özséb, Rábai László. *Magyar megfontolások a Soárról*. Balassi, Magyar Pax Romana Fórum, Pannonhalmi Főapátság, Budapest–Pannonhalma, 1999).

nem értelmezhető, mint a Mindenható bármely más tette, mert az ember erre alapvetően képtelen, akkor felsorolhatunk néhány zsidó és keresztény megközelítést a Soával kapcsolatban. A zsidó megközelítésekben az elmúlt évtizedben kiemelt szerepet játszik a Jób könyvére való hivatkozás, amely az ártatlan szenvedő archetípusa, és amely számos lehetőséget biztosít, többek között a benne lévő diskurzusok évrendszere révén a zsidó posztholokauszti teológia számára. A Holokauszt túlélőinek története Jób története, Jób a túlélő, akinek története drámai tanúságtétel.⁴

Az egyik zsidó vallási megközelítés az önvádra épít, amely nem kérdőjelezi meg Isten igazságosságát. A zsidóság bűnei miatt a Holokauszt megérdemelt büntetés. Joel Teitelbaum a szatmári haszid zsidóság kiemelkedő alakja az egyik, aki a zsidóságon belüli vétkekre adott büntetésként értelmezi a Holokausztt. Teitelbaum anticionista alapállású volt, aki úgy vélte, Izraelnek akkor kell helyreállnia, ha már eljött a Messiás, addig pedig a zsidóságnak várakoznia kell, mint a szűznek, hogy eljöjjön érte a vőlegény. „Bűneink miatt szenvedtünk.

... Mai nemzedékünknek már nem szükséges sokáig keresnie azt a bűnt, amely felelős nyomorúságunkért. Az eretnekek törték meg minden elképzelhető

módon az esküt, hogy erőszakkal felemelkedjenek, és maguk teremtsék meg a szuverenitást és a szabadságot, még a megadott idő előtt. Ők vitték un-

dok eretnekségbe az zsidóság többségét, a világ teremtése óta soha nem látott mértékben. ... Így nem csoda, hogy az Úr haragjában lesújtott És igazak is

elpusztultak a bűnösök és félrevezetők miatt, olyan nagy volt az isteni harag.”⁵ Hasonlóan a zsidóság bűneire mért büntetésként értelmezi a hatmillió zsidó halálát követelő genocidot Eliezer Schach (1899–2001)

ultraortodox rabbi. A zsidóságnak feltétlen hűséggel kell követnie a törvényt. „És ha a Holokausztt nem bűnei miatti büntetésként fogja fel, akkor végső soron úgy tesz, mintha

nem hinne az Egyetlen Szentben, áldassék a neve.”

Hasonló teológiai logikával érvel, de cionista álláspontból közelít Zwi Jehuda Kook (1891–1982) rabbi. Szerinte a zsidóság nagy vétké – amire a Holokauszti büntetése következett – az Izrael földjével szembeni hűtlenség. „Ha eljön a vég

⁴ Ld. a 2. sz. jegyzetben i. m.

⁵ Aviezer Ravitzky: *Messianism, zionism, and jewish religious radicalism*. With the assistance of M.

Swirsky and J. Chipman. *Chicago Studies in the History of Judaism*. The University of Chicago Press, Chicago, London, 1996, 124.

és Izrael ismét nem ismeri fel, akkor szörnyet cselekszik az Úr, amely eltünteti a zsidó népet.”⁶

A zsidó önvádra alapozó megközelítéstől alapvetően eltér az a szemlélet, amely nem teodíceai problémaként értelmezi a Soát, ami önmagában felfoghatatlan és megérthetetlen. Erre épít Richard Rowell Rubenstein (1924–) más reform-rab- bikkal egyetemben, aki elutasítja az ortodox értelmezést, és tagadja, hogy ezt a tragédiát Istenhez kapcsolva kellene megérteni. A felfoghatatlant nem lehet felfogni – állítja, mint ahogyan Isten sem létezik, és nincs semmiféle véték és büntetés. A Holokausztra adott egyetlen intellektuálisan korrekt válasz ebben e megközelítésben az *ateizmus* és az Izrael kiválasztottságába vetett hit elvetése. Ezt a felfogást részletesen fejti ki 1966-ban publikált és azóta számos kiadást megélt *After Auschwitz* című művében.⁷ Zsidó részről a felvetéssel érdemben járult hozzá az isten halott teológiához a hatvanas években. Az utóbbi időben azonban kissé elmozdult ettől az állásponttól, és egyfajta deista felfogáshoz közelít.⁸

Rubenstein legutóbbi művében bizonyos értelemben tovább halad a teodí- ceától függetlenített logikájának útján, és átalában a genocidok értelmezésére tesz kísérletet. A Közel-Kelet évszázados konfliktusáról írva a Holokausztot a nyugati társadalomfejlődés szükségképpeni következményének titulálja, és be- sorolja számos további népirtás közé. Kezdvé az örmény genocidtól, amelyet az Oszmán Birodalom északi területein hajtottak végre 1915–1917 között, s melynek több mint félmillió áldozata volt, folytatva a Holokauszton át egészen a bosnyák népirtásig. A központi kérdés, melyet az amerikai és a világpolitika- nak meg kell tudnia válaszolni, hogy van-e más út, mint a népirtás az emberiség nem-termelő népességének megoldására.⁹ A *Dzsihád és genocid* című művében arra a következtetésre jut, hogy eljött az iszlám haragjának napja, amely a genocidban látja az egyetlen megoldást, és láthatóan el is kezdte ennek a program- nak a végrehajtását.

⁶ 5. sz. jegyzetben i. m. 128.

⁷ Richard L. Rubenstein: *After Auschwitz. Radical theology and contemporary Judaism*. Bobbs-Merrill Co., Indianapolis, etc., 1966.

⁸ Richard L. Rubenstein and John K. Roth: *Approaches to Auschwitz: The Holocaust and its legacy*. John Knox Press, Atlanta, 1987.

⁹ Richard L. Rubenstein: *Jihad and Genocide: The Case of the Armenians*. Lexington Books, Lanham, MD [etc.], 2009.

Emil L. Fackenheim (1916–2003) ugyan nem követi a megérdemelt büntetés teológiai logikáját, de nem is tartja lehetetlennek a teodíceai megközelítést. Azt képviseli, hogy a Holokausztal kapcsolatban nem lehetséges végső válaszadás, mert ahol végső válaszok vannak, ott a Holokausztot nem értették meg, tehát nincs is jelen a vitában. A Holokauszt értelmezésével kapcsolatos álláspontját *Jób gyermekeinek* bibliai történetéhez kapcsolja. Szerinte – eltérően a Bibliától – az elveszett gyermekek nem pótolhatók későbbi gyermekekkel (Jób 42,13–16). Ugyanakkor mégis az 1945 után született zsidó gyermekek, valamint Izrael államának léte a reménynek és a hitnek a személyes és egyben társadalmi vá- lasza a Holokausztra, amennyiben az utána következő zsidóság gyermekeivel és államával igazolja, hogy Hitlernek nem lett igaza, és a zsidóság teljes kiirtására vonatkozó terve nem valósult meg.¹⁰ Fackenheim érvelése bizonyos értelemben pragmatikusnak mondható. A túlélők fertilitása adja meg a választ a Holokauszt teológiai és vallási alapon voltaképpen megválaszolhatatlan kérdésére. A kérdés nyitva marad, de a közösségi cselekvés számára ez a megválaszolatlanság nem paralizáló módon, hanem a generációk továbbélésére motiváló módon hat.

Ehhez a pragmatikus válaszkeresési megoldáshoz sorolható Viktor E. Frankl (1905–1997), akit a zsidó teológiai megközelítések utolsó tagjaként kell meg- említeni. Jóllehet őt nem szokás teológusnak nevezni, ugyanis nem volt rabbi, és nem végzett teológiát sem. A pszichológus Frankl válasza a Holokausztra a tárgyban írt második könyve címével foglalható össze legrövidebben: „mégis mondj igent az életre”.¹¹ A táborban végzett megfigyelései alapján amellet- t ér- vel, hogy azok, akik számára létezett valamilyen szellemi vagy lelki kapaszkodó, nagyobb eséllyel éltek túl a rettenetes viszonyokat, mint azok, akik elveszítették az életbe és a túlélésbe vetett hitüket.¹² A halálgyárban az életre voksolni, a teljes értelmetlenség viszonyai között az élet értelmességében hinni, ez lett Frankl logoterápiájának, vagyis az általa kifejlesztett Freud utáni egyik legjelentősebb terápiás megközelítésnek az alapja. Frankl sem tesz tehát kísérletet arra, hogy

¹⁰ Emil L. Fackenheim: *The Jewish bible after the Holocaust: A re-reading*. Sherman studies of Judaism in modern times, 1990, 93–94.

¹¹ Viktor E. Frankl és Sárkány Péter: *...mégis mondj igent az életre! Egypszichológus megéli a koncent- rációs tábor*. (Értelmes élet 6.). Jel, Budapest, 2007.

¹² Ugyanezt a túlélési stratégiát találjuk Faludy György *Pokolbéli víg napjaim* című művében is. (Faludy György: *Pokolbéli víg napjaim*. Magyar Világ Kiadó, Budapest, 2005.)

megértse, felfogja a rettenetet, hanem a Fackenheim által képviselt pusztán pragmatikus válasz mellett, azt megelőzően és még inkább megalapozóan az értelmes életbe vetett hitet tekinti a válasznak – dacára a Holokausztnak. Bár Frankl megközelítése alapján nem teológiai, ez a megoldás annyiban mégis teológiai, de legalábbis vallásinak tekintendő, hogy valami nem láthatóra, még nem-jelen lévőre alapozó életigenlést ajánl. Amint Jób is dacára a felfoghatatlan veszteségének, reményét nem adta fel, értelmet keresett és talált.

Hans Jonas azon elsők között volt, aki *Der Gottesbegriff nach Auschwitz* című jelentős tanulmányában a zsidó-keresztény istenfogalom radikális újragondolását végezte el, amelyet utána számosan követtek, illetve továbbgondoltak.¹³ Jonas alapállása szerint Isten nem volt képes beavatkozni a genocid szörnyű történéseibe, mert a teremtést követően lemondott mindenhatóságáról, és kiszolgáltatta magát az embernek. A kabbalisztikából átvett „*cimcum*” kifejezéshez kapcsolódva Isten önkiüresítéséről beszél, hasonlóan ahhoz, ahogyan a keresztény teológia Krisztus kenőzisaról. A kifejezés Isaac Luriac tanítására megy vissza, amelyben a *cimcum* egyenes következménye valamely üres hely. Nem csupán arról van szó, hogy Isten megváltoztatta valamely tulajdonságát, jelen esetben a mindenhatóságát, hanem arról, hogy azon a helyen, amelyet ő foglalt el a teremtés előtt, most üresség van, amely feltöltődésre vár (*tikkum*). Ez az üresség metafora visszatér később a posztmodern filozófiában, Derrida a *khóra* kifejezéssel próbálja létrehozni azt az intellektuális teret, amelyben a zsidó-keresztény gondolkodási hagyomány szerinti ellentmondást az istenfogalomban nyitott diszkurzív térré lehet alakítani.

Keresztény értelmezés

A kereszténység nem érthető meg a zsidóság nélkül. A kereszténységnek szüksége van a zsidóságra, mert a Jézus Krisztusban adott szövetség csak az Ábrahámnak adott szövetség tudomásul vétele és megértése révén érthető. Nincs kereszténység zsidóság nélkül, miközben a zsidóság nem szorul rá a keresztény-

¹³ Hans Jonas: *Der Gottesbegriff nach Auschwitz: Eine jüdische Stimme*. [6. Aufl.]. Suhrkamp-Taschenbuch 1516. Suhrkamp, Frankfurt a.M., 1995.

ségre, hogy saját vallását kövesse, és abban megfeleljen a törvény és a próféták útmutatásainak.

A keresztény megváltás-értelmezések egész sora található meg a teológiatör- ténet izgalmas, jeles szerzőinél és a hivatalos egyházi megnyilatkozásokban. A váltságdíj-elmélet szerint Isten Jézus halálával fizetett a Sátánnak, hogy az em- beriséget kiszabadítsa annak fennhatósága alól. A győzelmes Krisztus elmélet szerint Jézus megvívta harcát a Sátánnal, és győzelmesen került ki a küzde- lemből (Gustaf Aulen, 1879–1978). Az elégtétel-elmélet szerint, melyet Szent Anzelm (1033–1109) is képviselt, Jézus engedelmisségével elégtételt adott Is- tennek az emberiség bűneire. Pierre Abelard (1079–1142) a morális példa el- méletét állította fel, mely szerint Isten azért küldte el fiát, hogy életével és ha- lálával hasson az emberek szívére, és megnyerje őket az erkölcsös élet számára. Jézus erkölcsi jó példával jár elől. A helyettesítés vagy képviseleti elmélet szerint az emberiség annyit vétkezett Isten ellen, hogy halált érdemelne. Isten azonban irgalmában fiát küldte, hogy az emberiség helyett elszenvedje a halált, és így kiváltsa az emberiséget a halálos ítélet hatálya alól.

Ezek az elméletek vagy akár más hasonlóak a keresztény vallás olyan teológiai

elméleti konstrukciói, melyekkel a zsidó elméletek nem rendelkezhetnek, illet- ve ha igen, akkor csak a Messiás eljövételével összekapcsolva, amely még nem következett be. Ami a keresztény teológiában megtörtént megváltás, az a zsidó teológiában a várva várt megváltás. A Holokauszt eseményében a zsidók állnak az áldozati oldalon és a keresztények az elkövetői oldalon. A megváltás vonat- kozásában ez a tény azt a teológiai kérdést veti fel, hogyan értelmezhető a meg- váltás, ha a kereszténység képes volt a Holokausztot elkövetni vagy legalábbis nem megakadályozni, hogy a neopogány náci vallási-politikai gépezet el ne kövesse. Ha megtörtént a Holokauszt, akkor Krisztus megváltói tette erőtlén és hatástalan. Vagy pedig a Holokauszttal az igazolódott, hogy Krisztus megvál- tása egyáltalán nem terjedt ki az egész emberiségre, még csak a kereszténység egészére sem, csupán azokra, akik a maguk módján ellenálltak a Holokauszt kísértésének, s nevüket a Yad Vashem a világ igazai adatbázisában örökíti meg. (A 2014. január 1-jei állapot szerint Magyarországról 810 személyt tartanak nyilván. Köztük Kelemen Krizosztomot, Márton Áront, Ottlik Gézát, Salka- házi Sárát vagy Slachta Margitot is megtalálhatjuk.)

Igazat kell adnunk Mezei Balázsnak, aki sokakkal egyetértésben hangsúlyozza, hogy a Holokauszt¹⁴ határvonalat jelent „a nyugati humanitás klasz- szikus szakasza és egy csak lassan megformálódó új korszak között”. Mezei Auschwitzban nem csak a filozófiai és teológiai gondolkodás számára vízvá- lasztó történelmi eseményt lát, amelyben az emberi gonoszság egyedülálló módon mutatta meg magát, hanem a tragédiát az emberi jóság gyűjtőpont- jának (*occasio boni*) is tekinti egyben, amely a szörnyűségre adott válaszok egész sorát indította el. Különösen a keresztény teológia feladata Auschwitz után felismerni a saját felelősségét, tanulni a zsidó Auschwitz utáni teológiá- ból és kifejleszteni azt a válaszrendszert – konkrétan újragondolni a valláshoz és a kinyilatkoztatáshoz kapcsolódó teológiatörténetet –, amely a keresztény teológiai alapokra és szemléletre épülve megfelel az Auschwitzot követő új történelmi korszaknak.¹⁵

A keresztény teológusok közül Johann Baptist Metz teológiáját nem csu- pán olyan értelemben jellemzi az Auschwitz-tematika, hogy foglalkozott vele, hanem bizonyos értelemben egész teológiájának alapját az Auschwitzcal kap- csolatos reflexió képezi. Minthogy Metz reflexióját már sokan ismertették, itt csak két kiemelkedő teológiai válaszára utalok. Metz nem tekinti teológiai szempontból Auschwitzot megválaszolható kérdésnek, hanem olyan tüské- nek, amely a kereszténység testében folyamatos fájdalomként tovább él. A teológia művelése, amelyben Metz szerint nem csak a professzionális teoló- gia foglaltatik bele, hanem az emberi élet nagy kérdéseinek az Isten, ponto- sabban Krisztus szenvedésére való folyamatos emlékezés, még pontosabban a krisztusi szenvedőkkel való azonosulás perspektívája alapján történő folya- matos válaszkísérlet, nem mehet vissza Auschwitz elé, mintha meg sem tör- tént volna, s nem is haladhatja meg Auschwitzot, mintha az behelyezhető lehetne a teológiai problematika korábbi, már lezárt aktái közé. A teológia az auschwitzi szenvedőkkel és minden további szenvedőkkel együtt végzett teológia, a szenvedők engedelmisséget parancsoló jelenlétének ihletében vég- zett reflexió lehet. Ugyanakkor nem ért egyet azokkal, akik Auschwitz után a

¹⁴ E kifejezés helyett ő inkább az „Auschwitz” elnevezés használatát ajánlja, mert ez jelképezi egyben a hosszú 20. század más hasonló tragédiáit.

¹⁵ Mezei Balázs: *Religion and revelation after Auschwitz*. Bloomsbury Academic, New York, 2013.

hallgatás lehetőségét választják, és az imádság lehetetlenségét hirdetik. Metz álláspontja szerint azért lehet imádság Auschwitz után is, mert Auschwitzban, a lágerekben zsidók és keresztények imádkoztak.

Jürgen Moltmann protestáns teológus szerint, aki a kortárs teológiatörténet- be elsősorban a „*reménység teológiája*” kifejezéssel írta bele magát, Auschwitz után és miatt a kereszténységnek revideálnia kell a skolasztika és neoskolasz- tika által fémjelzett istenképet, és olyan módon kell Istenről gondolkodnia, aki maga is szenved. Nem csupán együttérző Isten, aki a jeleneten kívül van, hanem a szenvedőkkel sorsközösséget vállaló Isten.

Dorothee Sölle protestáns teológus Metzhez és Moltmannhoz hasonlóan az istenfogalom reflexióját igényli és végzi Auschwitz vonatkozásában. A teljha- talmú (mindenható) isteni attribútumot az élethatalmú attribútumra váltja le. Az ember istenszeretete elsősorban nem abban kell megnyilvánuljék, hogy a mindenható Istent szereti, imádja, hanem abban, hogy saját életével az életet szolgálja, és energikus küzdelmet vív az emberre mindenünnen leselkedő halál ellen. Az egyház nem hirdetheti hitelesen Isten szeretetét, ha nem szereti az Istent az emberekben, az üldözöttekben és a szenvedőkben.

Hans Küng a zsidóságról szóló vaskos kötetében több hullámban is foglalkozik a Holokauszt problematikájával, s a kötet végén egyfajta „középutat” tart teológiaiilag vállalhatónak.¹⁶ Auschwitzban a halálra várók nem tehetetlen és gyöngé Istenhez imádkoztak, aki magukra hagyta volna népét, hanem az erős Istenhez, aki akkor is megszabadító, ha a rettenetes fogságban ez nem látható. Arra a teodícea-kérdésre, hogy miként egyeztethető össze Isten szeretete és ha- talma azzal, hogy az auschwitz vagy más genocidok alkalmával nem avatkozott bele az emberek által alakított történelem rettenetes poklaiba, Küng szerint nem adható teológiai válasz. A keresztény (és zsidó) gondolkodás számára a dilemma elviselése és provokatív jelenlétének vállalása az egyetlen megfelelő alapállás. Ugyanakkor az Istenbe vetett bizalom „mégis”-e, dacára a Soának, ez lehet a zsidók és keresztények közös válasza, amely ugyan nem oldja fel a dilemmát, de nem is teszi lehetetlenné az Istenről való közös gondolkodást és az ebből fakadó közös gyakorlatot.

¹⁶ Hans Küng: *Das Judentum*. Piper, München, 1991, 732.

Összefoglalás

A vázlatosan bemutatott keresztény álláspontok, mint láttuk, megfelelnek Mezei maximáinak, mert a Holokausztot nem csak önmagában álló egyedi tragédiának tekintik, hanem korszakhatárnak. Továbbá nemcsak a keresztény teológiai hagyomány újraértelmezését próbálják elvégezni, hanem a zsidó teológiával szemben is tanulékonynak mutatkoznak. S ezen a ponton érdemes visszatérni Mezei fentebb már idézett művére, amely a maga logikája szerint lényegretörően szintén összefoglalja Metz, Küng és mások általa talán még fontosabbnak tartott szerzők álláspontját. Mezei ugyanis a kinyilatkoztatásra hegyezi ki kérdését, vagyis arra keres választ, milyen értelemben tekinthető az „idők jelének” a Holokauszt. Következtetésének lényege pedig az, hogy Auschwitz az Isten által akart teljes lét ellentéte, a gonoszság végsőkéig menő jelenléte, s ezért, egyáltalán nem ettől függetlenül, az ellentétet abszolút módon igénylő esemény és jel, akár azt is mondhatnánk szentség. Keresztények és zsidók számára, de nemkülönben más vallásúak és vallástalanok számára is, a Holokauszt ebben a vonatkozásban az Istenről való gondolkodás olyan kiindulópontja lehet, amely az ott megmutatkozóan diametrikus ellentétet tarthatja és kell tartsa annak, amely valóban megfelel az Istennel szemben támasztott filozófiai és teológiai kritériumnak.¹⁷

Post teodicea

A Holokausztra adott zsidó és keresztény válaszok vázlatos áttekintése után összegzőképpen megfigyelhetjük, hogy azt a kérdést, hogyan történhetett meg a Soá, voltaképpen az arra a kérdésre adott válasszal próbálják megválaszolni, hogyan engedhette meg Isten a Soát, amit teodíceának, teodíceai megközelítésnek nevezünk. Mintha a Holokauszttal vagy más genociddal kapcsolatos leglényegesebb teológiai vagy filozófiai kérdés az istenképre vonatkozna, és nem az emberképre, az emberi magatartásra. Pedig az istenről való filozófiai és teológiai gondolkodás mélyen beleágyazódik az emberről való gondolkodásba és még inkább abba a társadalmi valóságba, amelyben a történetekkel és jelenségekkel kapcsolatos reflexiók megszületnek. Már sokan írtak a zsidó vagy a keresztény, de akár az iszlám istenfogalmának kontextuális beágyazottságáról. A kivonulást

¹⁷ 15. sz. jegyzetben i. m., 153ff

követő istenfogalom egészen más, mint a dávidi vagy a posztbabiloni koré vagy akár a diaszpórák istenfogalmai. A francia vagy a német szerzők által kidolgozott diskurzuselmélet egybehangzó belátása, hogy a gondolat a társadalmi valóság leképeződése, amely visszahat a társadalom alakulására. Hasonlóan Koselleck és mások munkássága kimutatta a történelem kulcsfogalmainak szemantikájában azt a mély összefüggést, hogyan alkották meg a fogalmi ellentétpárok a társadalmi ellentéteket, nem utolsósorban a keresztény-pogány ellentétpárt, amely a nem-keresztény csoportok kirekesztésének volt és maradt máig hatóan hatékony eszköze. Ugyanígy a dogmatörténetből is tudhatjuk, hogy az egyház mindig akkor kényszerült tanítását határozott kontúrokkal leszögezni, amikor valamely csoportok és annak képviselői hatásosan terjesztettek ellenkező tanokat, veszélyeztetvén az igaz tannak és képviselőinek hegemoniáját. A tiszta tanítás őrzése voltaképpen egyet jelent a fennálló rendszer hatalmára vonatkozó kérdés kirekesztésével. Az eretnekek (akik eredetileg bent vannak) kirekesztése jelenik meg, képeződik le a tévedések elítélésében, a kirekesztésnek pedig alkalmas eszköze valamely tan eretnekké, tévedéssé nyilvánítása. Miközben tehát az istenfogalom módosítását végzi a filozófia és a teológia, egyben arra is választ keres és talál, hogy milyen módon változtatandó a társadalom szerkezete, a benne lévő hatalmirendszer.

Ezen a nyomon haladva már csak egy lépés azt állítani, hogy a különböző istenfogalmak voltaképpen vallási-teológiai szöveggé formált társadalomfogalmak. A kortárs társadalomban egymásnak feszülő politikai és vallási közösségek hatalmi céljainak megfelelő társadalmi rendszer fogalmi leképeződései. Valamely csoport kirekesztése a hatalomból akár a legvégsőig menően, ami a genocid, a teljes mértékben kirekesztő, vagyis homogén és változhatatlan istenfogalommal történik. A skolasztika istenfogalmi ilyenek, mert a katolikus egyház társadalmi pozícióját fejezik ki. Ennek legszélsőségesebb megnyilatkozása a tévedhetetlenségi dogma kihirdetése, miközben Napoleon ante portas (Róma, Vatikán állam 1871).

A török genocid az örmény kisebbséggel szemben, a sztálini az ukrán lakossággal szemben, a náci a zsidósággal szemben, a hutu a tutsi lakossággal szemben, a szerb-horvát genocid a bosnyákokkal szemben az adott hegemoniai viszonyok megerősítésére vagy új hatalmi elosztás kirozgatására és megszilárdítására való, amelynek nyelvi-fogalmi leképeződését megtalálni a nemzeti-vallási-felekezeti fogalmi rendszerben és annak radikális változásaiban.

A társadalmi viszonyok nyelvi pozicionálása a mediatizált publikus diskur- zusban még nyilvánvalóbb és erőteljesebb, mert a különböző érdekcsoportok nagy sebességgel és egyszerre nagy tömegeket is elérve képesek nyelvi eszköz- zökkel kirekesztő folyamatokat elindítani, amely jó esetben a verbális erőszak szintjén marad, drámai esetekben a fizikai erőszakban is megnyilvánul, akár sorozatos terrorcselekményekké vagy genociddáeszkálálódik.

Az istenfogalmak kontextualitása és a társadalmi hegemoniáért vívott küz- delem diszkurzív leképeződésének összefüggései alapján felvethetjük, hogy az Auschwitz utáni teológia fő kérdése elsősorban talán nem is a teodícea, hanem a szociodícea területére tartozik. A legfőbb kérdés nem fogalmi természetű, hanem etikai. Arra a kérdésre kell válaszolnia a teológiának és a szociológiának, nemkülönben a filozófiának, sőt talán a művészeteknek is, hogy milyen a nem kirekesztő társadalom elmélete és gyakorlata. Hogyan lehet az egymással ellen- tétes érdekcsoportokat megtartani egy társadalmi térben.

A következőkben tehát először a szociodícea kifejezés genealógiáját ismerte- tem vázlatosan, majd a politika agonisztikus megközelítését.

Sociodícea

A durkheimi eredetű¹⁸ szociodícea terminust (amely Giner szerint a leibnizi teodícea egy tágabb értelemben vett szekularizált változata) a közösségi szenvedés szociológiai értelemdadásaként interpretálhatjuk. Giner azt képviseli, Durkheimre alapozva, hogy a társadalom anómiás, s ebben a morális hiányosságban jelöli a társadalom elsődleges jellegzetességét. Torre pedig Durkheim *A vallási élet elemi formái* című művéhez fűzve megjegyzi, hogy Durkheim a rossz/gonosz szociológiáját a sajátos rítusok kapcsán tárgyalja.¹⁹

¹⁸ A teodícea szociodíceaként való használata durkheimi természetű (Richard, 1943:136ff). Olyan értelemben, hogy az eredetileg Durkheim gondolatvilágához tartozó *anómia* kulcsfogalmára építette Bourdieu a *szociodícea* kifejezést. (Vö. Gabriel Bergounioux: *Linguistique et variation: repères historiques*. Langages, 1992, 114–125.)

¹⁹ Émile Durkheim: *A vallási élet elemi formái: A totemisztikus rendszer Ausztráliában*. Utánny. For- dította: Vargyas Zoltán. (Kultúrák keresztútján. L'Harmattan, Budapest, 2004, 199ff) <http://www.tan-konyvtar.hu/szociologia/vallasi-élet-elemi-080904-109>.

Durkheim megkülönbözteti a vidám ünnepeket a szomorú ünnepektől, s mindkettőre hoz érzékletes példákat is. A rítusok társadalomalkotó és társadalommentő funkciójára vonatkozóan azonban nem talál különbséget a kétféle rítus között. Az engesztelési (*piakuláris*) rítusok jelentősége Durkheim szerint éppen az, hogy a közösségben meglévő rossz tapasztalatot összekapcsolja a társadalom tudatával, méghozzá olyanformán, hogy az elkerülhetetlen rossz tapasztalata a rítus által a 'mi'-tudat erősödéséhez vezet, s nem a közösség rossz miatti széthullásához, vagyis anómiához. „A gyászt nem a halott lelkéről való ilyen vagy olyan elképzelés, hanem személytelen ok, a csoport morális állapota határozza meg.”²⁰ Durkheim azonban nem pusztán az egyéni gyászra vonatkozóan érvel, éppen ellenkezőleg, azt igazolja, hogy az egyén fájdalmát a közösségi gyász hozza létre, az egyén a közösségi rítus végzése által kerül a gyászolás fájdalmas állapotába.

Nemcsak személyes, emberi kiszolgáltatottságunkból fakadó szenvedés létezik, hanem létezik a társadalmi kiszolgáltatottságból fakadó társadalmi szenvedés is. Ezt tematizálja Bourdieu, aki Durkheim fentebb összefoglalt logikája alapján továbbhaladva azt fejti ki, hogy a társadalmak, a gazdasági folyamatok szerves következményeként, kirekesztenek (pl. munkanélküliség), s ezzel társadalmi szenvedést okoznak. A szenvedés magyarázata tehát a gazdasági folyamat, s ezt a magyarázatot nevezi Bourdieu konzervatív szociodíceának.²¹ Bourdieu-nél a fogalom a neoliberalizmus és a kapitalizmus kritikájaként jelenik meg. A neoliberalizmus esetében arról beszél, hogy a szenvedés akkor tekinthető legitimnek, ha az szükséges a gazdasági fejlődéshez.²²

Bourdieu-t megelőzve már Max Weber is említi a fogalmat. Weber nézete szerint a szenvedés teodíceateremtő erővel bír, a szenvedés teodíceát követel. A weberi teodícea három ideáltipikus formája a karma, a dualizmus és a pre-desztináció. Szerinte a társadalomban élő domináns csoportoknak mindig is

²⁰ Uo. 202.

²¹ Pierre Bourdieu: *Outline of a theory of practice*. Cambridge studies in social anthropology 16. Cambridge University Press, Cambridge, New York, 1977; Uó: *The weight of the world: Social suffering and impoverishment*. Polity Press; Marston Book Services (UK), Oxford, 1999.

²² Pl. a munkanélküliség e definíció mentén a gazdasági erőszak kategóriájába tartozik. Pierre Bourdieu: *Acts of resistance: Against the new myths of our time*. Translated by Richard Nice. Taylor & Francis, 2000.

szükségük volt olyan teodíceára, amely saját privilegizált helyzetüket igazolta (Weber *Vallásszociológiájának* vonatkozó fejezete). Weberi értelemben a szo- ciodícea annak a ténynek az elméleti igazolása, hogy ezek a domináns csoportok privilegizáltak.²³ Bourdieu szerint Weber az egyéni sikert bizonyos értelemben az egyéni szerencsének, a jó sorsnak tulajdonítja. Azt is mondhatjuk, Fortuna istennő kegyeinek, ami teodíceai megközelítés.

„Azzal, hogy a vallás a szenvedést az isteni gyűlölet vagy titkos bűnök tünete- ként kezelte, pszichológiailag egy igen általános szükségletnek tett eleget. A boldog ember ritkán elégszik meg osztályrészéül jutott boldogsága tényével. Szüksége van ezenfelül arra is, hogy *joga* legyen hozzá. (...) A boldogság legitim akar lenni. Ha a boldogság általános kifejezésén mindazokat a szerencsejavakat értjük, melyek a megbecsültségből, a hatalomból, a birtoklásból és az élvezetekből fakadnak, akkor ez a legáltalánosabb megfogalmazása annak a legitimáló teljesítménynek, amelyet a vallásnak minden uralkodó, birtokló, győztes, egészséges, egyszóval boldog ember számára nyújtania kellett: ez a boldogság teodíceája.”²⁴

Ezzel szemben tehát Bourdieu a sikert a társadalmi struktúra szerves alkotóe- lemeként jól működő oktatási rendszernek tulajdonítja, hiszen aki jól képzett, jobban boldogul a modern, kapitalista társadalomban. Ez pedig szociodíceai meg- közelítés.²⁵ Jól látható tehát, hogy Weber megközelítését Bourdieu a szociodícea irá- nyába fejlesztette tovább. S ez az elméleti innováció lehetővé teszi számunkra, hogy a teodícea és a szociodícea közötti szemléletkülönbséget poentírozzuk. A teodícea a társadalomban beállott veszteség és fájdalom által felvetett kérdésre, miszerint ho- gyan engedhette meg ezt az Isten, azzal válaszol, hogy az istenszerepnek mást tulaj- donít, vagyis teodíceátművel. Ezt akár teológiai megközelítésnek is nevezhetjük. A szociológiai megközelítés ezzel szemben ugyanerre a kérdésre másik választ ad, amit a társadalom jellegzetességeiben talál meg. A társadalom újraértelmezését végzi el az elfogadhatatlan szörnyűséggel szemben, és végez így szociodíceát.

Bourdieu művét követően a szociodícea kifejezés nem vált általánossá. Vidich és Lyman (1985) állítása szerint ugyanis az amerikai szociológiai hagyomány

²³ Pierre Bourdieu: *Contre-feux. Liber-Raisons d’agir*, Paris, 1998, 48–49.

²⁴ Max Weber: *Világvallások gazdasági etikája: Vallásszociológiai tanulmányok*; Válogatta: Hidas Zol- tán. Társadalomtudományi könyvtár új folyam. Gondolat Kiadó, Budapest, 2007, 56.

²⁵ Pierre Bourdieu: *A gyakorlati észjárás: A társadalmi cselekvés elméletéről*. Fordította: Berkovits Ba- lázs (TÁRStudomány) Napvilág, Budapest, 2002, 177–179.

már önmagában is egy válasz a hagyományos vallásos teodíceák csökkenő plauzibilitására.²⁶ Az amerikai szociológia arra kereste a választ, hogy miért a jó szenved, míg a rossz prosperál. Így a teodíceából szépen lassan szociodícea lett, ami a társadalmi problémákban meglátta azt az eszközt, amellyel tökéletesebb társadalom teremthető. Morgan és Wilkinson 2001-es tanulmánya azonban ismételten feleleveníti ezt a terminust. Szerintük a társadalomtudományokban szükség van a szekularizált teodíceára. Ezzel a régi terminussal a szenvedés szociológiai tárgyú kutatásának kívántak utat nyitni. E szándékuknak megfelelően a következő módon határozzák meg a szociodícea fogalmát: „eklatáns különbség a modernitás eszméi és a modern társadalom történeti tapasztalata között”.²⁷

Összefoglalóan tehát a fenti szerzők figyelembe vételével megállapíthatjuk, hogy amíg hagyományosan a teodíceák a szenvedést egy magasabb isteni okkal magyarázták, addig a szekuláris szociodícea mindezen továbblép, és egy sokkal pragmatikusabb jelenséggé ragadja meg a szenvedést. A fogalom nem zárja ki, hogy a szenvedésnek jelentős része értelmetlenség (Levinas), és azt sem, hogy gyakran lemondunk arról az igényről, hogy értelmet keressünk, illetve adjunk számára.²⁸

A Holokauszt által felvetett kérdésre a zsidó és a keresztény szerzők a teológiai és a filozófiai nagy hagyományokkal rendelkező teodícea fogalmi rendszerének keretein belül igyekeztek választ találni. A szociológia a társadalmi kölcsönhatások és jellegzetességek mentén kísérel meg ugyanezt, és ezt a műveletet szociodíceának nevezzük. Természetesen a kérdésfelvetés nem szűkíthető le a Holokauszt bármennyire is egyedi történéseire, hanem az elmélet általánosabb érvényt is igényel magának, s kiterjeszthető minden genocidra, sőt magára a társadalom bármely csoportját ért kirekesztésre és szenvedésre.²⁹

²⁶ Arthur J. Vidich and Stanford M. Lyman: *American sociology: Worldly rejections of religion and their directions*. Yale University Press, New Haven, 1985.

²⁷ W. S. F. Pickering and Massimo Rosati: *Suffering and evil: The Durkheimian legacy: essays in commemoration of the 90th anniversary of Durkheim's death*. Durkheim Press/Berghahn Books, New York, 2008.

²⁸ Stanley Cohen: *States of denial: Knowing about atrocities and suffering*. Polity; Blackwell Publishers, Cambridge, UK, Malden, MA, 2001.

²⁹ A 9/11 vonatkozásában a szociodícea fogalmát alkalmazta Simko a fogalom weberi hagyományait követve. Christina Simko: *Rhetorics of Suffering. September 11 Commemorations as Theodicy* (American Sociological Review, Volume 77, Issue 6, 2012, 880–902.)

Agonisztikus társadalommodell

A teodíceai megközelítésből a szociodíceai megközelítés felé történő perspektívaváltoztatás tehát arra a kérdésre koncentrál, hogy a társadalom milyen jellegzetességei teszik lehetővé, illetve kellene, hogy megakadályozzák a genocidot. A nem kirekesztő társadalom elméletére és gyakorlatára van szükség. Az erre vonatkozó igény egyáltalán nem az elméleti összefüggések vizsgálatából fakad, hanem sokkal inkább abból a tagadhatatlan tényből, hogy a monokróm társadalom, vagyis az adott kultúra vagy nemzet kizárólagosságára épített társadalom vagy ennek célként való tételezése egyre irreálisabb. De ennél még egy lépéssel tovább kell menni, s rá kell kérdezni arra, hogy vajon egyáltalán a bármilyen összetételű társadalomra gondolhatunk-e úgy, mint amely a benne feszülő küzdelmek megvívása után stabilizálódik. Nem sokkal inkább van igaza Chantal Mouffe-nak³⁰, aki szerint ez a habermasi feltételezés elméletileg és gyakorlatilag is téves, és helyette egy soha nem harmonikus és nem kirekesztő társadalom víziója választható csak, s az erre épülő társadalmi gyakorlatot kell az adott politikai kultúrának kialakítania és megőriznie.

Kölcsönös függés: többség és kisebbség

Miközben a többség, akinél a hatalom van, a kisebbség kizárásával biztosítja, stabilizálja saját identitását, egyben bemutatja annak gyöngeségét is. A hatalom rászorul az áldozatokra, mert nélkülük nem tudja kifejezni és hangsúlyozni magát. A kereszténység rászorult arra, hogy a zsidósággal, a görög és római filozófiával és mitológiával, majd az európai ezoterikus hagyománnyal, továbbá az iszlámmal és számos más nem keresztény kultúrhagyománnyal szemben meghatározza magát. Nemkülönben számos kereszténységen belüli alternatív felfogású csoporttal szemben, amely egész történelmét, önfelismerését és tanításának újra és újra történő megfogalmazását végigkísérte.

---

³⁰Chantal Mouffe: *On the political*. Thinking in action. Routledge, London, New York, 2005; Uő: *Agonistics: Thinking the world politically*. Verso, London, 2013.

Párhuzamosan ezzel a többségi identitásstabilizálással a kisebbség, az üldözöttség áldozatai önmeghatározásukban rászorulnak a többségre, a hatalom által meghatározott diskurzusra. Szenvedéstörténetükre történő folyamatos emlékezéseük óhatatlanul szorosan tartja azt a köteléket, amely a tettesekkel fonja őket paradox kényszerszövetségbe. Csak olyan társadalomfelfogás felel meg a posztgenocid társadalmi viszonyok adekvát értelmezésének, valamint az erre támaszkodó politika kialakításának, amely sem elméleti, sem gyakorlati vonatkozásban nem rekeszti ki sem a tetteseket, sem az áldozatokat, hanem képes számot vetni ezek kényszerű egymásrautaltságával.

Stabil és instabil identitás

A különböző társadalmi csoportok saját identitásmeghatározásának folyamata számára a stabil és homogén identitás távlatát tűnik eléréndő célnak. Az identitás stabilitásának feltétele az elszennvedett történet jelenbe való integrálása, amely az áldozatok számára jelent óriási feladatot. Másik oldalról, ugyanabban a társadalomban a tetteseknek a társadalom elítélésével, a saját morális veszteségének terhével kell identitást építeni. A kényszerű egymásrautaltság az identitásalkotás meghatározó alapja, s az elszennvedett történet integrálásának folyamatjellege miatt már csak elméleti megközelítésben sem tekinthető lezártnak. „Sein im Werden” (folyamatban zajló létezés) – utalhatunk Karl Jaspers antropológiai alapállására, amit az itt tárgyalt posztgenocid viszonyokra nézve az identitásalkotás folyamatjellegének, szükségképpen instabilitásának hangsúlyozására használhatunk.³¹ Szemben a megoldott, megnyugodott és harmonikus társadalom víziójával, a folyamatosan egymásnak feszülő emlékek, értelmezések és érdekek közös térben való megőrzésének vízióját szükséges elméletileg megalapozni, s a politikai döntések és cselekvések számára perspektívaként állítani. Akár a stabilitás, akár a homogenitás szempontjához való ragaszkodás ugyanis szükségképpen igényli az ellenérdekelt felek kirekesztését, ami pedig a posztgenocid korszak lényegével áll szemben, vagyis a kirekesztés elméleti és gyakorlati felszámolásának igényével és maximájával.

³¹ Karl Jaspers: „Die Geistestypen.” In Uő: *Psychologie der Weltanschauungen*, Springer, Berlin, 1919, 189–407.

Antagonizmus és agonizmus

A fentebb már több ízben említett belga politológus, Chantal Mouffe az antagonizmus és agonizmus kifejezések szembeállítására révén mutatja be a kirekesztő és nem kirekesztő társadalom elméletét, amely a habermasi felfogástól eltér.

Mouffe agonisztikus társadalommodelljének elméleti alapállása rokonságot mutat a posztmodern filozófia fentebb említett képviselőinek felvetéseivel, akik magának a gondolkodásra, a vallási alapfogalmakra és a különböző hitrendszerek tanításaira is vonatkozóan hangsúlyozzák a bizonytalanság, a folyamatjelleg és a gyöngeség vagy törékenység dimenzióit. Gianni Vattimo a „*weak theology*” fogalmát vezette be, John D. Caputo a „*theology of perhaps*” koncepcióját dolgozta ki. A tudásokra és tanokra vonatkozó bizonytalanság azonban nem jelenti az elméleti és gyakorlati határozatlanság és tehetetlenség nihilista álláspontjának választását. Hanem annak a nyitottságnak, kreativitásnak kulcskifejezései ezek, amelyek szükségesek a genocid paradigmából a posztgenocid paradigmába történő átmenethez, s a nem kirekesztő társadalmi identitásépítés dinamikájának elgondolásához és műveléséhez.

Kivezetés

Kiinduló kérdésünkre, amely arra vonatkozott, hogyan lehet a posztgenocid társadalmi együttélés számára megfelelő társadalomelméleti megközelítést és politikai alapállást felvetni, három szelíd lépésben kíséreltünk meg válaszolni. Először a teodícea zsidó és keresztény megfontolásai közül vettünk sorra néhányat, amelyek az istenfogalom újraértelmezésével próbáltak választ adni a genocid által felvetett, alapjában megválaszolhatatlan kérdésre. Második lépésben a teológiából a szociológia felé történő perspektívaátváltást mutattuk be, a szociodícea megközelítését, amely a társadalomról alkotott felfogás revideálása mentén kínál további értelmezési lehetőségeket. Végül harmadik lépésben azt a nézetet képviseltük, miszerint az agonisztikus társadalomfelfogás és politika elméleti és gyakorlati távlatot nyit a posztgenocid társadalmi együttélés számára, mert ez teszi lehetővé, hogy a különböző élménycsoportok és emlékezetközös-

ségek a közös, diszkurzív térben folyamatosan megjeleníthessék szenvedéseiket anélkül, hogy újra belekényszerülnének a társadalmi kirekesztés verbális, netán valóságos erőszakspiráljába.

Goldmann Márta

„BABI JAR” A MŰVÉSZETEK BEN

A golyók által elkövetett tömeggyilkosságok metaforája

A holokauszrt rémtetteinek idáig legismertebb és legszélesebb körben tanított reprezentációja a koncentrációs táborokban és gázkamrákban elpusztult milliók története, melyet talán legtömörebben „Auschwitz” szimbolizál. Kevésbé tartjuk számon és emlékezünk meg azonban azokról a milliókról, akik 1941 és 1944 között, tehát a koncentrációs táborok és gázkamrák, azaz a nagyméretű, iparosított népirtás előtt és azzal egyidőben a szakirodalomban „Holocaust by bullets”¹, golyók által elkövetett tömeggyilkosságoknak nevezett népirtás során veszítették életüket a keleti fronton a németek által megszállt Lengyelországban és a volt Szovjetunió területén. Közel 2 millió embert, főleg zsidókat és romákat gyilkoltak meg a náci halálosztagok (az ún. Einsatzgruppen) egységei a fenti területeken különleges kíméletlenséggel, faluról falura, városról városra járva, a helyi lakosság és milícia együttműködésével a zsidókat összegyűjtve, a településről csoportosan kivezényelve, ruházatuktól és értéktárgyaiktól megfosztva, golyók által, nyilvános kivégzés során egy mélyedésbe, gödörbe löve. Így pusztult el a kelet-európai zsidóság közel fele, több ezer településen, nyomtalanul, feledésbe merülve.

Mindeztidáig e kegyetlen gyilkosságoknak kevés fizikai nyoma maradt, a tetemek ezrével fekszenek jelöletlen tömegsírokban, a legtöbb esetben emléktábla sem idézi fel az eseményeket. 2004-ben azonban rendkívüli áttörés történt, amikor is Patrick Desbois francia katolikus pap, aki életét a második világháború alatt Kelet-Európában meggyilkolt zsidók és romák kutatásának szenteli, megalapította a Yahad-In Unum kutatócsoportot, mellyel azóta több mint kétezer kivégzőhelyet járt be, több mint ötezer interjút készítve az egykori szemtanúkkal, akik gyerekként végignézték a szörnyű tömeggyilkosságo-

---

¹ Például, Father Patrick Desbois: *The Holocaust by Bullets: A Priest's Journey to Uncover the Truth Behind the Murder of 1.5 Million Jews*, English translation by Catherine Spencer. Palgrave Macmillan, New York, 2008.

kat. Segítségükkel, valamint a kétezres évek után hozzáférhetővé vált szovjet és német archívumok dokumentumaira támaszkodva megpróbálják meghatározni a tömegsírok pontos helyét és megteremteni a méltó megemlékezés formáit.² A szemtanúk valamennyien idős emberek, nyolcvan év fölött járnak, így tulaj- donképpen az utolsó órákban járunk, amikor a Yahad-In Unum kutatócsoport munkája révén még hozzájuthatunk ezekhez a rendkívül értékes információkhoz. Mindezt azért említettem meg bevezetőmben, mert engem is e csoport kutatásai és előadásai készítettek arra, hogy elmélyedjek a témában, és arra következtetésre jutottam, hogy a franciakutatócsoport nemrégiben elért eredményei s a történelmi dokumentumok mellett a művészet örökölte meg a holokauszt e korszakának rettenetes tapasztalatait a leghitelesebben. Olvasmányaim során megállapítottam, hogy a keleti fronton végbement tömeggyilkosságok, hasonlóan a gázkamrák borzalmaihoz, melyeknek „Auschwitz” lett a metaforája, szintén egy szimbolikus helyhez, a Kijev melletti Babij Jarhoz³ köthetőek.

Mi is történt a Babij Jarban?

Mint ismeretes Németország 1941. június 22-én támadta meg a Szovjetuniót, Kijevet szeptember 19-én foglalták el. Tiltakozásképpen szeptember 20. és 28-a között ellenálló csoportok felrobbantották a németek főbb katonai épületeit a városban. Megtorlásként a nácik hatalmas vérengzést vittek véghez, mindenekelőtt a zsidók közt, amely addig a keleti fronton a legnagyobb népirtásnak minősült. A Kijev melletti Babij Jar árokba 2 nap leforgása alatt, Jom Kipur zsidó ünnep estéjén, szeptember 29-30. között 33771 zsidót lőttek bele. Az áldozatok nagy része főleg idős ember, nő és gyermek volt, hiszen a férfiak többsége a Vörös Hadseregben harcolt. Ezzel a népirtással a gyilkosságoknak nem lett vége; 1943-ig összesen kb. 150 ezer embert lőttek a Babij Jarba, a zsidók mellett politikai foglyokat, partizánokat és más nemzetiségű csoportokat. A közelben a németek koncentrációs tábort „üzemeltettek”, ahol a felszabadulás előtt a foglyokkal az árokba lőtt

² A csoport eddigi eredményeiről a www.yahadinunum.org weboldalon tájékozódhat az érdeklődő.

³ Babij Jar – Kijev északi szélén húzódó szakadékos szurdok, mérete kb. 150 méter hosszú, 30 méter széles, 15 méter mély

rétegekben fekvő tetemeket elégettették.⁴

A Babij Jarban történt népirtás a nagysága miatt, és mert az esemény viszonylag a háború korai szakaszában zajlott le, sokként érte a művészeket valamennyi művészeti ágban: a filmművészettől, a képzőművészetten és a zenén át az irodalomig. A Babij Jar élmény ihlette művészeti alkotások tekinthetőek a holokauszt első művészeti ábrázolásainak.

A Babij Jar tragédiája több évtizeden keresztül megjelent a különböző művészetekben. A rendszerváltásig nagyjából két korszakot tudnék elkülöníteni, ami a szovjet művészetekben való megjelenítését illeti. Az első korszak 1941 és 1946 között, a második pedig 1961-től a Szovjetunió felbomlásáig tartott. Az első korszakot nagyjából az jellemezte, hogy a művészek akkor még viszonylag szabadon és szókimondóan ábrázolták az ott történeteket a különböző művészeti ágakban. Nyíltan vagy kevésbé kódoltan nevezték meg a zsidók által elszenvedett vérontásokat. 1944–46 között egy viszonylag liberális időszak volt, amiben az is közrejátszott, hogy a szovjet hadsereg a határon túl ekkor szabadította fel a koncentrációs táborokat.⁵ 1947-től azonban a zsdanovi „antikozmopolita kampánnyal” kezdetét vette a kemény megtorlás, amikor azokat, akik a témáról írtak, „burzsoá nacionalistáknak” bélyegezték és üldözték. A zsidó áldozatok kérdése több szempontból is rendkívül érzékeny terület volt. A II. világháború során közel 27 millió szovjet ember vesztette életét, ebből körülbelül 3 millió zsidó. A zsidó áldozatokról nem lehetett kiemelten beszélni, az emlékműveken és a hivatalos megemlékezéseken a „békés szovjet állampolgárok meggyilkolása” kifejezéssel utaltak rájuk. Sztálin attól tartott, hogy ezáltal megbomolhat a „szovjet egység”. A holokauszt mint a zsidók tragédiája, ezért nem is jelent meg a szovjetek háborús narratíváiban. Másrészt szintén kerülendő volt a nem zsidó lakosság, a helyi milícia, az ukrán nacionalisták bűnrészességének, a nácikkal való kollaborálásának firtatása a tömeggyilkosságok végrehajtásában. A zsidókérdés a felszabadulás után sem oldódott tehát meg; az ’50-es években,

⁴ Krausz Tamás: *Antisemitizmus–holokauszt–államszocializmus*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2004, 61.

⁵ Shrayder. Maxim G.: „Jewish-Russian Poets Bearing Witness to the Soah, 1941–46: Textual Evidence and Preliminary Discussions.” *Studies in Slavic Languages and Literatures*. 2010, 72–73.

Sztálin halála előtt nem sokkal zajlottak le a legvéresebb antiszemita perek. Többek között 1952. augusztus 12-én az ún. Meggyilkolt költők éjszakáján a Zsidó Antifasiszta Bizottság 13 költő, író, művész tagját gyilkolták meg a Ljubjanka börtönben, Moszkvában⁶.

1961-ben Jevgenyij Jevtusenko 'Babij Jar' című versével került újból a figyelem középpontjába az esemény, aki a hosszú hallgatást kérte számon, az emlékmű hiányát, az antiszemitizmust, mely miatt még Sztálin halála után sem lehetett a zsidó áldozatokról megemlékezni. Részben a vers inspirálta Sosztakovics 13. szimfóniáját, melyet Moszkvában 1962 decemberében mutattak be nagy fenyegetések és botrányok közepette óriási sikert aratva. A szimfónia első tétele Jevtusenko versének eszmeiségét fejezte ki a zene nyelvén. Szintén a hatvanas években, 1966-ban a *Junoszty* című folyóiratban jelent meg Anatolij Kuznyecov *Babij Jar* című dokumentumregénye is, Jevtusenkóhoz hasonló indítatásból, melyet akkor még csak cenzúrázva adtak ki a Szovjetunióban; a teljes szöveg csak Londonba kicsempészve jelenhetett meg az 1970-es években⁷.

A két korszakban tehát Babij Jar másképp, más tartalommal jelenik meg a művészetekben. Az első korszakban, az 1940-es években a hangsúly a megdöbbenés, a sok kifejeződése, amely szinte a krónika, a megörökítés eszközeivel élve azt sugallja, hogy erről a borzalmas tettről tudnia kell a világnak. A tragédia, a zsidók tömeges meggyilkolása hol explicit módon, hol rejtettebb összefüggésben, kódolva jelenik meg. A második korszak üzenete elsősorban az akkori szovjet rendszerben uralkodó antiszemitizmus ellen szól, a megemlékezést sürgeti, a tények elhallgatásának tovább nem tűrése mellett.

A Babij Jar tragédiája tehát a legtöbb művészeti ágban kifejezést talált. Legismertebb talán az irodalmi ábrázolása, mely már az 1940-es években írott versekben feltűnt olyan költőktől, akik háborús tudósítók, katonák voltak, s mint ilyenek sok esetben nyíltabban és merészebben írhattak a zsi-

⁶Ld. 4. jegyzetben i.m. 117. Illetve megemlíthetjük még az 1952. január 13-án elkezdődött antiszemita koncepció pers, az ún. moszkvai orvospert, melynek során első körben a Kreml klinikáján dolgozó zsidó orvosokat végeztetett ki Sztálin, akiket a nyugati titkosszolgálatok kémjeinek tartott és akiket a Joint bízott meg a vezető politikusok meggyilkolásával.

⁷ Kuznetsov, A. Anatoli: *Babi Yar: A Document in the Form of a Novel*, Trans. David Floyd (New York: Farrar, Straus and Giroux, 1970)

dókat ért kegyetlenségekről, mint az újságírók. A legjelentősebbek közülük Ilja Ehrenburg, Ilja Szelvinszkij, Pavel Antokolszkij, Lev Ozerov, Mikola Bazman versei. A költészet mellett kiemelkedik a Zsidó Antifasiszta Bizottság és az amerikai zsidó közösség együttműködésével keletkezett rendkívüli vállalkozás: az Ilja Ehrenburg és Vaszilij Grossman által szerkesztett *Fekete könyv*⁸ című dokumentumgyűjtemény, amely a túlélők és szemtanúk visszaemlékezéseit gyűjtötte össze a német megszállás alatti atrocitásokról, a zsidók elleni erőszakról⁹.

Jelen írás azonban a kevésbé ismert művészeti megjelenésekkel, az első korszak film-, képző- és zeneművészeti alkotásaival foglalkozik, a holokauszt legelső művészeti ábrázolásai közül néhány jelentősebb alkotás bemutatásával.

Babij Jar a filmművészetben

A holokauszt egyik legelső¹⁰ filmes megjelenése Mark Donszkij *Akiket nem lehet leigázni*¹¹ című 1945-ben készített műve. A film egyik különlegessége, hogy a tömeggyilkosságot ábrázoló jelenetet 4 évvel a tragikus esemény után a Babij Jar eredeti helyszínén veszik fel, ami önmagában is megrázó, és jelzi, hogy bár a történet alapvetően nem a holokausztról szól, a zsidók tömeges kivégzése mégis fontos helyet kap a film egyik ikonikus jelenetében. Sajátos vonás, hogy bár a gyilkossági jelenetben a zsidókat nem vetkőztetik le, mint ahogy ezt a legtöbb esetben megtették, az ábrázolás

⁸ *The Black Book: The Ruthless Murder of Jews by German-Fascist Invaders Throughout the Temporarily-Occupied Regions of the Soviet Union and in the German Nazi Death Camps established on occupied Polish soil during the War 1941–1945.* Compiled and Edited by Vasily Grossman, Ilya Ehrenburg.

⁹ Magyarul, az ebből készült válogatás: *Az ismeretlen fekete könyv - SZEMTANÚK VALLOMÁSAI A SZOVJET ZSIDÓK TRAGÉDIÁJÁRÓL.* Krausz Tamás (szerk.) Pannonica Kiadó, 2005. címmel jelent meg.

¹⁰ A filmtörténet első holokausztfilmjét egyébként a magyar származású André de Tóth készítette el 1944-ben Amerikában 'None Shall Escape' címmel

¹¹ Марк Донской / Mark Donszkij: Непокорённые / Akiket nem lehet leigázni (1945, játékfilm)

sokak számára évtizedekkel később annyira hitelesnek tűnt, hogy előfordult, hogy dokumentumként használták fel.

Donszkaj filmjében tehát a holokauszt burkoltan, rejtetten jelenik meg. A drámai premisszában az ukrán munkások ellenállási mozgalma áll. A film főhőse Tarasz Latsenko ukrán munkás, aki ellenáll a városát elfoglaló német megszállóknak, akik arra utasítják, hogy állítson helyre egy elpusztított gyárat. A film másik főszereplője Áron Fishman, idős zsidó orvos, aki Tarasz beteg unokájának ágyánál ül, amikor a Wehrmacht elfoglalja Kijevet. Más zsidó férfakkal ellentétben ő a városban marad, mert nem akarja elhagyni a betegeit. A filmben megjelennek mindazok az események, amelyek jellemzőek voltak a náci megszállás alatt: a gettósítás, a zsidók karszalagjának kötelező viselése, majd összegyűjtésük és a Babij Jarba vezénylésük. A zsidók összegyűjtésekor az utcai kavalkádban az arra sétáló Tarasz véletlenül megpillantja az idős zsidó orvost, aki a kezében unokájával hamarosan indul a halálmenettel a vesztőhelyre. Az orvos Taraszra bízta a gyereket, aki magával viszi, majd rejtegeti és megmenti. A jelenetsor a zsidók tömeges árokba lövésével ér véget, ahol lassú képsorokban, szinte ikonná merevedve látjuk az áldozatokat utolsó evilági pillanataikban. Ezek a képsorok Alekszandr Dovzszenko montázsait idézik: az ikonosztáz mozdulatlanságáig lelassított szenvedés képeit kölcsönözve az áldozatoknak. Előtte, az utcán végighajtott tömeg gyors vágásaiban Lev Kulesov és Szergej Eizenstein vágási technikáit ismerhetjük fel. Áron Fishman a kivégzése előtt egy kisfiút, mellesleg Mark Donszkaj saját hét éves kisfiát öleli magához, jelezvén, hogy az odesszai zsidó származású rendezőt mennyire személyesen is megérintette a Babij Jar tragédiája.¹² Sajnálatos módon az Áron Fishmant játszó Venyamin Zuskin, aki később a moszkvai jiddis színház igazgatója lett, a Meggyilkolt költők éjszakáján 1952-ben Sztálin koncepciós pereinek áldozataként halt meg.

Donszkaj filmjének fontos szerepe van a holokausztfilmek történetében, mert többek között már itt is megjelennek azok a fontos filmes motívumok, melyek később rendkívül jellemzőek lesznek másoknál is, például ilyen to-

¹² Gershenson, Olga: „A Queen Honoured. A King and a Jester Premiered”. 2011.07.13.

<https://forward.com/culture/139740/a-queen-honored-a-king-and-a-jester-premiered/>

2018.03.18.

poszok az elrejtett zsidó gyermek, a jó keresztény ember, aki megmenti a zsidó gyermeket, a zsidók tragikus halálmenete, a farkaskutyával terelt emberek stb.

Jelenet a filmből

Babij Jar a képzőművészetben

Félix Lemberszkij volt az a zsidó származású orosz festőművész, aki 1944 és 1952 között készített három festményből álló sorozatán először örökítette meg a Babij Jar tragédiáját. Az első két kép még a '40-es években keletkezett, nem sokkal a tragédia után, ám a harmadik festmény a sztálini éra legantiszemitább időszakában, 1952-ben, tiltakozásul azért, mert a szovjet rendszer nem volt hajlandó elismerni és megemlékezni a zsidó népet ért tragédiáról.

Lemberszkij Ukrajnában nevelkedett, majd a Kijevi Művészeti Akadémián kezdte művészeti tanulmányait, ahol többek között Malevics és Tatlin tanítványa volt. Amikor Németország megtámadta a Szovjetuniót, Lemberszkij a diplomamunkáján dolgozott a Leningrádi Művészeti Akadémián. Az ukrainai tömeggyilkosságok idején, melynek során a szülei is elpusztultak Bergycsevben, Lemberszkij több mint ezer kilométerre, a Leningrádi Blokádban harcolt. A szörnyű tragédia a távolból is arra készítette, hogy elsőként a képzőművészetben, megörökítse az addigi legvéresebb eseményt, a Babij Jar-i kivégzéseket.

Mindhárom kép kompozíciója hasonló, amennyiben a náci elkövető-

ket a háttérben, passzívan, nem véres elkövetőként jelenítik meg, míg a középpontban a kompozíció aktív szereplői, a zsidó áldozatok helyezkednek el felöltözve. Mindhárom kép központi alakja az ég felé emeli az öklét.

Az első kettő és a harmadik kép között azonban lényeges különbségek mutatkoznak. Az első két kép expresszionista-realista stílusjegyeket hordoz dinamikus ecsetkezeléssel. A feszültséget az okozza, hogy a középen levő alakok „fogságban vannak”, tehetetlenek, mégis az ecsetkezelés expresszív – ez teremti meg a kompozíció feszültségét. A szereplők kortalan, régies egyszerű ruhákat viselnek, ami az Exodust idézi, a jelenetet bibliai magasságokba emelve. A gyerekek és az asszonyok összekapaszkodnak félelmükben. Az ökölbe emelt kéz az első két képen Istenhez való fohászkodást, átkozódást ábrázol, szinte számon kérve a zsidók tragédiáját. Az egyik képen a háttérben megjelenő füst is stilizáltan a világégést sugallja, a teljes elveszettség érzését kelti.

Félix Lemberszki: A Kivégzés: Babij Jar-sorozatból, 1944–52 k.

Velük szemben a harmadik kép inkább a szocialista realizmus stílusjegyeit hordozza. A színek élénkebbek, a kép tónusa világosabb. A környezetben nem ismerjük fel a Babij Jar természeti jelenségét, az árok megjelenítése elnagyolt. Az egész egy tavaszi tájkép érzetét sugallja, zöld mező, nyírfák. A zsidó alakok korabeli, '40-es és '50-es évekbeli öltözékben vannak, a központi, ég felé mutató alakegyüttes pedig egy partizán szerelmespárt ábrázol, akiknek összetartozása és harcos-szimbolikus mozdulatuk a partizán ellenállást idézi. A férfialak egyik karjával átöleli a harcos, dacos állásban

elhelyezkedő nőt, a jobb öklével pedig nem az ég felé, hanem a távozó nácik felé mutat – a donszoji film világát megidézve. (Itt Vera Muhina jól ismert szobra juthat eszünkbe). Ezen a képen a náci elkövetők is jobban beazonosíthatóak, amennyiben jobban kivehető az egyenruhájuk.

Félix Lemberszkij: A Kivégzés: Babij Jar-sorozatból, 1952.

Babij Jar a zenében

A tragédia legismertebb zenei megjelenése Sosztakovics Babij Jar alcímet viselő 13. szimfóniája, melyet 1962-ben komponált Jevgenyij Jevtusenköv azonos című versének ihletésére, és melynek első tételében Jevtusenkövvel együtt a Szovjetunióban jelen levő antiszemitizmus ellen szólal fel, azért, hogy emlékezzenek meg a vérontások zsidó áldozatairól, és állítsanak emlékművet a helyszínen.

Nem közvetlenül Babij Jar név alatt, de a náci vérontások emlékére a Sosztakovicssal közeli barátságban álló lengyel zsidó, később szovjet zeneszerző Mieczyslaw Weinberg, már 1943-44-ben megírta Zsidó dalciklusait Schmueel Halkin jiddis nyelven írott verseire. Sosztakovics Babij Jar szimfóniájában és más műveiben is bizonyítottan felhasználta Weinberg dallamait.¹³

Kevésbé köztudott, hogy már az 1940-es években született zenemű, amely zenei emléket állított a tragédiának, ez pedig Dimitrij Klebanov ukrán zene-

¹³ Groep, Henny van der: "From Baby Yar to Baby Yar: Halkin, Weinberg and Shostakovich: Brothers in Arms". *DSCH Journal*. No. 29. July 2008. 27–41, főképp 31–32.

szerző 1945-ben komponált 1. szimfóniája volt, mely a „Babij Jar mártírjainak emlékére” alcímet kapta. Sajnálatos módon később sztálinista kritikusok a művet hazafiatlannak és a történelmi igazság eltorzításának ítélték, melynek „szellemiségét áthatja a burzsoá nacionalizmus és kozmopolitizmus”.¹⁴ Így a mű hosszú évtizedekre a kottatárakba száműzetett. Klebanov szerencsésen megúszta a Gulágot, de hosszú időre elhallgatásra volt ítélve.

Ami a zeneművet illeti, a szimfónia sem hangulatában, sem tematikájában nem tekinthető programzenének, azaz nem a vérengzések hangulatát akarja felidézni naturalista módon harsány, diszsonáns, feltűnő hangzásokkal, sokkal inkább a mártíroknak állít emléket, mégpedig úgy, hogy életképeket idéz fel zenei utalásokkal. Sokszor inkább az az érzésünk, mintha az élet idillibb, harmonikusabb, a tragédia előtti állapotát idézné fel. Így felismerhetünk zsidó népzenei dallamokat, mahleri és beethoveni motívumokat. Azért tragikus hangok is megjelennek, leginkább a Scherzo tétel zakatolásában vagy a Gyászinduló tételben. A szimfónia egyébként Beethoven 9. szimfóniájának tételrendjét követi: gyors tétel - scherzo - lassú tétel - gyors tétel. Konkrétan idézi is a darabot! Az első tétel kezdete ugyanabban a hangnemben (d-mollban) egyértelműen idézi Beethoven 9. szimfóniája 1. tételének kezdetét. A Scherzo tétel is egyértelmű utalás Beethoven szimfóniájának Scherzo tételére. A 3. tétel inkább Beethoven 3. szimfóniájának 2. lassú tételét idézi fel (Marcia funebre), emellett kísérteties a hasonlósága Mahler 5. szimfóniájának nyitó tételével is. (Utóbbi szintén egy gyászinduló, és zsidó dallamokat használ fel benne.) Távolról felsejlik Chopin b-moll szonátájának gyászinduló tétele is. A 4. tételben Klebanov egy az egyben „újrajátssza” Beethoven 9. szimfóniája zárótételének kezdetét. A kezdés és a mélyvonósok recitativói egyértelműen visszautalnak Beethoven dramaturgiájára, ráadásul Klebanov is visszaidézi művének első 3 tételét, akárcsak Beethoven. A nagy különbség azonban az, hogy az „Örömóda” elmarad Klebanovnál. A német (és egyetemes) zeneművészet ezen emblematis darabjára való egyértelmű hivatkozás különösen elgondolkodtató a szimfónia alcíme miatt¹⁵.

A Babij Jar a legtöbb művészetben megjelent és megjelenik ma is. A legismertebb talán az irodalmi ábrázolása volt már az 1940-es évektől. E dol-

¹⁴ Pinkus, Benjamin: *The Soviet Government and the Jews. 1948–1967. Documented Study.* Cambridge UP, Cambridge, 1984, 175.

¹⁵ Horváth Barnabás zeneszerző, zeneelmélet-tanár szóbeli közlése alapján

gozat ezért a tömeggyilkosságok kevésbé ismert reprezentációira igyekezett felhívni a figyelmet a társművészetekben, a film-, képző- és zeneművészetben a korai időszakban, nem sokkal a tragédia megtörténte után. A fenti művészeti alkotások keletkezésénél sok esetben nem lehet figyelmen kívül hagyni a témakörben született irodalmi műveket. Különösen a zenében, ahol kiváltképp a korabeli költők orosz, ukrán illetve jiddis nyelven írott verseik fontos ihlető forrásul szolgáltak a zeneművek létrejöttében.

Jablonczay Tímea

TRAUMATIKUS ÉS SZOMATIKUS EMLÉKEZET EGY KORAI HOLOKAUSZTREGÉNYBEN

(Rudnóy Teréz: *Szabaduló asszonyok*)

Rudnóy Teréz *Szabaduló asszonyok* (1947, 2011) című írása jóllehet először két évvel a háború után jelent meg, több mint hat évtizedre volt szükség, hogy a hazai olvasóközönség számára valóban hozzáférhetővé váljon. Rudnóy Teréz neve így csupán az utóbbi években kezd ismertté válni, holott túlélő-íróként írt regénye az egyik első magyar holokausztregény.¹ A könyvet 2011-ben Nyer- ges András rendezte sajtó alá, aki Ember Mária és Kertész Imre regénye mel- lé helyezi a szerző nem mindennapi könyvét: „a mai olvasóra lávaként zúdul, megperzseli, fölrázza, megdöbbsenti, de nyelvi megformáltságának érzékletes- ségével el is bővíti, üzenetével felzaklatja és töprengésre készíti.”² A könyv kontextusához beszédes jelenséggént tartozik a szerző életútja, pályája, kultu- rális, irodalmi memóriában való elsüllyedése és visszatérése. Dolgozatomban elsősorban Rudnóy holokausztregényének traumatikus beszédmódját, a test szerepét a tanúságtevés pozíciójában, a regény emlékezethez kapcsolódó viszo- nyait értelmezem, de utalni szeretnék tágabban is a kulturális memóriát érintő kérdésekre, ahonnan a regény világának értelmezését elindíthatjuk. A szerzővel és írásművével való esztétikai, irodalmi jellegű foglalkozás csakis etikai és társa- dalmi kérdések megvitatásával együtt lehet érvényes, ugyanis itt a traumatikus emlékezethez kapcsolódó kutatásokhoz illeszkedve arról van szó, hogy egy kö- zösség hogyan viszonyul saját múltjához, mennyire képes/nem képes a múltban elkövetett tetteiért felelősséget vállalni. A magyarországi holokauszt emlékeze- tének, a kollektív emlékezetalkotás folyamatainak értelmezéseinél valahogyan arra is reflektálni kell, hogyan volt lehetséges egész életművek elhallgatása,

¹ Rudnóy Teréz: *Szabaduló asszonyok*. Dante, Budapest, 1947; és Uő: *Szabaduló asszonyok*. Noran Könyvesház, Budapest, 2011.

² Nyerges András: *Egyeszmélettelő momentum és írója, Rudnóy Teréz*. In: Rudnóy [2011] i. m., 266.

illetve egy olyan regény hatvanéves elfelejtése, melynek fontos helyet kellett volna kapnia nemcsak a magyar, de a nemzetközi holokausztirodalomban, és a magyar kulturális emlékezetben is.

Emlékezet és felejtés

Az utóbbi évtizedekben az európai, amerikai nyilvános diszkurzusokat alapvetően határozzák meg a traumatikus emlékezet gyakorlatai. Andreas Huyssen rámutat arra, hogy a későmodernitás időtudatát a múltért való (kockázatos) felelősségvállalás határozza meg. Az ún. transznacionális emlékezetpolitikában a holokauszt és a rá való emlékezés jelenti a fő fókuszot, de úgy, hogy közben a helyi múltak újraértelmezését teszi meg kiindulópontnak, hiszen csak ezen a műveleten keresztül tudnak a „jelenlevő múltak” legfőbb viszonyítási ponttá válni.³ Ezzel összefüggésben a kulturális, kollektív emlékezet és irodalom viszonya az egyik kitüntetett terület a kortárs diszkurzusokban, olyan kérdéseket vetve fel, hogy irodalmi szövegek hogyan vesznek részt a kollektív emlékezetalkotás folyamatában, mely történetek artikulálódnak, mely történetek maradnak reprezentálatlanok, a hivatalos emlékezet által felejtésre ítélt, elhallgatott történetek hogyan hoznak létre egy ellenemlékezetet, mellyel az emlékezés és felejtés társadalmilag megalapozott határai kérdőjelezhetők meg. Ricoeur emlékezéssel és felejtéssel foglalkozó tanulmányában kiemeli az emlékezéssel összefüggésben a felejtés szerepét is. „Amikor emlékezetéről beszélünk, szükségképpen felejtésről is beszélünk, hiszen végül is sohasem emlékezünk mindenre.”⁴ Az emlékezet és felejtés hasonló narratív struktúrával rendelkezik, mindkettő korlátozott számú eseményből tud szelektálni és dolgozni. Ricoeur ugyanakkor arra is rávilágít, hogy meg kell különböztetnünk egymástól a passzív és aktív felejtést, melyek alapvető szerepet játszanak abban, hogy egy közösség hogyan emlékezik saját múltjára. A passzív felejtés az emlékezés helyett az ismétléskényszeret kapcsolja be, vagyis amikor a traumatikus tapasztalat

³ Andreas Huyssen: *Jelenlevő múltak. Média, politika, amnézia*. Ford. Vaspál Veronika. In: Szász Anna Lujza és Zombory Máté (szerk.): *Transznacionális politika és a holokauszti emlékezet története*. Befejezetlen Múlt Alapítvány, Budapest, 2014, 34–50.

⁴ Paul Ricoeur: *Emlékezet – felejtés – történelem*. Ford. Rózsahegyi Edit. In: Thomka Beáta szerk., N. Kovács Tímea vál. *Narratívák 3., A kultúra narratívái*. Budapest, Kijarat, 1999, 63.

az átdolgozás műveletén keresztül nem ment át, a múlttal való viszony nem tud reflexívvá válni, aminek következményeként az egyén vagy a közösség a múltbeli traumatikus tapasztalatot nem emlékként tárolja, hanem a tapasztalat újra meg újra a cselekvés reprodukciójaként kerül a felszínre. A passzív felejtés velejárója, hogy a háritás, menekülés, kitérés érvényesül: az egyén vagy a közösség nem akar tudni semmit azokról a gaztettekről, melyeket a közössége tagjai követ- tek el, de mulasztásukkal maguk is aktívan részeseivé válnak ezeknek a tetteknek.⁵ Elképzelhető természetesen az is, hogy nem érdemes pszichoanalitikus módon megközelíteni a „traumatizált társadalmak hallgatásba, amnéziába merülését”, vagyis nem elfojtásról van szó, hanem kollektív stratégiáról, mellyel a bűnösség és felelősség elismerése helyett a közösség a háritást és a felejtést választotta.⁶ A felejtés mint menekülés mellett szelektív felejtésről is lehet beszélni, mely a történelem munkájának a része. Ez a felejtés hozza létre a hivatalos történet- írás műveleteit, amelyen keresztül „a győztesek történelmét” írják. Az áldozat elfelejtésével járó történetírás eljárásai helyett az emlékezetnek újra kell írnia az áldozatok történetét. Azaz a múlt eseményeinek más nézőpontból való elbeszéléséről van szó, arról az emlékmunkáról, melyet Adorno a múltkfeldolgozás lezárhatatlan jellegét hangsúlyozva fejtett ki⁷, vagy ahogy arról Ricoeur mint az ismétléskényszert megszüntető átdolgozásról beszélt.⁸

Hogyan illeszkednek ezek a gondolatok a magyarországi holokauszt emlé- kezetkutatásához, a holokauszt eseményének II. világháború utáni feldolgozá- sához, emlékezeti aktusaihoz? Mondhatjuk, hogy a magyarországi holokauszt emlékezetének és a róla szóló diszkurzusnak mára már történeti dimenziója van. Az ötvenes évek vagy a Kádár-kor politikai diszkurzusának nyelvéről és néző- pontjáról úgy tartjuk, hogy a múlttal való szembenézést háritotta, az irodalmi, filmes kánonból a zsidó és holokauszt témájú művészeti alkotások kiszorultak,

⁵ „néhány embercsoport, nép és nemzet kollektív emlékezete olyan patológikus jelenségek áldozatává válhatott, amelyek leginkább pótlékelutasításra hasonlítanak és felejtéssel járnak.” Paul Ricoeur, i. m., 64.

⁶ Regine Robin-Maire: *Az emlékezet szétágazásai*. Ford. Németh Dániel. In: Szász Anna Lujza és Zombory Máté (szerk.): *Transznacionális politika...*, i. m., 289.

⁷ Theodor W. Adorno: *Mit jelent a múlt feldolgozása*. Ford. Török Tamás. <http://pilpul.net/komoly/mit-jelent-mult-feldolgozasa>

⁸ „Ennek a gyakorlása akár addig is elvezethet, hogy saját történelmünket olyanok emlékezete szerint beszéljük el, akik más csoporthoz, sőt más kultúrához tartoznak, mint mi.” Ricoeur, i. m. 61

és elmaradtak a témát feldolgozó művek nyilvános reflexiói. A rendszerváltásig meglévő tabusításra vonatkozó elképzelés több szempontból is árnyalásra szorul. Újabb történeti feltáró kutatások valójában csak mostanában kezdik feldolgozni a holokausztról szóló legkorábbi, szemtanúktól származó visszaemlékezéseket. Laczó Ferenc legújabb tanulmányában egyenesen úgy fogalmaz,

„A holokauszt korai magyar feldolgozási hullámának átfogó feltárása és megfelelő tudatosítása pedig mindmáig várat magára.”⁹ Laczó tanulmányában utal Geyer Artúr 1959-es bibliográfiájára, mely az 1945–58 között időszakra vonatkozóan mintegy 250 adatot tartalmaz.¹⁰

Amikor összefoglalásra kerülnek holokausztra vonatkozó irodalmi igényű feldolgozások, első műveknek Szép Ernő *Emberszag* (1945) és Zsolt Béla *Kilenc koffer* című (A Haladásban 1946-47 között közölt, regényként 1981-ben megjelent) írásait tekintjük. Szirák Péter szerint a magyar-zsidó identitás témája a '80-as évekig tabu, de utal arra is, hogy a '70-es évek derekától pedig megsokasodnak a vészidőszakok, a magyar-zsidó identitás mibenlétét firtató írások.¹¹ Szirák tehát a '70-es évek közepére datálja a szembenézés sürgetését, ekkor jelenik meg Ember Mária *Hajtűkanyar* (1974), Kertész Imre *Sorstalanság* (1975), Száraz György esszéje (1975), 1977-ben Nádas Péter az *Egy családrégeny vége* című kisregénye, de Kertész *Sorstalanságától* (1970-es évek) kezd a holokauszt eseménye az „írók új nemzedéke számára »legitim« tárgyá válni”.¹² Kálmán C. György szintén kiemeli, hogy a háborút követően a népiirtásról, zsidóüldözésről leginkább dokumentumkötetek, történeti munkák, emlékezések jelentek meg, míg irodalmi igényű munkák alig.¹³ Az emlékezetkutatás újabb perspektívája összekapcsolódhat a kultúrakutatással bővült irodalomtu-

⁹ Laczó Ferenc: *Szemtanúk, memoárok, monográfiák*. In: Molnár Judit (szerk.): *A nagypolitikától a hétköznapiig. A magyar holokauszt 70 év távlatából*. Budapest, Balassi, 2016, 356.

¹⁰ Laczó, i. m.

¹¹ Szirák Péter: *Magyar-zsidó sors. Tiltás, szokás és kezdeményezés a hetvenes-nyolcvanas évek irodalmi köztudatában*. In: Kisantal Tamás, Menyhiert Anna (szerk.): *Művészet és hatalom. A Kádár-korszak művészete*. Budapest, JAK–L'Harmattan, 2005. 55–67.

¹² Szirák, i. m.

¹³ Kálmán C. György: *A túlélés poétikai problémái*. In: Szegedy-Maszák Mihály, Veres András (szerk.): *A magyar irodalom története*. 3. kötet. Budapest, Gondolat, 2007. 418–427. https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/2011_0001_542_05_A_magyar_irodalom_tortenetei_3/ch35.html

dományi perspektívával, mellyel számos olyan visszaemlékező dokumentarista, irodalmi vagy félig-irodalmi és filmes reprezentációra tudunk rámutatni a '70-es évek irodalmi feldolgozása előtt is, melyek éppen a traumatikus eseményekkel való szembenézést sürgették, és a hárítás egyéni és kollektív műveleteire figyelmeztettek. Ehhez a kutatáshoz érdemes figyelembe venni a kulturális emlékezetkutatás főbb keretét; Ansgar Nünning javasolja, hogy az irodalmi memóriának a kultúrához való kapcsolatát a történeti kontextuson keresztül vizsgáljuk: ki kell nyitni a kanonikus és magasirodalmi szövegek korlátozott fókuszát az olvasásmódok közvetlen tanulmányozása felé, mely eljárás egyben magába foglalja a kollektív vagy nem-intézményesített emlékezet kritikai reflexióját is.¹⁴ Azaz alapvető kérdés lesz, hogy az irodalmi, félig-irodalmi és populáris narratívák, vizuális reprezentációk hogyan segítik az olvasót/nézőt a történelem feldolgozásában, a kollektív identitás és közös értékek fogalmainak kialakításában.

A magasirodalmi fókuszról való ellépés ugyanakkor magával hozza a női nézőpont további vizsgálatát is. Kálmán C. György szerint a holokauszt magyar irodalmi feldolgozásában a női tapasztalat kifejezőmódja leginkább a líra műfajában érvényesült (Gergely Ágnes, Székely Magda költészete), mert a hiány, veszteség, az apa, anya elvesztése feletti gyász érzékeltetésének nem az elbeszélés, hanem a líra a legmegfelelőbb médiuma, és a férfiak számára az érzelmek kifejezése tiltás alá került.¹⁵ Azonban a kulturális emlékezetet szem előtt tartó kutatások fel tudják hívni a figyelmet az ún. „minor” irodalom jelenlétére; több olyan egymással kapcsolatba lépő vagy kapcsolatba hozható írással találkozunk, melyek a túlélők, áldozatok vagy túlélő áldozatok saját történeteit mesélik el, szövegeik emlékmunkaként, tanúságtevésként értelmezhetők. Az említett női lírai megszólalásmód mellett találhatunk szép számmal olyan női elbeszélői szövegeket, regényeket, novellákat, tárcákat, melyek a holokauszt kényszerű és befejezhetetlen emlékezetével foglalkoznak. Az értelmezések ezen perspektívája lehetővé teszi, hogy blokkoljuk a kollektív amnéziát támogató hárító mechanizmusokat, és a kulturális memóriából kitörölt, elfelejtett szövegekkel, szerzőkkel foglalkozzunk – többek között Rudnóy Teréz *Szabaduló asszonyok* című

¹⁴ Ansgar Nünning: *Memorial Cultures and Literary Studies. Concepts and Functions of memory as a Challenge to Research on Witnessing*. In: Ulrik Ekman, Frederik Tygstrup (szerk.), *Witness. Memory, Representation, and the Media in Question*, Museum Tusculanum Press, Copenhagen, 2008. 97–114.

¹⁵ Kálmán C. György, i. m.

regényével. Nemkülönben azért, mert a túlélő író regényével a holokauszt em- lékezetének megőrzéséért próbált harcolni.

Rudnóy Terézről

Rudnóy Teréz életművét 1936 és 1946 között mindössze tíz év alatt írta meg. A holokauszt borzalmát átélő író 37 évesen, 1947-ben a *Szabaduló asszonyok* megjelenése előtt két héttel egy tragikus baleset következtében vesztette életét. A regény 1947-es megjelenése irodalmi értelemben visszhangtalan maradt, de ami még érdekesebb, hogy a 2011-es újrafelfedezés sem hozta meg az áttörést. Péntek Orsolya *Lenni kell* című tanulmányában úgy fogalmaz, a regénynek

„világszenzációként kellett volna robbannia 2011-es újradíadásakor (Noran)”, és érzékelteti, „egy komplett, súlyos írói életmű dereng fel, amely úgy tűnt el irodalomtörténetünkől, mintha sosem lett volna”.¹⁶ Péntek Orsolya Rudnóy életművére vonatkozó kiváló írása az utóbbi években készült legnagyobb szabá- sű összefoglaló munka, mely ismerteti a tudható – kevés – életrajzi adatokat, és bemutatja a szerző regényeit, azok fogadtatását. A cikk több ponton szándéko- san homályosan fogalmaz, nyitva hagy megválaszolatlan kérdéseket.¹⁷

Érdemesnek tartok kiemelni néhány kevésbé hangsúlyozott körülményt, mely az író személyének elfelejtése vonatkozásában talán megvilágító lehet. Jelentősnek tűnik a lokalitás szempontjának tisztázása: az író a két háború között, főként a '30-as évek végén induló íróként nem magyarországi, hanem csehszlovákiai magyar íróként jelentkezett, Rudnóy a két háború között ma- gyar ajkúként csehszlovákiai, majd a szlovákiai Léván élt, dolgozott pozsonyi magyar újságoknál. Az is látható, hogy a határontúli szlovákiai, csehszlovákiai magyar irodalomtörténészek nem felejtették el: neve, ahogy a magyar iroda-

¹⁶ Péntek Orsolya: *Lennikell. Az első magyar holokausztregény és írója, Rudnóy Teréz nyomában* = Múlt és Jövő 2016/1. 9.

¹⁷ Rudnóy „Löwy Teréz néven született 1910. január 20-án Léván, apja Löwy Lipót nagykereskedő, édesanyja, Hollósy Irén művelt, olvasott nő. A középiskola után nem tanult tovább, hanem hamarosan férjhez ment, és két kisfia született. Kezdetben Engel Teri és Rudnói Teri néven publikált, a harmincas évek végétől jelentek meg rövid írásai, majd 1939 és 1942 között három regénye jött ki az anyaországi Dante Kiadónál.” = Péntek, i. m., 10.

lomtörténet számára még felfedezésre váró szerzőké, nem ismeretlen a '80- as években sem. Rudnóy – ahogy sok más kortársa – többszörös kisebbségi hátránnyal indult. A magyar irodalmi kánon a határontúli magyar irodalmat provinciálisnak tartotta, irodalmi beszédmódjuk „valóságához” való szorosabb kötődését a témájukban jelentkező szociális érzékenységet, társadalomkritikát kevésbé értékelték. Rudnóy nyelvi regisztere, beszédmódja, regényeinek világa nem annyira a magyarországi irodalomhoz, mint inkább a szlovenszkói irodalomhoz kapcsolódik. Ráadásul egy későbbi generációhoz tartozik; amikor elkezd publikálni, a náciizmus már uralomra tört Németországban, és hihetetlen gyorsasággal kezdi el pusztító hódítását. 1936-ban kezd el publikálni – a Magyar Újságban 1936-tól közölt néhány novelláját Engel Teri, Rudnói Teri néven írta –, de a nagyobb lélegzetű prózai munkákat – *Osztott szerelem* (1939), az *Izzó kemence* (1941) és az *Öreg ember szerelme* (1942) – már a szlovákiai fasizmus szorításában írja. Vagyis az 1930-as években a magyar irodalom számára a marginalizáltságot jelentő csehszlovákiai értelmiségi létből a centrum felé haladni nőként, csehszlovákiai magyarként is akadályokba ütközött, de a harmincas évek végétől szlovákiai magyar ajkú zsidóként az életben maradásért való küzdelmet jelentette.

A harmincas évek végétől kibontakozó magyar recepciót összefoglalva megállapíthatjuk, hogy világnézettől függetlenül, a korabeli konzervatív, nemzeti-keresztény és szociáldemokrata szellemiségű lapok recenzensei egyaránt azt látják, hogy jó regényekről és tehetséges íróról van szó (M. Jánossy Margit, Napkelet, 1939; Kolta Ferenc, Sorsunk, 1943; Kállay Miklós, Képes Krónika, 1939), kiemelik a téma eredetiségét, a kompozíció arányosságát (Vass László, Magyarország, 1942), de utalnak erősen megformált nyelvére, nyelvének szuggesztív erejére, a tudatáram, a belső monológ használatára (Isdai Péter, Magyar Csillag, 1942), vagy arra a jellegzetesen női látásmódra, mely lehetővé teszi a számára, hogy a női lélek és test ábrázolásában többet tudjon férfitársainál (Szentirmai Jenő, Korunk, 1940). A Népszava munkatársa az *Öregember szerelméről* (1942) méltató kritikát ír: „Rudnóy Teréz, a felvidéki írónő, az Izzó kemence c. regénye után most új regényt ír »Öreg ember szerelme« címmel. (...) Rudnóy Teréz hibátlan művészi eszközzel, a finoman kulturált író biztos formáló készségével olyan megrázóan formál embereket és a történetet a legigényesebb irodalmi nívón tartja, hogy könyve meséjének különlegessége nélkül is érdekes írás” (Andreánszky

István, Népszava, 1942, okt. 18. 17). Mindazonáltal elmondható, hogy éppen csak elindulhatott volna a művek irodalmi értékelése, a női látásmód és nyelv egyediségének esztétikai karakterű számba vétele, a szélsőjobboldali sajtóban megjelent a kirekesztés, az uszító antiszemitizmus hangja is. Nyerges András idézi az Új Magyarországon megjelent kritikát, mely „*beteg, fertőző, lélekgyilkos szellem*” munkájának jellemezte *Öreg ember szerelme* című regényét: „*Ezek a finomnak mondott asszonyi írások destruktív mondanivalójukkal túlesznek a világháború utáni zsidó irodalom aranykorszak leghírhedtebb írásain is. Annyi szennyet, amennyit Rudnó Teréz gyűjt össze Öreg ember szerelme című regényében, a világirodalom legelesettebb művei sem nyújthatnak együttvéve.*”¹⁸

Rudnóy egy másik politikai szituációban elindulhatott volna a világhírnév felé is. A kiadó dokumentumaiból kiderül, hogy *Izzó kemence* című regényére szerződést készítettek elő egy angol filmgyártó vállalattal (Dowdle Producti- on Limited), 15 ezer dollárban állapodtak meg a fordítási jogok, angol kiadás lekötésére.¹⁹ Ugyanezt a regényt a háború után németre is lefordították, és *Glühender Schlot* címen Bécsben ki is adták. De 1943-ban hiába volt kész egy újabb regény, a *Kerekholdat* ekkor már nem jelentették meg, csak a háborút követően 1945-ben. Amikor a kirekesztés zsidónak bélyegzett emberek ellen irányuló erőszakká, brutalitássá vált, Rudnóyt szüleiével, testvérével, férjével, két gyermekével 1944 májusában Auschwitzba deportálták, ahonnan ő Lipstadthba került. A háború után egy interjúban elmondja, hogy a német muníciógyárban kézigránátgyártó gép mellett 10 hónapig dolgozott, „egész éjjel kopaszra nyírt fejjel, dermesztő hidegben, egy szál overallban, facipőben, fél liter híg répalevesen tengődve”, és az „500 munkásnő közül 5 maradt életben”.²⁰ A felszabadulást követően családjából csupán ketten, nővére és ő térnek haza. Rudnóy Palotai Borishoz, Budapestre költözött, testvére pedig visszament Lévára. Tudható az is, hogy Palotai Borisnál rövid időt töltött el; a kiadói levelezésben az olvasható, hogy a Pozsonyi úton bérelt lakást, megpróbált saját lábra állni, és egy év alatt megírta a *Szabaduló asszonyokat*.²¹ Azonban azzal is szembe kellett

¹⁸ Vajta Ferenc: *Irodalmi hiénák* = Új Magyarország, 1943. március 14. Nyerges András utal rá az Utószóban, Rudnóy [2011] i. m. 262.

¹⁹ OSZK Kézirattár, Rudnóy Teréz, VII. 352b, Fond 6 Dante Kiadó /6/462.

²⁰ Máthé Klára: *Rudnóy Teréz* = Nagyvilág 1947. (2) 6. szám, április 1. 6.

²¹ OSZK Kézirattár, Rudnóy Teréz, i. m. Péntek Orsolya a tanulmányban kérdésként fogalmazza

néznie, hogy neve teljesen feledésbe merült a háború alatt, a felszabadulás után pedig a kiadója nem terjesztette a könyveit.²² A *Szabaduló asszonyo*-kat Rudnóy már el akarta hozni a Dante Kiadótól, mert az Új Időktől és az Írók Szövetségétől nagyobb támogatást, publicitást remélt, csakhogy a kiadói szerződése 1948. december 31-ig szólt. A kiadó egy olyan levélben minősítette érzelmi alapú reakciónak a kiadóváltás igényét, és utasította vissza a jogi szerződésre hivatkozva Rudnóy kérését, amely levél tartalma 1946 decemberében nemcsak, hogy érzéketlennek tűnik, de megjegyzése a megbélyegzés, a stigmától való megszabadulás lehetetlenségéről árulkodik:

„Vállalkoztunk [további] két művének kiadására olyan időkből, amikor nem volt előny zsidó írók műveit kiadni. Legyen szabad emlékeztetnünk legutolsó művének kiadásával kapcsolatban cégünket ért legsúlyosabb támadásra, amikor nagy hírlapi polémia lett abból, hogy vidéki kommunista stb. írók kiadványát adjuk ki keresztény éra idejében, s éppen ezzel kapcsolatban sürgették a megfelelő intézkedést az ilyen kiadókkal szemben.”²³ Az Írók Szövetsége elé még *Huszonnégy óra* címen kerülő műve előbb *Különös szabadulás*, majd *Szabaduló asszonyok* címre változtatva (1947. február 27.), a Dante Kiadóval egyezsége jutva végül nyomdába került.²⁴ Rudnóy azonban nem érte meg regényének megjelenését, 1947. március 12-én Léváról hazafelé jövet a Dunába fulladt.

Nyerges Andrásra hivatkozva Péntek Orsolya azt írja, hogy egyetlen irodalmi lap sem vett tudomást a regényről. Ugyanakkor érdemes megemlíteni, hogy a napisajtó

---

meg, hogy nincs pontos adat arra vonatkozóan, hol és mikor kezdte írni a regényt, és hogyan került vissza a kiadóhoz, miért váltott kiadót a háború után, és miért nem vállalta a Dante a *Kerekhold* kiadását (Péntek, i. m., 18–19). A kiadói levelezés ezekre a kérdésekre is választ adhat.

²² Nyerges András az utószóban azt írja, hogy az 1945 őszén megjelent *Kerekhold*-ról semmit nem írtak, „pedig csak »ártatlan«, politikamentes lírai történet egy dunai halászlegény és egy özvegyasszony szerelméről” (Rudnóy [2011], 263. Talán az lehet a magyarázata a visszhangtalanságnak, amit Rudnóy is érzékel, és ami kétségbe ejti: nem terjesztik a könyveit, lemarad akönyvterjesztők listájáról. In: OSZK Kézirattár, Rudnóy Teréz, i. m.

²³ OSZK Kézirattár, Rudnóy Teréz, i. m.; Eszünkbe juttatja Kertész Imre szavait: „1944-ben föltették rám a sárga csillagot, amit, jelképesen szólva, ott mind a mai napig nem tudtam magamról levenni.” Kertész Imre: *Az önmeghatározás szabadsága*. In: *Élet és Irodalom*, 2001. november 30. 48.

²⁴ OSZK Kézirattár, Rudnóy Teréz, i. m.

egyszerre ír mind a regényről, mind az író haláláról. Vagyis a nekrológok össze- kapcsolódnak a regény megjelenésével. A *Népszava* újságírója összefoglalja Rudnóy regényeit, és azzal zárja írását, hogy Rudnóy halála komoly veszteség az irodalom számára (Népszava 1947. március 18. 63. sz. 4). A *Magyar Nemzet* beszámol arról, hogy „*kezdenek felbukkanni az értékes élményregények*”, de utal arra is, hogy „*az élmény még zavarosan, felkavarva, véresen gomolyog*”, az igazságkeresés hangja is, a jogos vád égis harsogó üvöltése mellett „*a mindenáron bosszú helyett igazságot kívánna*”, újjáépítést a romok helyén, ugyanakkor leszögezi: „*sajnos, nagy népszerűségre aligha számíthat.*” (Magyar Nemzet 1947. április 20. 89. sz. 4.) Máthé Klára személyes találkozóra utal, amikor a pesti utcán összetalálkozott a kéziratát cipelő írónő- vel, annak belső ragyogását, életerejét, Lesznai Annához való hasonlóságát említi. A *Reggel* című lap az utolsó levelezőlapjának kópiáját is közli, melyet Rudnóy akkor adott fel postára, amikor Léváról elindult, hogy átkeljen a Dunán. A levelezőlapon az áll, pár nap múlva sok mesével érkezik. A visszaemlékezés az írói nyelvet, látás- módot is regisztrálja: nagy mesélő volt, de nem irodalmár, hanem olyan író, akinek az írásait tapintani lehet, körbejárni az alakjait. Elment a folyóra, hogy három-négy héten át figyelje a halászokat, „*a terhes anyákhoz, folyóvízhez, gyümölcsfákhoz, fiadzó állatokhoz volt köze*”. „*Nem mondta ki, hogy az emberen segíteni kell, hogy a védte- leneket nem védő rend igazságtalan. A papírra másolt sorsok kimondják helyette.*” A nekrológ szerint „*csak egyszer írt vezércikkhangon, mintha emelvényről beszélné*” – a *Szabaduló asszonyok* című regényében. Azonban hozzát teszi „*nem kell bosszú, mert újabb bosszút szül, és ennek a láncolatnak sosem lesz vége. Ez a végrendelete.*” (A *Reggel*, 1947. március 24. 12. sz. 5)

A regény további értelmezéséhez érdemes azt is vizsgálni, hogy beszédmódja, képi világa hogyan épül rá a korábbi írásokban artikulálódó nyelvre és képiségre, és ho- gyan mozdul ki a korábbi nyelvi és képi tartomány. Mert bár egy saját hanggal, látásmóddal és beszédmóddal rendelkező író találkozik a 20. század legnagyobb katasztrófájával, annak elbeszélésére, továbbítására a nyelv néma marad, ahogy Al- vin Rosenfeld mondja, „*A holokauszt valami újat jelentett a világban, amiminden hasonlóságot vagy hasonlóságféleséget nélkülözött.*”²⁵

²⁵ Alvin H. Rosenfeld: *Kettős halál. Elmélkedések a holokausztirodalomról.* Ford. Peremiczky Szilvia, Gondolat, Budapest, 2010. 55–56.

Női holokausztregény

Rudnóy tragikus életpályájának különös és különleges alkotása a *Szabaduló asszonyok*. A regény huszonnégy óra történetén keresztül a holokauszt traumájának elképesztő erejű felidézése: a felszabadulás előzményeit és következményeit mutatja be, azokkal a húsba vágó kérdésekkel szembesítve, hogy a felszabadulás hozhat-e valódi szabadságot, megbocsátható-e a megbocsáthatatlan. Hogyan illeszthető Rudnóy Teréz regénye a holokausztregények sorába? Milyen eszközei vannak az elbeszélhetetlen elbeszélésére ennek a női testtapasztalatot magába foglaló regénynek?

A Rudnóy közvetlenül a holokauszt után íródott regényét olvasó befogadó több tekintetben is sajátos helyzetben van, mert az egykorú szerzők íásaiban megképződő olvasási kódokhoz kevésbé köthetők a regényben felkínált olvasói alakzatok. A regény olyan traumatikus tapasztalatra épül, melynek elbeszélése (főként irodalmi formában való elbeszélésére) a háború után közvetlenül csak nagyon kevesen vállalkoztak. A túlélők bénultságáról és a nyelvi megformálhatatlanságról beszél a szakirodalom. A visszaemlékező áldozat beszámolója traumaszöveget eredményez, sem a korábbi áldozatok nem tudják megosztani a tapasztalataikat, sem az olvasó nem tudja felfogni, megérteni ezeket az írásokat: hiszen „*amikor a valóság felülmúlja a képzeletet*”, túl nagy a közelség és a tanú pozíciója túlságosan megnehezített. A regény több tekintetben különös: mint- hogy a regényt írója a felszabadulás után közvetlenül rögzítette, vagyis a trauma belső tapasztalatának mintegy azonnali lejegyzéséről van szó, különleges lesz, hogy elbeszélője nem autobiografikus, E/1. személyű formában, hanem E/3. személyű, néhol 2. személyre váltó narrációban beszél. A traumatikus élményanyag irodalmi formára hozása a szerző részéről nem mindennapi erőfeszítést igényelhetett, de a szerző számára egyetlen cél fogalmazódott meg: tanúságot kell tennie, érezte és értette a felejtés, a háritás működési elvét, neki cselekednie kell, rögzíteni, olvashatóvá tenni, amit látott, tapasztalt. Ahhoz, hogy emlékeztessen, tanúságot tegyen és szembesítsen, nem a túlélő áldozat dokumentumát kell lejegyeznie, hanem egy felrázó erejű regényt kell írnia. Az arra vonatkozó kérdés, hogy mennyiben tekinthető dokumentumregénynek, és hol, mely pontokon érvényesül az irodalmi képzelet, Rudnóy regényével kapcsolatban kevésbé termékeny értelmezési szempontnak bizonyul.

A holokausztrepresentációk elemzésének vitakérdéseit a szakirodalom az esemény ábrázolhatóságával kapcsolatban fogalmazza meg: ábrázolható-e hagyományos módon egy „*olyan egyedi esemény, mely »kilóg« a történelemből*”, milyen kifejezési formák, műfajok alkalmasak annak az eseménynek a megjelenítésére, amely a történelem kontinuitását radikálisan törte szét, és nem teszi lehetővé az integrálhatóságot.²⁶ A „*holokausztirodalom kísérlet a tudat új rendjének kifejezésére, a lét tudatának felismerhetően új irányú elmozdulására. Az emberi képzelet Auschwitz után egyszerűen nem ugyanaz, mint ami előtte volt.*”²⁷ Alvin Rosenfeld hangsúlyozza, hogy hiányzik és lehetetlen a holokauszt olvasásának fenomenológiája, amelyen keresztül megpróbálhatnánk felfogni az egyes áldozatok, túlélők írásait. A nyelv nem képes sem megragadni, sem szimbolikus módon rögzíteni azt a traumatikus tapasztalatot, amellyel kapcsolatban a szavak csak elnémulhatnak és olvasóként semmi más nem tehetünk, mint hogy

„*felismerjük a bűnt, amely a szavak mögött és előtt lakozik.*”²⁸ Összehasonlítva az irodalmi szövegekkel, mondja Rosenfeld, a holokausztirodalom megértése mindig részleges marad. Ugyanis irodalmi szövegeket olvasva az olvasó mindig visszanyúl előzményekhez, értelmezi azt az utaláshálót, amelybe a szövegek illeszkednek, míg a holokausztirodalom vonatkozásában éppen az mondható el, hogy nincsenek előzmények, „*nem ismerős az irodalmi tájkép*”, az olvasó nem találja a kapcsolódási pontokat.²⁹

A hitelesség, az eseményekhez való hűség is alapkérdésként merül fel, és ennyiben az is kérdésessé válik, hogy az irodalom alkalmas-e a közvetítő szerep betöltésére. Alan Mintz holokausztrepresentációk vonatkozásában kétféle megközelítést említ: az egyik a kivételességet hangsúlyozza, és nem a nyelvi, kulturális kontextust tartja fontosnak, a konstruktivista irány viszont épp a nyelvi gyakorlatokat, a kulturális perspektíva fontosságát emeli ki, és a tapasztalat nyelvi megformáltságával számol, mert az esemény feldolgozása már létező kategóriák alapján történik.³⁰ Ezek a szempontok kevésbé vagy másképp

²⁶ Vö. Kisantal Tamás: *Túlélő történetek. Ábrázolásmód és történetiség a Holokauszt művészetében.*

Kijárat Kiadó, Bp., 2009. 45.

²⁷ Rosenfeld, i. m., 43.

²⁸ Rosenfeld: i. m., 63.

²⁹ Rosenfeld, i. m., 56–57.

³⁰ Vö. Kisantal, i. m., 46–53.

vethetők fel Rudnóy regényével kapcsolatban, mert – ahogy látni fogjuk – a szövegnek a képi, láttató ereje, a képiségnek szolgálatába állítódó narratív el- járások – fokalizáció vagy második személyű narráció, hallgatói helyzet belép- tetése a narratívába – sajátos elbeszélőformát hoznak létre. Ez az eljárás mód a tanúságtevés nehezített (majdnem lehetetlen) pozíciójára is rámutat, de saját kényszerétől hajtva megteremti azt a hallgatói pozíciót, amelyen keresztül a túlélő tanúságtételét létre tudja hozni. Ez az aktus a szöveg etikai dimenzióját állítja előtérbe – és ilyen értelemben a hitelesség, valóságra való vonatkozás a tanúságtevés alappilléreként jelentkezik, mely ugyanakkor a fikció és realitás hagyományos szembeállítását is feloldja. Kisantal Tamás a holokausztrepren- tációk valósághoz való problematikus viszonyával kapcsolatban azt mondja, hogy a traumatikus esemény elbeszélése egy saját irodalmi teret teremt. Ebben a saját irodalmi térben retorikai műveletekkel, absztrahálással, nézőpont kivá- lasztásával jön létre az irodalmi reprezentáció, mely csak közvetítettként tudja elbeszélni az elbeszélhetlent. Vagyis a művészet, az irodalom tudja a maga teremtő erejével felvállalni a tanúságtevés szerepét, amellyel egyrészt emlékjelet állítanak az áldozatok számára, másrészt az utókor számára emlékeztetnek, és figyelmeztetések is akarnak lenni, hogy ne történjen ilyen soha többé.

A *Szabaduló asszonyok* jelen idejű elbeszélése a szabadulást megelőző néhány órát és a szabadulás első napját meséli el: 1945. április 30-án húsvét szombat éjjelén, Westfáliában, az amerikai csapatok elől menekülő németek 800 fo- golynót indítanak útnak a német birodalom belseje felé. A németek az ame- rikaiak elől menekülnek, de amíg elérnének egy német falut, addig is brutális kínzásokra kerül sor. Az események gyorsan peregnek, a felszabadítók beérik a foglyokat hajtó németeket, a falu német lakossága elbújik a közeli erdőkben, az SS katonákat, öröket elfogják, és a további intézkedésig a korábbi áldozatok helyére gyűjtik őket. Ebbe a cselekménybe sűrűsödnek a felszabadított nők reakcióinak jelen idejű történetei, a felszabadító amerikai katonák joghoz ra- gaszkodó viselkedési normáját közvetítő párbeszédek, a holokauszt borzalmáról szóló traumatörténetek, melyek a tanúságtevést a regény fő kérdéseivel kapcsol- ják össze: megbocsátható-e a megbocsáthatatlan, a felejtés helyett hogyan lehet (majd) emlékezni?

A történet jelen ideje a szabadulás első huszonnégy órája, de a narratíva fel- öleli az azt megelőző időt és a deportálást megelőző sajátos női élettörténetről

is beszámol. A regény központi alakja, Lulu a regény kezdeti jelenetében úgy jelenik meg, mint akinek rendkívüli ereje van, ő az, aki megkínzott társainak segíteni tud, társnői csak „szent”-ként tekintenek rá. Mégsem egyedül Lulu (elő)története és a regény jelen idejében kibontakozó története önmagában lesz hangsúlyos, hanem más női szereplők – Etel, Boris – történeteivel együtt be- szélődik el. Ahogy utaltunk már rá, a holokausztirodalmat értelmezők rámu- tatnak arra, hogy a holokauszt eseményével való találkozás nyelvi megformá- lása lehetetlenségével való szembesülés a tanúságtevő tanú írói magatartását is megváltoztatta. „*Minden elbeszélő forma érvénytelenné válás*”-áról van szó, mert a holokausztot megelőző elbeszélő formák feltételezték „*a személyek mint józan ésszel rendelkező, nevelhető és erkölcsi felelősséget érző lények valóságát.*”³¹ Az iro- dalmi konvenciókat elutasító magatartása érvényesül irodalmi műfajok kódja- inak elutasításában is, így a Bildungsroman, az önéletrajz, a memoár alapvető kódjai váltak használhatatlanná, „*az ember visszafejlődésének a történetét*” vagy az ember eszméjének halálát látva. Elie Wiesel, Primo Levi vagy Kertész Imre regényei ezeket az ismerős irodalmi mintákat utasítják vissza. Rudnóy regénye máshogyan rombolja szét az irodalmiság kereteit. Nem a „fejlődésregény” kon- vencióját akarja negatív módon újraírni, nem a holokausztnarratívák fordított Bildungsroman-konceptiójában cselekményesíti a szereplő történetét, viszont a női regényekre jellemző mellérendelő technikája, a traumaszóvegek beéke- lődései, a hallgató szerepének kitüntetettsége, mely a tanúságtevést építi be a narrációba, valamint a látáshoz kapcsolódó testi szenvedéstörténetek érzéki tapasztalatot láthatóvá tevő gesztusai egy másfajta regénytechnikát érvényesí- nek. Noha a regény harmadik személyű narrációjának van egy kitüntetett női szereplője (Lulu), de a kitüntetettséget nem az elbeszélő narratív gesztusa jelöli ki, mert több történet: a női közösség története, más nők történetei (Boris, Etel) mellérendelésként és nem hierarchikus viszonyba rendezve kerül a narrá- cióba, jellegzetesen a történetmesélés diszkurzív pozícióját idézve.

Ahogy mondtuk, a történet jelen idejének elbeszélése a szabadulást megelő- ző néhány órát és a szabadulás első napját meséli el női sorsokon keresztül. A szabadulást közvetlen megelőző és azt követő események narratív reprezentá- cióira még további traumaszóvegek kerülnek. A regényben több idő rétegződik egymásra: a jelen időt merőlegesen metsző közelmúlt, a holokauszt eseményé-

³¹ Rosenfeld, i.m., 68.

nek ideje a regény világát és idejét kitágítja, és egy másfajta idő-(tér- és test-) tapasztalattal szembesíti. A regény világa ugyan a szabadulás első huszonnégyszáz óráját helyezi a középpontjába, de az olvasó a megelőző órákról készült naturalista ábrázolásokban a holokauszt testi kínzásainak történeteit olvassa, és az elmesélt, visszaemlékező történetek is az öldöklésről, brutális gyilkosságról, a megsemmisítőtáborokról szólnak. Nyugtalanító kérdésként merül fel a szabadulás, szabadság kérdése, mely olyan jelentésrétegeken keresztül, diszkurzív, szimbolikus módon idéződik fel a narratív reprezentációban, amely a konkrét történeti eseménytől, a náciizmus alól való felszabadulástól a hűsvét kereszteseményének diszkurzív és materiális testi vonatkozásának beemeléséig terjed. A regényhősnő történetének megismertetésére azért lesz szükség, hogy a felszabadulás felemás, ambivalens kontextusát is láttassa, védekezni kell a felejtés ellen, a mítosszá válás ellen, amely már szinte az első pillanattól beköszöntött, ahogy a táborokat felszabadították. A regény fókusz a holokauszt katasztrófáját sajátos módon jeleníti meg: kérdései közül a fent említett kérdések a legalapvetőbbek: a felszabadulás hozhat-e valódi szabadságot, megbocsátható-e a megbocsáthatatlan?

Rudnóy regényének értelmezésénél nem minden tekintetben tud termékeny lenni a holokauszt-reprezentációkra vonatkozó elméleti belátások ismételése, mert a 24 óra története, a felszabadulást, a szabadságot érintő kérdések hang-súlyosan kapcsolódnak össze a női test és szexualitás szabályozásának, kínzásának és felszabadításának kérdésével is. Érdeemes utalni rá, hogy a traumatikus esemény dokumentarista és irodalmi igényű reprezentációinak elemzéséhez az utóbbi időben új szempontként került be a női tapasztalat figyelembe vétele. Noha igaz az, hogy a szenvedések, a kínzások, destrukció és dehumanizálás egy-szerre sújtott nőt és férfit, azonban az újabb genderszempontú holokauszt-kutatók számos kérdést és dilemmát felvetnek: „az általános emberi szenvedésen túl a nők speciális tapasztalatokról is tanúskodhatnak”,³² másfelől elmondható, hogy a női elbeszélések a másfajta tapasztalatot másképp is beszélik el.³³

³² Kelbert Krisztina: *Női sorsok a Holokauszt idején* = http://magyarmuzeumok.hu/targy/1797_noi_sorsok_a_holokauszt_idejen_

³³ A holokauszt-reprezentációk női perspektívájának értelmezéséhez lásd többek között: Carol Rittner, John K. Roth: *Different Voices. Women and the Holocaust*. Paragon House, St. Paul, Minnesota, 1993.; Louis O. Vasvári: *A töredezett (kulturális) test írása* Polcz Alaine Asszony a fronton című művében.

Rudnóy regényében, minthogy a női identitásról és testről való beszéd ala- kítja a történetmondás menetét, egy olyan olvasói pozíció képződik meg, mely sokkal inkább köthető a kortárs (női) szövegek retorizáltságához. A *Szabadu- ló asszonyok*ban ugyanis a nyelvi közvetítettség problematikája hangsúlyosan a látottság és testi megmutatkozás kérdésével függ össze, amely aktusban a tanúságtevés (a holokauszt tapasztalatához kapcsolódó) értelme érvényesül: a másik testtapasztalatában való részvételre való felhívás lesz a fontos, regényben ez a szöveg(test) határainak az olvasó előtti megnyitásával történik, és a szöveg etikai dimenziói kerülnek előtérbe. Közelebb juthatunk tehát a szöveghez, ha olyan értelmezői műveleteket érvényesítünk, amelyek a holokausztelbeszélések és egyéb traumaszövegek testi és nyelvi vonatkozásait egyszerre vizsgálják.³⁴

Trauma, kizárás, abjekció

A regény értelmezésénél két szempontot próbálok ötvözni egymással: egyrészt a szöveg és kontextusának, az ábrázolt test diszkurzív és materiális dimenzióinak ala- kulását, az abjekció, a testtapasztalat és narratív határátlépések viszonyát, másrészt a trauma, emlékezet és tanúságtevés holokausztrepresentációkat alapvetően érintő kérdéseit.³⁵ Rudnóy Teréz regénye ugyanis olyan traumatörténeteket mesél el, me- lyekben a megsebesített, a megsemmisítendő test és az érzéki test beszéde a kizárás következményeiként tér vissza a nyelvi reprezentációba.

Ford. Horváth Györgyi = AHEA 2010/3 <http://ahea.net/sitefiles/file/journals/201010/vasvari.pdf>
 Vasvári, Louise O. *Introduction to and Bibliography of Central European Women's Holocaust Life Writing in English*. CLCWeb: Comparative Literature and Culture 11.1 (2009): <http://docs.lib.purdue.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1422&context=clcweb>; Hutton, Margaret-Anne: *Testimony from the Nazi Camps: French Women's Voices*. Routledge, London and New York, 2005; Pécsi Katalin: *In Search of Lost Female Writers, Remembrance of Lost Female Writers: Meditations about the Feminine Part of the Hungarian Jewish Literature*. Bet Debora 3 (2003); Waxman, Zoë Vania. *Writing the Holocaust: Identity, Testimony, Representation*. Oxford UP, New York, 2006;

³⁴ Ehhez lásd: Zsadányi Edit: *Vérző sebek és „vérző sebek”: az abjekt mint testbeszéd Kertész Imre Sorstalanság és Polcz Alaine Asszony a fronton című művében* = *Literatura* 2010/4. 367–385.; Louis O. Vasvári: *A töredezett (kulturális) test írása*. i. m.

³⁵ Korporális narratológia témája

A traumatizált, mondja Cathy Caruth, egy lehetetlen történetet hordoz, egy olyan történetet, melyet nem tud megragadni, de maga a történet jelenik meg a trauma szimptómájaként. A traumát, tudjuk, a személy nem szándékosan idézi fel, hanem az az ismétlődésen keresztül, a kísérteties jelenségével együtt tér vissza. „*Nem a személy ragadja meg a tapasztalatot, hanem az ragadja meg őt: a személy egy lehetetlen történet tünetévé válik, amit nem képes befogadni.*”³⁶ A trauma egy radikális törést eredményez a tapasztalatban, melynek eredetére nem vagyunk képesek emlékezni.³⁷ A trauma esetében nem tudunk szimbolikus, csak szó szerinti visszatérésről beszélni. Vagyis a szószerintiség és a visszatérés az, ami a traumát konstituálja, és ez mutat rá az enigmatikus magra, mely a történet szimptómájaként és nem a tudattalan szimptómájaként áll elő. A traumatizált egyszerre találkozik a trauma elbeszélhetetlenségével és az elbeszélés kényszerítő erejével. A tudás krízise során az esemény úgy őrződik meg, hogy nem tudunk hozzáférni, nem tudjuk megismerni, hogy mi volt az ok, csak ismételni tudjuk azt. Ahogy Caruth mondja, „*paradox módon tehát a valósággal való szembesülésnek a tudás és az emlékezés elvesztése és a megértés összeomlása az ára.*”³⁸ A traumatikus szimptóma nem interpretálható egyszerűen mint a valóság torzítása, sem tudattalan jelentés kölcsönzése révén, sem a kívánt elfojtása révén. Minthogy a traumatizált egy lehetetlen történetet hordoz, amelyet nem képes felfogni és birtokolni, az akaratlan visszatérés kikényszeríti a történet elmondását, melyben a trauma annak szimptómájává válik.

Irodalmi szövegekben a normatív beszédet feltördelő alakzatok viselkednek úgy, hogy a kivetett, tiltott és traumatikus visszatérése figuratív módon idéződik meg, amely alakzatok a kirekesztett testek történeteit a láthatóság felé mozdítják. A test normatív jelölésének és a kirekesztés, megsemmisítés, lehasítás eljárásának következményei, az abjekció és trauma hangsúlyosan jelennek meg azokban a szövegekben és a szövegeket magyarázó kontextusokban, melyekben a test materiális és diszkurzív jellegének kereszteződései, határátlépései konstitutívak.

³⁶ Békés A. Vera: *Trauma és narratíva. A Holokauszttrauma reprezentációja*. Ad Librum, Budapest, 2012. 35.

³⁷ A felejtés ugyanis csak tudatos emlékeket tud elfedni, ami traumát okoz, annak a nyomain nem törlődnek el. Heller Ágnes: *Emlékezet és felelősség* = *Thalassa* (3) 1992, 1, 6–14.

³⁸ Idézi Békés, i. m., 35.

A test reprezentációjának és a narratív stratégiák közötti összefüggéseknek egyik fontos kérdése a test pozíciójának tisztázása, a test diszkurzushoz kötött jellegének és materialitásának értelmezése. Elaine Showalter szerint a testnek nincs olyan kifejezési módja, mely ne lenne nyelvi, társadalmi, diszkurzív jellegű. Judith Butler ezzel szemben úgy érvel, hogy a test nem redukálható csupán a nyelvre, és azt állítja, hogy a konstruktivista, diszkurzív felfogások szem elöl tévesztenek egy nagyon fontos mozzanatot a testek jelölésének és a szubjektumok létrejöttének tekintetében: a kizárás, kirekesztés, megsemmisítés konstitutív szerepét.³⁹ A test normájának performatív előállítása nemcsak a diszkurzív megjelölésen, ismétlődésen, hanem a kizáráson keresztül is történik. A testek normatív jelölése ugyanis a kivetetthez, tiltotthoz, megélhetetlenhez képest történik, és ami kirekesztődik, az a diszkurzív reprezentációban bomlasztó módon visszatér. Ami kizáratik mint másság, szupplementum, viszont nélkülözhetetlen alapja a nyelvi reprezentációnak, az identitás koherenciájának, a bináris oppozíciók fenntartásának. Mint külsődlegesség mégis a rendszeren belül okoz szakadékszerű beomlást, és mutatja fel minden egységesség sebezhetőségét, de egyben ez a seb vagy felesleg teszi lehetővé a szimbolikus rendbe való belépést és a norma problémamentes ismétlődését.⁴⁰ A diszkurzív formációk, reprezentációk értelmezéséhez ezért hozzátartozik az ún. traumatikus külsődlegesség, a szimbolizációnak való ellenállás kimozdító műveleteinek értelmezése is. Julia Kristeva szerint pedig a normatív, szimbolikusba integrálható testről lehasított rész, a traumával együtt létrejövő abjekt a társadalom, a kultúra, a test külső és belső határán jelenik meg. Az abjekció – testi folyadék, váladék formájában vagy a halál küszöbtapasztalatával – a rend, koherencia fenyegetéseként értelmeződik, mely nemcsak integrálhatatlan a szimbolikusba, de amelyet a szimbolikus rend kívül is akar magán tartani. A normatív társadalom, a szubjektum minél jobban akar megszabadulni az abjektől, minél jobban akarja a rendet fenntartani és megtisztítani a határokat, a kizárt, kirekesztett, lehasított annál jobban lép fel fenyegetőként, kísértőként.

³⁹ Judith Butler: *Jelentős testek. A „szexus” diszkurzív korlátairól*. Ford. Barát Erzsébet, Sándor Bea.

ÚMK, Budapest, 2005. 22, 182.

⁴⁰ Butler, i. m., 49–58.

Az abjekció narratív logikája különböző jelentésrétegeket mozgósítva különböző szinteken jelenik meg Rudnóy regényének történetében, narrációjában és narratív diszkurzusában. A testi szenvedéstörténet érzékeltetéséhez a túlélő író narratívájában ugyanakkor a tanúságtevés hallgató által létrehozott helyzetét ábrázolja, mely a holokauszt traumatikus eseményét átélők tanúságtevő pozíciójának megalkotása szempontjából kulcsfontosságúnak bizonyul.⁴¹

Testi bélyeg

A regény történeti jelen ideje húsvét szombattól vasárnap éjjelig, hétfő hajnalig tart. A kezdő sorok már a szimbolikussá tett dátumot idézik meg: 1945. április 30-án húsvét szombat éjjelén vagyunk, elkínzott, megbélyegzett fogolynők menetelését látjuk. Az amerikai csapatok elől menekülő németek 800 fogolynőt indítanak útnak a német birodalom belseje felé. „*Április 30-a, húsvét szombatja. Teliholdat kerget a szél tépett felhők között.*” Majd kirajzolódik az éjszaka sötétjében menetelő nők képe: „*(...) a fogoly nők, amint egymás nyomába, elcsigázott testüknek meggyötört párájába lépnek.*” „*Fejükön rongyokból varrott hegyes sapka, hátukon bugyorban kevés kenyér. A bugyor alatt sárga kereszt, olajfestékkel a hátukra kenve.*”⁴² A bevezető sorok szimbolikus dátuma – melyben ugyan félredatálás történik⁴³ – húsvét szombatjára helyezi az eseményeket. A szimbolikus dátumban nem nehéz felfedezni a húsvéti keresztre feszítés és feltámadáshoz kapcsolódó keresztény rituális jelentés és a szabadulás napjának együtt szerepeltetését, mely a fiktív világon belüli jelentéskonstruálással függ össze. A regény nyelvhasználatában abban az értelemben figyelhető meg a metaforizáltság, hogy olyan viszonyra épít, melynek nem érvényesülnek a feltételei; a kulturális jelek jelentéseit kimozdítja és kifordítja, olyannyira, hogy több szinten is annak ellenkező értelme érvényesül. Egyfelől Krisztusra, a keresztényalapító történetre

⁴¹ Vö. Dori Laub gondolataival. Lásd a későbbiekben.

⁴² Rudnóy [2011] i. m., 5–6.

⁴³ A regénybeli húsvéti datálás referenciához való kötése sehogyan sem jöhet létre, április 30-a húsvéthoz rendelése mindenhogyan késői dátum lenne: a keresztény rituálé, minthogy mozgó ünnepről van szó, a március 21-éhez képesti első teliholdhoz jelöli ki annak időpontját. A történeti húség kedvéért: az ünnep 1945-ben április 1-2-ára esett.

való utalás lesz hangsúlyos, és annak kifordítása, itt nincs megváltás, a hátukon keresztet viselő nők szenvedése nem tud megváltódni. De a kereszt szimbólumán keresztül egy másik szimbólumhoz kapcsolódó kulturális jelentést is kimozdít: a holokausz tragédiájáig terjedő zsidóüldözés traumája ugyanis összefonódik a

„zsidónak bélyegzés” aktusával, melynek kitüntetett szimbóluma a sárga csillag volt. Rudnóy regényében feltűnő, ahogy a stigmatizáltság a szenvedő testek szim- bólumában átalakul, egy másik jelentéstartomány felé tolódik, és összetett meta- foraként viselkedik. Ez a metaforizáltság viszont a regény több szintjét is érinti, és összekapcsolja azokat egymással.

Tudható, hogy a keresztény ünnepkör szombathoz külön jelentést kapcsol, a húsvéti szombat éjjelt női vigíliának tartja, és szimbolikájában összekapcsolja a te- lihold (termékenység) jelentéstartalmával. A szövegbe beemelt kulturális jelentés nyomai úgy jelennek meg, hogy a hold (telihold, nőiség, termékenység) húsvéti jelentésrétegét mozgósítja. A húsvéti szimbolika ugyanakkor visszautal a Pészach- ra is, az egyiptomi fogságból való szabadulás ünnepét idéző jelentést is beemeli. A két képzet egymásra játszatása a fogolynők testi bélyegén is tükröződik. Az idézethely a test sebzésének a kulturális és irodalmi jelentésévé hívja elő. A másság bélyege, melyet a sanyargatott testre ütöttek, a keresztény metafora nagy jelölőjét idézi meg. A zsidóüldözés bélyege transzformálódik a Krisztus testére utaló jellé, amely itt metonimikusan a nők testére kerül. A húsvéti szimbolika konvenciójá- nak kimozdítása, kifordítása ez: nem a nők virrasztanak a megsebzett test felett, hanem keresztény kontextust konstruálva testi szenvedéstörténetük mögé, a test- re vonatkozó megaláztatás, erőszak velük kapcsolatban idéződik meg passióként. Az első elbeszélés a jelenben játszódik, de amikor nem a múlt időt használ- ja, hanem a mondás/írás során konstruálódó jelent, akkor szándékoltan jelen idejű a mondat igei használata. A narrátor a testi tapasztalat érzékeltetéséhez dialógust kezdeményez az olvasóval. A másik szenvedésének megmutatása a kereszt jelének megidézésével történik, és éppen itt, ezen a ponton hívja rész- vételre az olvasót.⁴⁴ A szenvedő testtel való szolidaritás közös kulturális kódja tud felhívó erővel rendelkezni, amelyen keresztül az etikai dimenzióját nyitja meg. „*Ha rájuk világít a hold, akkor se tudhatja senki, hogy miféle szerzet ez a bukdácsoló csapat, semmi sem árulója rajtuk, hogy férfiak vagy nők. (...) Fejükön*

⁴⁴ Ehhez lásd: Szűcs Teri: *A testért. Takács Zsuzsa: A test imádása. India; Borbély Szilárd: A Testhez =*

*rongyokból varrott hegyes sapka, hátukon bugyorban kevés kenyér. A bugyor alatt sárga kereszt, olajfestékkel a hátukra kenve. Felső vége a nyakuknál kezdődik, alsó vége a nadrágot éri. Vízszintes vonala a két vállat nyomja. Nem lemosható és le sem vethető, mert a kezeslábas alatt a szakadt ruhának ugyanaz a dísz és a ruha alatt az ingen is pecsét, és ha az inget leveted, akkor sem menekülsz, mert a karodba be van égetve a szám, és ha a karodon nem lenne a szám, akkor se lehetnél olyan, mint a többi, mert nemrég még kopasz volt a fejed, és most olyan ahajad, mint akamasz fiúé, akinek sörtéjével nem bír a kefe.*⁴⁵

Hangsúlyos az is, hogy nem általános alany szenved, hanem az erőszaktevők a női identitás eltörlését is elvégzik a testen („*semmi árulója rajtuk, hogy férfi- ak vagy nők*”). A krisztusi metafora azonban tovább árnyalódik, a szabadulás konstruált húsvéti dátumához tovább jelentésréteg járul. A keresztény ünnepi rituálét megtartó (fiktív világbeli) német közösség mindennapjai olyan háttér- ként jelennek meg, melyek ellenpontozzák az addig leírtakat, főként a szekér elé fogott lány (Boris) halálra kínzásának elbeszélését. A világégés közepette, a halálra gyötört testekre közönyösen tekintő társadalom élete ugyanis a megszo- kott kerékvágásban zajlik. A faluba érkező rongyos, csontig soványodott, elgyötört nőkből álló csapatot nem lehet ugyan nem észrevenni, de a közösség a saját életének folytathatósága érdekében félrenéz. „*Húsvétvasárnap reggele. A három ház kéménye gazdag füstöt ont, a meleg konyhák asztalán reggelit készítettek az asz- szonyok. Jó ünnepi reggelit. A tej még a tűzhelyen emel fehér bóbítát a lábas fölé, a kávé párjától szagosak a folyosók. A fehérre sikált asztallapon rózsaszín sonka, zöld levelek között halványsárga vaj, a tűzhelyen sercenne sült és a bő zsírtól hólyagokat lök magából az ünnepi lepény. Üvegben rubinvörös bor csillog és a gyerekek frissen mosdott, barackszínű arccal ülnek körül az asztalt.*”⁴⁶ A húsvéti jelentést ásta eddig is alá, de itt a konvencionális jelentés ideológiai vonatkozásait teszi láthatóvá: a keresztény értékrendet valló közösség éppen afölött huny szemet, néz félre, mely ünnepének valódi tartalma lenne; kiüríti, megsemmisíti annak értelmét.

⁴⁵ Rudnóy [2011] i. m., 6.

⁴⁶ Rudnóy [2011] i. m., 29.

„[...] olyan lettem, mintha feltépték volna a testemet”

A harmadik személyű előadásmódot néhol a második személyűre váltó köz- vetlenebb, az olvasót párbeszédre hívó hang tanúságtevőként próbál elbeszélni, láthatóvá tenni valami olyat, aminek a nyelvi közvetítése akadályokba ütközik. Az elbeszélni kívánt történetnek van egy olyan síkja, amely az elbeszélést a látha- tóvá tevés felé tágitja: a nyelv meg szeretne mutatni valamit, ami sokkal inkább az érzékeléshez, a látáshoz, a testi megmutatkozáshoz kötődik. Amikor a nyelvi közvetítettség összekapcsolódik a látottság és a testi megmutatkozás kérdésével, éppen a női identitásról és testről való beszéd alakítja a történetmondás menetét. A testbeszédet alakító nyelvi tényezők pedig az olvasási alakzatokat úgy formál- ják, hogy ezeken a nagyon is a látottságra utaló helyeken a szöveg(test) határai egy második személyű beszédmódban felnyílnak, és radikálisan a másik testtapasza- latában való részvételre szólítják fel az olvasót.

Dori Laub nyomatékositja, hogy a túlélő áldozat számára a tanúság képtelen- sége és annak összeomlása történt, mert akik ott voltak és átéltek a kínzás és mások megkínzásának, megsemmisítésének borzalmát, azok nem voltak képesek hozzáférni saját történetük igazságához.⁴⁷ A tanúságtevés integrálhatatlansága és asszimilálhatatlansága egy történeti szakadékot hozott létre a tudás – emlékezet

– megértés között, mely az igazság krízisét eredményezte. A nem artikulálható történeteket ugyanakkor el kell mondani, közvetíteni kell és meg kell azokat hall- gatni. Laub arra hívja fel a figyelmet, hogy a túlélő számára szükséges a tanúság, egy tanú jelenlétében való esemény újramondása. Vagyis arra mutat rá, hogy ah- hoz, hogy valaki a traumatikus esemény tanújává (ti. saját traumatikus eseményé- nek tanújává) váljon, szüksége van egy hallgatóra, aki a tanúsítás szerepét látja el. Ebben a túlélő és a hallgató közötti találkozásban tudja az elbeszélő is a tanúság aktusát visszavenni, amelyben az igazság újra felbukkanhat.⁴⁸ Laub a következő- képpen fogalmaz: a – szaggatott és folyamatos, tudatos és tudattalan – tanúság folyamatában végső soron nem is a tények megalapozása a lényeges, hanem a tanúságtevés, a tanúsításon keresztüli éleltapasztalata.⁴⁹

⁴⁷ Dori Laub: *Truth and Testimony. The Process and the Struggle*. In: Cathy Caruth (ed.): *Explorations in Memory*. The John Hopkins UP, Baltimore, London, 1995. 61–75.

⁴⁸ Laub, i. m., 69.

⁴⁹ Laub, i. m., 70.

Rudnóy regényében a test szenvedéstörténetének elbeszélhetetlenségével, szaggatott és szakadozott elbeszélésével az olvasó úgy szembesül, hogy a szöveg az olvasó szemére és a tanú jelenlétére apellál. A narráció a maga eszközeivel – a külső és belső fokalizáció váltogatásával – a nézést helyezi a fókuszába, és a beszédben feltáruló történet a szemnek szóló beszéddé válik. A „szemnek szóló beszéd” a regény terében háromszor is hangsúlyossá válik, amely három (önálló narrációs technikával rendelkező) elbeszélést tesz olvashatóvá: a nyitó jelenetben bemutatott közvetlen szenvedéstörténetben, amely egy szekér elé fogott női test halálra kínzásának elbeszélése, és az egyenes beszédet megszakító két beékelte traumaszöveg vonatkozásában. Az első beékelte szövegben egy haldokló fiú meséli el Etelnek a saját történetét, majd Lulu önvallomása hozza felszínre előbb a saját közösség által kirekesztett, abjektté tett testével kapcsolatos történetet, majd a közösség testének abjektté válását, megalázását, az azon való erőszaktevést és a halál küszöbéhez érkezésnek a tapasztalatát mondja el. Vagyis a másik történetét egy tanú számára elmesélő elbeszélések Rudnóynál a tanúsítás folyamatát testesítik meg. Laub a tanúsítás folyamatszerűségét hangsúlyozva mondja, hogy ezen keresztül tudja a narrátor (a túlélő) a tanú pozícióját viszszaigényelni, egy belső „te”-t épít fel újra, az önmagán belüli hallgató vagy tanú lehetőségét. A tanúsításon keresztüli élettörténet visszaszerzése a tét, egy olyan cselekedet, melyen keresztül kell menni, azért, hogy a túlélés a felszabadulás után folytatható és befejezhető legyen.

A *Szabaduló asszonyok* narratív világa egyszerre mutatja a patriarchális társadalmi rend női testeket cenzúrázó, szabályozó mechanizmusait, másfelől a totalitárius rendszer gyilkos gépezetének megőrző és megsemmisítő eljárásait. A holokauszt testi traumatörténetei összefonódnak a deportálást megelőző sajátos női élettörténettel, az érzéki, de kivetett test tapasztalatával. A regény cselekménye (a konkrét valóságos élményen kívül a pészachi és a feltámadás üdvtörténeti értelméhez kapcsolt jelentésében is) a szabadulás stációit jeleníti meg, annak jelentéspotenciáljait ütközteti: van-e szabadulás? Lehet-e feltámadása annak a testnek, mely megéli elmondhatatlan szenvedéseit? Ehhez kapcsolódik a regény fő kérdése is: „*Mi a test?*”⁵⁰, melyet az öröm- és szenvedéstörténet vonatkozásában bont ki: a megvetett test, az érzékiség és valami olyan testta-

⁵⁰ A kérdést többször, a gyónó beszédhelyzet előtt és után teszi fel a saját történetét elmesélő Lulu, és elhangzik az ő történetét meghallgató orvos és amerikai katona szájából is.

pasztalet beemelésével, amely az írást a nyelven túli felé tágítja. A regény szövegvilágán belül az egyes események, jelenségek kettős vagy kettőzött jelentésre tesznek szert, amely jelentések egymáshoz kapcsolva jelennek meg, mintegy egymás vonzataként. A szabadulás öröme sem egyértelmű, tiszta minőségként áradhat szét. A felszabadító amerikai katonák korlátozott perspektívája nem teszi lehetővé a felszabadítottak által átélt szenvedés megértését. A felszabadítók nézőpontja egy Auschwitz előtti világ kulturális elveihez kapcsolódik: az elfogott németekkel a humanitás elvei szerint cselekszenek, az újjáépítés megszervezéséhez a bosszú helyett a jog eszközével kezdenek hozzá. A regény narrációjába ekkor iktatódik két traumaszöveg, amely a felszabadulást megelőző kínzásokat, kegyetlenségeket láttatja. Etel egy halálra sebzett (megégett) fiú szenvedéstörténetét hallgatja meg, Lulu pedig elmondja saját testtörténetét. Mindkét történet nagyon erősen testi tapasztalatról szóló beszédben kerül elmondásra. Mindkét beszéd a vallomástevés, a gyónás diszkurzív gyakorlatát idézi meg, és a két beágyazott elbeszélés történetének tanúja és tanúságtevője lesz. A fiú gyónása a test öröm- és szenvedéstörténetét teszi láthatóvá, de a testi sérülése kioltja a beszélő életét. Lulu története szintén kettős testtapasztalatról árulkodik: elbeszélése olyan életrajzot hív elő, amelyben a deportálást megelőző élettörténet a vonatút és a haláltábor (szem- és test)tapasztalatával íródik felül.

Rudnóy regényeinek nőalakjai – egyéb regényeiben is ez történik – határ- sértő módon kell, hogy cselekedjenek ahhoz, hogy rálássanak élethelyzetükre, és cselekvőként, ágensként tudjanak fellépni. Lulu élettörténeti narratívája egy különleges női sorsot formáz, mert a túléléshez is rendkívüli erőre (és az erővel szorosan összefüggő) szerencsére volt szükség. Lulu a regény kezdeti jelenetében úgy jelenik meg, mint akinek rendkívüli hatalma van, amellyel mások szenvedésén is enyhíteni tud. Társnőitől a „szent” jelzöt kapja, ő lesz az, aki a táborban, a borzalmak közepette, a szakadatlan kínzásnak kitett nőknek segíteni tud. Azonban erre az erőre szert kell tenni, vagy elő kell hívni, amihez ki kell nyitni a test határait (első lépésként a saját szexualitásának vállalásával). Rosenfeld is utal arra, hogy a testi elgyengülés egyben az éleslátást teremtheti meg, különös módon megvilágítás is lehet, hiszen a túlélő különös erő birtokosa lesz: „*az életre úgy tekint, mint aki megjárta a halált.*”⁵¹

⁵¹ Rosenfeld, i. m., 73.

Tanúságtévő elbeszélése egyben vallomástevő gesztus is, de a keresztény gyógy- más önmegvető tartalma nélkül: úgy meséli el testének történetét, hogy közben a testével beszél. A testéből élő nőt a közössége megvetette, kizárta, a perifériára száműzte. Elmondja, hogy egy férfi segítségével a deportációt elkerülhette volna, de a közösséghez (és főként a női közösséghez) való tartozás vágya jóval erősebb volt benne az életféltnél. A közös sors vállalása – a megalázások ellenére is – elindítja befelé, majd fölfelé. A halál közvetlen árnyékában jut a következő tapasztalathoz:

„Csendesen álltam – kezdte újra –, de verejtékeztem. Tudtam, hogy a fekete autó alja széjjelnyílik. Ügyes dolog, a gázkamra fölé szalad, széjjelnyílik, és mi belezuhanunk az ablaktalan betonhelyiségbe. Aztán sisteregve megindulnak a csapok. Milyen lesz az íze? A szaga? És meddig tart? Uram isten, meddig tart? Hogy ott benn egymásnak esnek, egymásba harapnak, egymást halálra szorítják. Meddig tart?

A többiek a várakozásban leültek a földre. Én a falnak dőltem és az eget néztem. Sötétkék volt az ég. Nem volt rajta sok csillag, de azok erősen látszóttak és reszketve tekintettek le. A hold sarlója ezüstszerű felhők között szállongott. Sokáig álltam, nem tudom, meddig és az eget néztem. Lassan olyan lett nekem, mintha a fejem az égbe fúrtam volna. Az ég hűvösét éreztem, a csillagokat nem láttam, valami akkor már bennem reszketett, szikrázva és világítva. A testemet már nem éreztem, a lélegzése megszűnt. Hirtelen lett végtelen csend bennem. A hátam nem érezte a barakk falát. Mi a test? – gondoltam. És ha megfulladok? És ha elégek? Mi a test? Valami szállt felém. És nem tudom, mi volt az, de átjárt engem és széttérjédt körülöttem a levegőben. Mi a test? Mi a test? – gondoltam akkor és fölnevettem. Az ölelésekre gondoltam, amik jók voltak, a tiszta ágyamra gondoltam, amiben reggelente felébredtem, és ami meleg volt, mint egy fészek. (...) Csak a testemmel tehetnek, amit akarnak. Igen, a csillagok között volt valami megfoghatatlan. A könnyeim hullani kezdtek. Lassan lecsúsztam a barakk fala mellett és leültem.”⁵²

A regény narratív reprezentációja kibillenti azokat a kulturális beidegződéseket, amelyek a nőihez kapcsolódnak, és hangsúlyossá teszi a test szerepét a szubjektivitás elérésében.⁵³ A főszereplő számára az abjekt tétel, a közösség normatív testéből való leválasztás már korábban megtörténik. Az abjekt pozíciójában levő nő viszont a halál és annak látványa közelében olyan testtapasztalathoz jut,

⁵² Rudnóy [2011] i. m., 196.

⁵³ Ehhez lásd: Louis O. Vasvári: *A töredezett (kulturális) test írása*. i. m.

amely az önfelszámoláshoz vezeti, és amely egyben újjászületést (feltámadás?) hoz.⁵⁴ Az erő, amelyre szert tesz, nemcsak az abjekt testi jelöltségétől szabadítja meg, hanem kiemelkedve a szenvedő nők közül, testi(és/vagy tudati) fölényével „látnokká”, „szentté” válik. A szabadulás élményének jelen idejű bemutatása- hoz tartozik a megfordítás alakzata is: a szerepek megcserélődnek, a barakkba a korábbi üldözöttek helyére az üldözők, rabtartók kerülnek, de anélkül a test- tapasztalat nélkül, hogy átélnék saját bőrükön cselekedeteik következménye- it. A tanúságtevő történetét el kell mesélni, meg kell osztani másokkal, még akkor is, ha az elbeszélhetetlen, a kultúra kódjai nem alkalmasak sem annak a kódolására, sem a befogadására. Lulunak el kell mesélnie a történetét, mert a felszabadító amerikai katona nyelvi és gondolkodásbeli sémája, a humanitás elvét tükrözni akaró prizma látószöge lecsúszik a felületről. Lulu letakarja saját testi bélyegét, és bemegy a német nőket fogva tartó barakkba, tudja, hogy az ideológiát nem lehet azonnal kiűzni a fejekből, és megtudja, hogy ellenállásra készülnek. *Nem* tehet mást, *nem* segíthet a gyereket idő előtt világra hozó né- met anyának. A gázkamrák árnyékában szerzett tapasztalata – „olyan lettem, mintha feltépték volna a testemet” –, visszhangzik a szülő nő leírásában, akinek a fájdalom szinte „széttépi a testét”. Az abjektté vált test jele a halva született csecsemőre kerül – mely metaforikusan utal a milliók pusztulását hozó ideoló- gia halálára is.

A regény zárлата azonban nem hoz szabadulást. Ahogy Nyerges András mond- ja, az olvasót felzaklatja, megperzseli, fölrázza, megdöbbsenti. Az erő, amelyet a nő magából megformált, a szubjektivitáshoz és így a kockáztatás szabadságához juttatta: saját haláláról és életéről is döntéshelyzetbe került. Különös ereje az amerikai katonát is rabul ejtette: Lulu szabad volt, a férfit pedig felszabadította. A regény utolsó mondata visszautalja az olvasót a regény kezdetéhez – „Támasz- szák fel a mártírokat!” –, a húsvéti jelentésréteg újabb kimozdításához.

Rudnóy regényében az elbeszélhetetlenhez, testi szenvedéstörténetek ábrá- zolásához különleges formát talál: az elbeszélhetetlen elbeszéléséhez a látott- ság, a nézés narratív eszközeihez fordul. Ezzel egyfelől a traumatikus emlékezet szomatikus jellegét közvetíti – a megélt tapasztalatok hatása alatt –, másfelől

⁵⁴ Zsadányi Edit Kertész Imre és Polcz Alaine regényeit elemző kiváló tanulmányában említi Anna-Marie Priest gondolatát Henry James regénye kapcsán = Zsadányi Edit: *Vérző sebek és „vérző sebek* i. m., 371.

a narratív emlékezet önhelyreállító aktusát is működteti. Vagyis a nyelvi közvetítettség problematikája itt hangsúlyosan a látottság és testi megmutatkozás kérdésével függ össze, a másik tapasztalatában való részvételre való felhívás lesz a fontos, a szöveg(test) határainak a megnyitása az olvasó előtt. A traumatikus események emlékezetének egyik sajátossága éppen a testhez kapcsolt jelleg, ami miatt a szomatikus memória egyik fajtájának is tartják. A szöveg a traumatikus emlékezetét ugyanakkor narratív emlékezetté is alakítja, megtartva a szomatikus memória működésének eljárásait, de a traumatizált szereplője (és narrátora) át tudja venni a kontrollt, döntéshelyzetbe kerül a szubjektuma, élete, halála felett. A regény egyfelől a kereszt eseményéhez, a húsvéti szimbolikához kapcsolja a női testek szenvedését, az olvasót pedig a testi tapasztalaton keresztül vonja be, és az elmondott szenvedéstörténet részesévé teszi. A tanúvá tett hallgatóra a regény traumatikus tapasztalatát közvetíteni akaró elbeszélőnek szüksége van, ugyanis ezen a tanúsításon keresztül saját élettörténetét kellene visszaszerezni. A tanúsítás cselekedetté válik, amelyen az áldozatnak azért kell keresztül mennie, hogy a túlélés a felszabadulás után folytatható és befejezhető legyen.⁵⁵ A *Szabaduló asszonyok* címet viselő regény a főszereplő halálával ér véget, zárata nem hoz szabadulást. A regény utolsó mondata „Támasszák fel a mártírokat!”, mely hangsúlyozza, hogy a „kereszteseménnyel” összefonódó traumatikus esemény és annak reprezentációja nem hozhatja a feltámadás értelmében vett felszabadulás ígétét, nem tud olyan történetet elmesélni, amelyben a test helyreállítására lehetőség nyílna.

Ahogy a szerző nem érthette meg regénye megjelenését, életművének, holokausztregényének felejtésre ítéletét sem érte meg. Rudnóy életét, munkáit azonban teljesen elfelejteni mégsem lehetett, a kulturális emlékezetbe visszatérésére előzményt is találhatunk. Az 1960-as évek műltfeldolgozó kísérletei között ugyanis akad egy szokatlannak mondható emlékműállítás. A barát és pályatárs Palotai Boris Rudnóy történetét, a koncentrációs táborból hazatérő nő sorsát és a privát élet tragédiáját *A férfi* (1964) című regényében írta meg. A személyes történetből kinövő fikciós elbeszélés lehetővé teszi, hogy egy szerelmi viszonyt és a halál körülményeit jelképvé tágítsa, és hogy az újrakezdés lehetetlenségét a magyar holokauszt trauma-

⁵⁵ Dori Laub, i. m., 73.

májának szimbolikus történetében mesélje el. Rudnóy és Palotai regényei nemcsak egymás kontextusaiként olvashatók, de törést iktathatnak a kulturális hagyomány menetébe, a történelmi emlékezet szövetébe ágyazódva a múlt megváltoztatásában tudnak részt venni.⁵⁶

---

⁵⁶ A két író és szövegének egymáshoz való viszonyát egy későbbi tanulmányban fejtem ki.

Kelemen Zoltán

MÁSODIK ELJÖVETEL

(Német történelmi recepció Timur Vermes *Eristwieder da* című regényében)

„Talán úgy nézek ki, mint egy bűnöző?
Nem. Úgy néz ki, mint Adolf Hitler.”¹

„A többit elintézi a történelem.
Vagy a nézettségi adatok.”²

„az író tulajdonképpen a kultúra
válságának elemzője.”³

2011. augusztus 30-án a kora délutáni órákban egy többé-kevésbé kihalt berlini grundon Adolf Hitler felébred több mint 66 éves álmából. Mindez 2012-ben, a magyar származású Timur Vermes által teremtett világban történik. Fikcióról van szó, csakhogy ez a fikció zavarba ejtően sok ponton mutat – nem ténszerű, sokkal inkább társadalmi-politikai – egyezést azzal az Európai Unió kellős közepén található Német Szövetségi Köztársasággal, mely a valóság mindennapjaiban létezik. A központi kérdés persze: mit kezdenek egykori Führerükkel⁴ az új évezred németei, akik politikai korrektségből, múltfeldolgozásból, alternatív történelemszemléletek közvetlen gyakorlásából immár az egész Uniónak adhatnak leckét, ha az igényt tartana rá.⁵ Sajat történelmüket egyre gyakrabban

¹ Timur Vermes: *Nézd, ki van itt*. 24.

² I. m. 175.

³ Vajda Mihály: *A menekülő költő*. In: Uő: *Túl a filozófián*. Typotex 2013. 153.

⁴ Megjegyzésre érdemes a Führer mint vezető névszóval történő játék, mikor egy taxisoőr azon viccelődik, hogy a Vezető nem tud autót vezetni. I. jegyzet 71–72.

⁵ Vajda Mihály így ír *Kristallnacht* című esszéjében erről: „Hogy őszinte legyek, nagyon szégyelltem magam, amikor a német származású amerikai zsidó, Daniel Goldhagen könyvét olvastam, mely azt

kezelik közös európai történelemként.⁶ Az olvasó számára mégis elsősorban az válik világossá, hogy a 21. századi németek alig valamiben különböznek például- ul a lutheri reformáció idejének vagy a rettenetes harmincéves háborút követő hosszú időknek a németeitől. Alapvetően jámborok, ezzel együtt kíváncsiak, megvan bennük a hit abban, hogy a világ az általuk elsajátított törvények sze- rint működik, legyenek ezek fizikai vagy morális törvények, s nekik semmi egyéb dolguk nincs, mint ezeknek megfelelően viselkedni, például a politikai korrektség jegyében. A fõnt említett hit következetes alkalmazásától csak egyet- len lapozásra áll Heinrich von Kleist Kohlhaas Mihályának tragédiája, vagy az a tapasztalat, mely a 19. század kezdetétõl katasztrófaként élte át a moderniz- mus radikális megjelenését Közép- és Kelet-Európában.⁷ Az '56-os emigráció leszármazottja, Vermes következetesen kitart mûvében a komédia és a satíra mellett. A tragédia hiánya mégsem nevezhető megnyugtatónak, inkább fel nem oldott, mert fel nem oldható feszültséget keltõ jelenség lesz, mint Kafka mû- veiben. A tragédia hiányzott Auschwitz borzalmaiból is, ahogy Vajda Mihály írja a *Sorstalanság* kapcsán, amely szerinte éppen attól zseniális, hogy belátja és belátatja a tragédia hiányát, de ettõl az ember sorsa, „létezésünk mélyszerkeze- te” alapvetõen tragikus.⁸

Hitler egyes szám első személyben számol be feltámadásáról, mindennapja- íról és fõként tapasztalatairól Németországban, melyek ezredfordulós gyors- sággal és kíméletlenséggel rohanják le a diktátort, aki így nem ritkán az esendõ

állítja: a tettesek egyszerű németek voltak. Nem, (...) a tettesek nem csak egyszerű németek voltak, egyszerű emberek voltak. A nagy különbség pusztán az, hogy a németeket kivéve igen kevesen érzik magukat felelõsnek a történelektõl; Európának mind a nyugati, mind a keleti felében. Csak a németeknek volt katarzisuk.” 3. jegyzet 108–109. Aleida Assmann ugyanakkor arról ír, hogy csak az 1980-as években teremtõdtek meg annak a példaértékû emlékezetkultúrának a feltételei Németországban, amely csak az 1990-es évek elejére valósult meg. Ezt az is nehezítette szerinte, hogy Németországnak kevésbé voltak olyan demokratikus hagyományai, mint például az Amerikai Egyesült Államoknak vagy Franciaországnak. Aleida Assmann: *Rossz közérzet az emlékezetkultúrában. Beavatkozás*. Múlt és Jövõ Könyvek Budapest, 2016. 78., 107–108.

⁶I. m. 27.

⁷Vajda Mihály: *Mesék Napnyugatról*, Gond-Cura Alapítvány – Palatinus Kiadó Budapest, 2003. 52–63.

⁸Vajda Mihály: *Kedves Amanda, mondja, lehetek ma komoly?* 3. jegyzet 38.

kisember humoros pozíciójában találja magát, s csak azért kerülheti el az olvasó a vele való azonosulást, mert monomániájába bezárva, minden meglepő fejleményt képes megmagyarázni nemcsak másoknak, legfőképpen saját magának. Hasonlóan az embert mutatta meg Bruno Ganz – aki egyébként említetik is Vermes regényében⁹ – Oliver Hirschgiebel *A bukásában*, s ez nagyban járulhat hozzá ahhoz, hogy a néző Hitlert ne testetlen örökkévalóságként szemlélhesse, hanem ugyanolyan emberként, mint bárki mást, nem szörnnyeteket, akitől fél, vagy egy vásári komédiást, akinek ágálását ki lehet nevetni, de az ember ember-telen arcát.¹⁰ A Führer mindent összevetve úgy látja, hogy az elmúlt majdnem hét évtizedben kevés dolog változott Németországban.¹¹ Vermes könyvének elolvasása után érdemes visszatérni az első fejezethez, az *Ébredés Németország-ban*-hoz, mert ekkor látható, hogy ez a rész szerkezetileg annyira külön kezelhető a főszövegtől, mintha kétszer kezdődne el a regény. A rövid bevezető rész általános kép Németországról a Führer egyedi nézőpontjából. A végső parancs nulla pontjához lépünk vissza, mely Németország és a német nép teljes megsemmisítését irányozta elő.¹² Ezt nem sokkal később, a szövetségesek bevonulása után Németország nulladik órája követte, de immár a valós életben, egy olyan kezdet, melynek következményei azóta is érvényesek.¹³ Ehhez képest az ébredés perceiben azzal a felfoghatatlan ténnyel kell szembesülnie Hitlernek, hogy Németország még mindig létezik, s ez a tapasztalat közvetlen összefüggésbe kerül egy másik abszurd ténnyel: ő maga is létezik.¹⁴ Önön küldetéstudatába vetett hite segíti, hogy másodpercek alatt feldolgozza az érthetetlen helyzetet: mivel a hadseregnek és a népnek szerinte szüksége van rá, ő nem töprenghet

⁹ 1. jegyzet 20.

¹⁰ Földényi F. László: *Berlin sűrűjében*. Kalligram Pozsony, 2006. 270.

¹¹ 1. jegyzet 102.

¹² Már itt megjelenik Vermes jellegzetes humora, mely abból adódik, hogy ad absurdum viszi Hitler gondolatmenetét. „Minden, nyomtatékosan ismétlem: minden értéket képviselő objektumot meg kell semmisíteni. Nemcsak a házat, az összes ajtaját is. A kilincseket is. A csavarokat is, és nem csak a nagyméretű csavarokat. Ki kell csavarni, majd könyörtelenül el kell görbíteni őket. Az ajtókból csak fűrészpor maradjon. A fűrészport elégetni. Ha nem így teszünk, az ellenség ki-be járkál azon az ajtón kedve szerint.” i. m. 5–6. Később pl. i. m. 43.

¹³ 10. jegyzet 280.

¹⁴ 1. jegyzet 6–7.

hosszasan érdektelen jelenségeken. Ugyanakkor neki is szüksége van a tömegre, ahogy később mondja: „A Führer hegedűje (...) a nép. És a munkatársai.”¹⁵ Csakhogy kik is ezek a németek? Földényi F. László *Berlin a miénk...* című esszéjében aprólékos történelmi portrét alkot a német fővárosról, s abból egy olyan nagyváros képe rajzolódik ki, amely már a 17. században multikul- turális volt, hugenották, szlávok, zsidók, majd újabban szerbek, törökök és oroszok gazdagították sokféleségét.¹⁶ Az etnikai sokféleség, a transzkulturalitás és a transznacionalizmus akár meg is kérdőjelezheti a csoportidentitást formáló alapító történeteket, mint például a holokausztot. A jelenkori posztnemzeti identitás vagy posztszuverén társadalmak, illetve ezek teoretikusai kizárják az olyan nemzeti identifikáció túlélési lehetőségeit, mint például a holokauszt emlékezete, egy minimalista társadalmi szerződéssel szemben, melynek nincs szüksége normatív műltszemléletek rögzítésére.¹⁷

Minden bizonnyal téved az az olvasó, aki úgy olvassa a művet, mint Hitler második, lassú útját a hatalomhoz, mivel valójában már szinte a cselekmény kezdetén megragadja a hatalomnak a nyugati demokráciákban regnáló legújabb formáját, a tömegmédiát. Nem lassú építkezésről van szó ebben az esetben, sokkal inkább olyan villámháborúról, mely sikeresebb, mint az előző volt. Megjegyzem, ezt a poétát Timur Vermes többszörösen kihasználja: a Führer egy török villámisztűtőben tisztítja ki benzinszagú egyenruháját, de a televíziós cég neve is, amely foglalkoztatni fogja őt Flashlight.¹⁸ Hitler többször szó szerint is párhuzamot von a háborús létmód, a lövészárók és a televíziós munka között.¹⁹ Különösen humorosra sikeredik, mikor az Oktoberfesten a plasztikai sebészet beavatkozásait a harctéri sérülésekkel keveri össze.²⁰ Másrészt nem lát lényeges különbséget a média és a '20-as évek politizálása között: „Csak az volt a különbség, hogy akkoriban egy pártot kaparintottam meg magamnak. Most pedig egy televízió-műsort.”²¹ Az is rövidesen

¹⁵ I. m. 176.

¹⁶ 10. jegyzet 38–39.

¹⁷ Aleida Assmann: *Rossz közérzet az emlékezetkultúrában. Beavatkozás*. Múlt és Jövő Könyvek Budapest, 2016. 164–165.

¹⁸ 1. jegyzet 54–58.

¹⁹ I. m. 131., 245.

²⁰ I. m. 302–303.

²¹ I. m. 173.

kiderül, hogy a párt, amelyet megkaparinthatna, időközben teljesen alkalmatlanná vált arra, hogy a Führer használhassa. A regény egyik tanulságos részlete Hitler és stábjának látogatása a Német Nemzeti Demokrata Párt (Nationaldemokratische Partei Deutschlands)²² főhadiszállásán. Az első és erős érzés, mely elfogja Hitlert a látványtól, az a szégyen és a düh, melytől majdnem könnyekre fakad. Emlékszik mozgalmának „mártíraira”, s miközben a „korcs utódokkal” hasonlítja őket össze, az operatőr folyamatosan dolgozik, a kamera mindent felvesz.²³ A látogatás során kiderül, hogy a Führer számára oly fontos politikai felelősség teljes hiánya jellem- zi a pártot. A közvéleménytől való élelmükben bármit képesek nyíltan megtagad- ni a nemzetiszocialista örökségből, például a *Mein Kampf*-ot.²⁴ Rendkívül furcsa helyzet áll elő a pártirodában: Hitler nyílt, vakmerő fellépésével, számonkérő ma- gatartásával a saját utódpártjának politikai presztízsét rombolja le: az ENSZ-ből (Népszövetség) való kilépést sürgeti, a nyilvános terrort hiányolja, nevetségessé teszi az ezredforduló minden német szélsőjobbos megmozdulását.²⁵ A fejezet Hitlernek a pártház köré sereglett újságírókhoz intézett szavaival zárul: „rendes német embernek itt semmi keresnivalója.”²⁶ Ezzel megint ő lesz a konfliktus nyertese, hiszen egyértelmű, hogy szavait a média nyilvánossága úgy értelmezi, hogy „youtube-hitler” elítéli a szélsőjobbos törekvések minden formáját. Még akkor is végső soron nyertesként kerül ki ebből a helyzetből, ha később, a regény végén vélhetően ezért az akciójáért verik össze brutálisan német szélsőjobbosok az utcán, akik éppen azt kérik számon rajta, hogy létével megsérti bálványukat, azaz: saját magát.²⁷

Jelképértékű a feltámadás utáni első fontosabb helyszín, az újságoskioszk, mégpedig egyszerre több szempontból is. A náci vezért itt éri a végső, kijózanító információs csapás, mikor az aznapi dátumról értesül, jellemzően két gótbetűs tipográfiájú napilapból (Frankfurter Allgemeine Zeitung és Berliner Zeitung).²⁸

²² Hamarosan kiderül, hogy a demokrácia fogalmának bármely értelmezése összeegyeztethetetlen Hitler elveivel. i. m. 229.

²³ I. m. 223–224.

²⁴ I. m. 229.

²⁵ Vö. ezzel 17. jegyzet 181–182.

²⁶ I. jegyzet 232.

²⁷ I. m. 321–322.

²⁸ I. m. 17.

A humor eszközeivel ugyan,²⁹ de már itt egyértelművé válik, hogy ez a világ (kezdetben legalábbis a regény fiktív világa) a média körül forog. Hitler első televíziós sikere után az ünneplő stáb „A Führerre!” üríti pezsgős poharait.³⁰ Később pedig a diktátor egyetlen zavaros beszéde után, melyben a villámháború emléke és a Flashlight produkciós cég sikerei keverednek, az ünneplő társaság már Sieg Heil!-lal felel a beszédre.³¹ A szereplők kizárólag a tömegmédia kontextusában tudják értelmezni a Führert, akinek valójában csak a kezdetekben jelent ez kényelmetlenséget, gyorsan megtanulja, hogy hogyan alkalmazza saját programját a megváltozott körülmények között.³² Felfigyel például a Bild sikerére, melyet a tipográfiával hoz összefüggésbe. Vermes Hitlerének jellemző tulajdonsága, hogy pontosan meglát egy fontos jelenséget, abból saját korábbi tapasztalatainak megfelelően téves (és többnyire nevetséges) következtetést von le, a végső konklúzió azonban minden esetben helytálló. A Bild esetében például a gyengén látók szolgálataként értelmezi a nagy, színes tipográfiai elemeket, a gyenge értelmi igényűek kiszolgálása helyett, de a következtetés, hogy egy tömegmozgalomnak vagy egy nagy volumenű vállalkozásnak valóban a széles tömegeket kell megnyernie, helyes.³³ Ezzel együtt a populizmus politikai korrektség mögé rejtőzését is leleplezi a bulvárban a mű:

„kézbe vettem a *Bild* című újságot és átlapoztam. Az orgánúm a népharag és a rosszindulat kétségkívül vonzó elegyét kínálta. (...) Az irigység, a rosszindulat és az aljasság tökéletes szimfóniája.”³⁴

A politikai korrektség a '68-asok nemzedéke (akik Martin Walser, Botho Strauß vagy Földényi F. László szerint is sikeresen ragadták meg a hatalmat, főleg a vasfüggöny összeomlása után) értelmezésében „a mában megszerzett

²⁹ Hitlerükröt (Der Spiegel) kér az újságárustól, aki egyrészt készségesen rámutat egy reklámtükörre, mely valóban az említett laphoz tartozik, de nem mulasztja el megemlíteni, hogy a tükör a „Focus” felett van. i. m. 19.

³⁰ I. m. 147.

³¹ I. m. 261–262.

³² „Ez itt a MyTV-nek készül, ugye?

– Németországnak készül – javítottam ki.” i. m. 227.

³³ I. m. 32–33.

³⁴ I. m. 158–159.

pozíciók védelmét szolgálja.”³⁵ Vagyis nem az áldozatok emléke őrzésének ér- dekektől mentessége jellemzi. Földényi ennél is tovább lép:

„a 'political correctness' (...) gyakran nem egyéb, mint a mélyben lappangó görcsök, elfojtások, kulturális megoldatlanságok, önáltatások erőszakos leplezése, az emberi esendőségnek a tagadása. Nem véletlen, hogy a politikai korrektség fogalma éppen a kommunizmus összeomlásával kezdte el fényes karrierjét: a magát baloldalinak valló mentalitás ebben keresett újabb valláspótlékot.”³⁶

A '68-asok múlttal való radikális szembesülési akarata olyan retorikában fejeződött ki, amely az anyák és apák nemzedékével történő konfrontáció során inkább elmélyítette a kölcsönös megértést és megbecsülést, elfogadást akadályozó szakadékot, mintsem betemette volna.³⁷ Ráadásul ez a számonkérő magatartás általában a polgári demokratikus állam erőteljes kritikájával párosult, sőt a kommunizmus iránti szimpátiával.³⁸ Ez a stratégia olyan méreteket öltött a későbbiekben, amely már kimerítette az áldozatokkal való közvetlen azonosulás mentén a történelemhamisítás és a zsidó mártírok áldozatának relativizálása cselekményeit, amennyiben a nemzedék szószólói gyakorlatilag azonosították magukat az áldozatokkal,³⁹ s így a holokauszt emlékezetét saját, aktuális politikai céljaik érdekében, eszközként használva sajátították ki. Rüdiger Safranski szerint a politikai korrektség elfeledteti az emberekkel a gonosz folyamatos jelenlétét, s így újra sebezhetővé teszi őket.⁴⁰ Különleges meghatározását adja a politikai korrektség fogalmának Aleida Assmann. A közvélemény morális önkontrollját látja benne, inkább tabut természetesen, mint cenzúrát. Társadalmi és nem politikai ellenőrzést ért rajta.⁴¹ Kérdés, hogy a tabu nem olyan idejétmúlt-e az ezredfordulós európai civilizációban, mint a cenzúra? Pontosabban nem a tabu fogalmának

³⁵ 10. jegyzet 65–68.

³⁶ I. m. 68–70., 74.

³⁷ 17. jegyzet 68–69.

³⁸ I. m. 71.

³⁹ I. m. 87.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ I. m. 112.

relativizásáról van-e itt szó? Ha vallási értelemben használjuk, nevetségessé válunk egy szekularizált társadalomban, ha pedig szociális értelemben, akkor nemcsak a politika területére tévedünk, de fegyvert élesítünk belőle a velünk ellenkező véleményűekkel szemben. Ráadásul értelmezésének mindenkori jogát a retorika aktuális használója sajátítja ki, így megszűnik az az elvont társadalmi normatíva, mely szükséges a pártatlansághoz. A társadalmi ellenőrzés leválasztása a politikairól legalább ennyire aggályosnak tűnik, hiszen egyrészt mi más a politika, ha nem a társadalmi interakciók folyamatos szervezője, kerete, másrészt így nemcsak a politika veszíti el alapvető vitahelyzetét, mely a lételeme, a közösségi eszmecserét illetően, de eredeti, szabad politikai helyéről eloldódva, a társadalom is kormány nélküli csónakként sodródik tova.

A Bild kapcsán Hitler rámutat: a lap ugyanúgy játssza ki a sport iránti tömegérdeklődés kártyáját, mint azt annak idején ő tette. Ez a számára oly szimpatikus vagy inkább: figyelemre méltó lap lesz az egyetlen, mely nyíltan megtámadja működése során a politikai-társadalmi nyilvánosság, illetve a média részéről, s ebből az alkalomból az elbeszélő egy egész cikket bemásol a műbe a fiktív, regénybeli Bildből.⁴² Ebből a cikkből az derül ki, hogy valójában semmit nem tudnak kezdeni a „youtube-hitler” jelenséggel, hiába érzik, hogy valami szokatlan történik éppen. Az anakronizmus⁴³ és a jelenségvilág posztmodern értelmezése megakadályozzák, hogy a bulvárlap eljusson a végső következtetésig, így, szokásos eszköztáránál megmaradva óhatatlanul kudarcra van ítélve egy olyan professzionális médiaszattárral szemben, aki Hitler már valós életében volt,⁴⁴ s aki amellett, hogy kihasználja a tömegkommunikációt, igen rossz véleménnyel van róla.⁴⁵ Valójában a mű során egyetlen szereplő ismeri

⁴² 1. jegyzet 186.

⁴³ Hitler őszintén elmondja Frau Bellininek, a produkciós iroda vezetőjének, hogy 1919-ben belépett a Nemzetiszocialista Pártba, sőt azt is, hogy 555-ös pártigazolvány sorszámaival meghamisította a tagsági adatokat, melyek akkor még jóval szerényebbek voltak. Megjegyzem, ezt a módszert azóta is követi számos, főleg szélsőbaloldali párt és formáció. i. m. 189–190. Később pedig maga a Führer határozza meg éleselméjűen az élő anakronizmus politikai-hatalmi előnyeit. i. m. 241.

⁴⁴ Földényi F. László írja *Felhőtlen álmok nyomasztóvilága. Német filmek a két világháború között* című tanulmányában, hogy Hitler hatalomra jutásától a végső napokig 1094 játékfilmet forgattak. „Minden negyedik nap egy új film.” 10. jegyzet 225.

⁴⁵ „a ’jó sajtó’ kifejezést eleve paradoxnak tartom.” 1. jegyzet 236. Lásd még i. m. 264.

fel Hitlert, egy idős hölgy, aki elektromos kerekesszékeiben ülve látogatja meg autogrammért. 1935-ben kislánként Nürnbergben a pártnapon az ablakból csodálta a Führert, aki az új évezredben meghatottan szorít vele kezét.⁴⁶ Látható, hogy valójában nem „youtube-hitlerről” van szó, hanem nagyon is valós fenyegetésről, aki annyira magabiztos, hogy egyetlen percig sem rejtőzködik, éppen saját őszinteségével szolgáltatja ki magának és vakítja el a társadalmi nyilvánosságot.

A kiosk tulajdonosa jószándékú német, és nemcsak azért, mert önzetlenül segíti az ismeretlen, gyakorlatilag hajléktalan férfit, Hitlert, de még inkább azért, mert előítélet-mentességével, liberális alapállásával, ugyanakkor társadalmi szabályokat követő magatartásával elsőként bizonyítja, hogy a németek milyen könnyű prédát jelentenek Hitler számára.⁴⁷ Később annak dacára, hogy a Führer eredeti egyenruhájában és kitüntetéseivel mutatkozik előtte, nem hiszi, hogy ez törvényileg tilos vagy provokatív lenne, mert nem lát rajta horogkeresztet.⁴⁸ A horogkereszt később olyan szöveggörnyezetben bukkan fel, mely megfosztja jelképiségének a nácik számára olyan fontos pátoszától, úgy válik nevetségessé, hogy félelmetessége közben nem tompul, arany karácsonyi csúcscsúsz lesz belőle.⁴⁹ Harmadik felbukkanása a jelképnek még frivolabb. Hitler az Oktoberfesten nem tud mit kezdeni egy nagyvilági nő kompromittáló közeledésével, így azzal semlegesíti, hogy autogramadás örven horogkeresztet rajzol filccel a dekoltázsára, majd a véleménynyilvánítás szabadságának jogával vigasztalja az elkeseredett végzet asszonyát.⁵⁰

Az újságárus azzal sem tud mit kezdeni, hogy a diktátor minden jel szerint önmagával azonos.⁵¹ A feltámadott Hitler folyamatosan az önmaga által létrehozott fiktív történelmi nagyság és a külvilág értetlensége, pontosabban normalitása által válaszul adott köznevetség között egyensúlyoz,⁵² de aripacsból

⁴⁶ I. m. 195.

⁴⁷ I. m. 20.

⁴⁸ I. m. 34.

⁴⁹ I. m. 234.

⁵⁰ I. m. 308.

⁵¹ „az ember hajlamos rá, hogy úgy beszéljen magával, mintha tényleg maga lenne az.” i. m. 157.

⁵² Amikor éjszaka a kioskban patetikusan újra hűséget esküszik saját elveinek, titanista akaratszólamára egy utcai részeg kiábrándító felkiáltása felel: „Igen! – kiáltottam bele a kiosk sötétjébe.

könnyen válhat félt és tisztelt diktátor is. Wolfgang Kraus ír *Kultúra és hatalom* című művében arról, hogy az ifjú Hitler számára mennyire fontosak és később is tanulságosak voltak bécsi „tanulóévei.” Elsősorban a barokk hagyomány színadiassága emelhető ki Kraus szerint. Bécsben a nélkülözö autodidakta festő gyakorlatilag a késő császárkor hatalmas és lenyűgöző díszletei között járt-kelt minden hétköznapi. Hans Makart volt kedvenc festője, aki éppúgy szervezett és rendezett udvari festőként felvonulásokat, udvari szertartásokat, melyek a hatalom és az erő demonstrációi voltak, mint később például Speer a harmadik birodalomban.⁵³ Kraus megkockáztatja azt is, hogy az osztrák származású tisztavérű árja zenei ízléséhez közelebb állt a bécsi operett álomvilága, mint Wagner zenedrámáinak germán titanizmusa,⁵⁴ bár a végső győzelmet állítólag a Parsifal díszelőadásával ünnepeltette volna.⁵⁵ Kedvenc írója mindenesetre Karl May volt.⁵⁶ Álomvilág jelent meg az Albert Speer tervezte Reichsparteitagsgelände együttesében is, mely valamely sosemvolt germán militarizmust és titanizmust jelentített meg, „ősi germán” tölgyekkel körítve, melyekre az őshonos nürnbergi fenyőket kicserélték.⁵⁷ Így aztán meglepő lehet, de érthető, hogy a '45 utáni erősen tendenciózus háborús filmek által sugallt náci kép, a komor, fekete ruhába öltözött, mosolytalan fasisztákról közelében sem jár a valóságnak. Elég, ha Ludwig Dettman, Adolf Reich, de legfőképpen Wolfgang Willrich dús koloritú festményeire, a boldogságot giccsesen tükröző, illetve közvetítő képekre gondolunk.⁵⁸ Maga a giccs a regény Führere számára nem az a jelenség, melyről

---

– Igen! Akarom! És meg is teszem! Igen, igen és még egyszer: igen! Az éjszaka fekete csönddel felelt. Ám röviddel később mégis válaszolt a közelből egy magányos kiáltás: – Úgy van! Mindenki menjen a picsába!” i. m. 41.

⁵³ Wolfgang Kraus: *Kultúra és hatalom. Avagyak átváltozása*. Európa Könyvkiadó Budapest, 1993. 62–63.

⁵⁴ Megjegyzésre érdemes, hogy az operettszerzők jelentős része magyar zsidó volt.

⁵⁵ 10. jegyzet 184.

⁵⁶ I. m. 242.

⁵⁷ Földényi F. László: *Abirodalmi szépség büvöletében. Leni Riefenstahl és Az akarat diadala*. i. m. 211.

⁵⁸ Vö. ezzel i. m. 241.

például Hermann Broch írt.⁵⁹ Szerinte megvan az esélye arra, hogy jelentős művészetté fejlődjék, bár nem fejt ki pontosan, hogy mit is ért ezen.⁶⁰ Vermes Hitlerre értetlenül áll titkárnőjének gót stílusú öltözködése és sminkje előtt: „ez a sötét külső, ez a halálos sápadtság minden kedvessége ellenére nem illett egy ilyen derűs, életigenlő mozgalomhoz, mint a nemzetiszocializmus.”⁶¹ Visszatérve Kraushoz, ennél is fontosabb azonban látszat és valóság, álom és valóság, fikció és valóság áttűnése, átjátszása egymásba:

„Ezt a játék, álom, művészet és valóság között lebegő életformát itta be magába Hitler fejlődésének egyik döntő szakaszában, és később ő maga is gyakran összekeverte őket, ráadásul ösztönösen tudta, hogyan lehet másoknál is előidézni ezt az állapotot. Egy olyan országból való férfi, ahol évszázadokon át kísértett a hit, hogy a játék előbbre való, mint az élet, ’a költők és tudósok népének’ lelkes közreműködésével és a szigorú porosz szervezés segítségével több felvonásból álló világszínházat rendezett, amely fényes diadalok után, a színpad szabályai szerint, gigászi tragédiába torkollott – egy ilyen értelmzés nincs minden belső összefüggés híján.”⁶²

Ha ehhez még hozzávesszük azt, hogy Hitler például az Entartete Kunst megghir- detésével mennyire hatásosan formálta a közvélemény esztétikai ízlését, valamint azt, hogy tudatosan támaszkodott az értelmiség befolyására és befolyásolhatósá- gára,⁶³ akkor nem meghökkentő az az ösztönös zsenialitás, mellyel Vermes regé- nyében a tömegek befolyásolásának legújabb kori, minden eddiginél hatásosabb szuperfegyveréhez nyúl, a médiához. Maga a kultúra Földényi F. László szerint a 20. század elején megérett arra „műtetre” (Földényi szava), mely a szubjektum eltávolításával a nietzschei „magát” helyezhette volna vissza jogaiba, de a totali- tárius rendszerek, amelyek vállalkoztak erre a beavatkozásra, majdnem az egész kultúrát elpusztították, Nietzsche terra incognitájával, a „Magával” egyetemben.

⁵⁹ Hermann Broch: *Hofmannsthal és kora. Szecesszió vagy értékvesztés?* Helikon Kiadó Budapest, 1988. 52., 91., 202–203., 221.

⁶⁰ 1. jegyzet 338.

⁶¹ I. m. 178.

⁶² 53. jegyzet 64–65.

⁶³ I. m. 79.

Nietzschét egyébként is tökéletesen félreértették „az erőszak teoretikusai.” A filo- zófus nem az erőszakot dicsőítette a szelídséggel szemben az „úri morált” tételez- ve, „hanem az önmaga tetteit és létét vállaló nemes alkatot a meghunyászkodóval szemben.”⁶⁴ Vajda Mihály rámutat, hogy a 20. század rémtetteinek elkövetői nem erkölcs nélkül, „jón és rosszon túli,” „emberfölötti emberek” akartak lenni. Ők a reménytelen igazságtalanságban sínylődőket akarták győzelemre juttatni az álta- luk gonoszokként meghatározottak fölött.⁶⁵ Földényi szerint az én, a szubjektum máig komoly tehertételt jelent a kultúrának és a civilizációnak, a helyzet tehát nem változott.⁶⁶ Az sem kétséges, hogy a szubjektum, az individuum, melyet a totális rendszerek felszámoltak, nem áldozat ebben az esetben, hanem „maga az újkori szubjektum az, aki a civilizáció folyamatát úgy irányítja, hogy erőszak erőszakra halmozódjon. (...) Ez a[z] erőszak az egész újkori fejlődés köztöszöve- te.”⁶⁷ Pontosabban a felvilágosodás egyenlősítéséé, mely nemcsak az emberiség azonos jogaira, de a kultúra homogenizációjára is vonatkoztatható.⁶⁸ A nyugati civilizáció hétköznapijaira lefordítva mindez azt jelenti, hogy létezik ugyan a freu- dihoz hasonló „rossz közérzet a kultúrában,” igény is lenne ennek leküzdésére, de senki nem tudja, mihez kellene kezdeni ebben a helyzetben. Így civilizációnk sérülékeny, és kiszolgáltatottá válhat egy olyan típusú ideológiának, amilyent Ver- mes Hitlerre kínál. Aleida Assmann *Rossz közérzet az emlékezetkultúrában* című művéhez kapcsolódva valóban azt kell mondani, hogy ez a rossz közérzet csupán hasonló lehet a freudihoz, mivel míg ott egy tudományos mítoszról volt szó, a zsidók elpusztítása egy tudományosan, történelmileg bizonyítottan bekövetke- zett emberiségellenes büntett.⁶⁹ Ugyanakkor Assmann úgy gondolja, hogy a rossz közérzet jelenlegi megjelenési formája egy önmagunk megértésére irányuló vita, mely a megvilágosodás egy formája, és van jövőképe.⁷⁰ Természetesen ebben az építő értelemben vett rossz közérzet csak abban az esetben érvényesülhet, ha ké-

⁶⁴ Vajda Mihály: *Ilisszosz-parti beszélgetések*. Jelenkor Kiadó Pécs, 2001. 77–78.

⁶⁵ 7. jegyzet 114., 131–135.

⁶⁶ Földényi F. László: *Az emlékezés szobrai. Egy új nyelv kihívása az emlékműszobrászatban*. In: Uő.: *Az ész álma, 33 esszé, 2000–2007*. Kalligram Pozsony, 2008. 171–172.

⁶⁷ I. m. 187–188.

⁶⁸ 3. jegyzet 81–84.

⁶⁹ 17. jegyzet 22.

⁷⁰ I. m. 98.

pes világosan kifejezésre juttatni kérdéseit a széles tömegek, a „hallgató többség” (Assmann szava) számára, s nem utolsó sorban érvényes öndefinícióval előállni. Ezzel szemben egy gyengén vagy egyáltalán nem argumentáló, magát megmutatni nem vagy csak töredékesen képes véleményformáló kisebbség rossz közérzete gyűlölködést szít a közösségen belül, s a társadalmi közösség bomlásához vezet.⁷¹ A kultúra, melyet a Führer mélységesen megvet, végül beemeli a „youtube- hitlert” a saját értelmezői környezetébe. A diktátor rosszindulatú kárörömmel figyeli, ahogy komoly elemzések születnek tevékenységéről.⁷² A valós életében erre nyújtott megfontolandó példát Winfried Bonengel *Foglalkozása: neonáci* című dokumentumfilmje, mely bemutatását követően azonnal kiváltotta a baloldal (erőszaktól sem mentes) reakcióját. Ennél fontosabb azonban, hogy a náci fiatalember, akiről a film szól, pillanatok alatt híressé vált, s a szélsőséges baloldali akciók pontosan azokat a reakciókat váltották ki, amelyeket ez a szociálisan is sérült ifjúremélt, ésez nemcsak a pártkasszába juttatott adományok összegének növekedésére vonatkozik.⁷³ Éppen a helytelenül használt politikai korrektség hozhatja helyzetbe a legyengített közvéleményre vírusként támadó antidemokratikus retorikákat. Erre elgondolkodtató példát hoz Aleida Assmann, mikor arról számol be, hogy hogyan aláztak meg és tettek tönkre nyilvánosan a német médiában 2007-ben egy írónőt, aki a hagyományos női szerepek fontossága mellett érvelt, de náciként utasították ki a stúdióból. Az eset következménye nemcsak az lett, hogy a hölgy könyvet íratott az ellene irányuló boszorkányüldözésről, de az eset után egy hónappal már megjelent Harald Schmidt ARD-show-jában az úgynevezett „nácimérő”, mely különböző ártalmatlan nyelvi kifejezések esetén lépett működésbe, de vélhetően nemcsak a politikai korrektség ad abszurdum vivőit tette nevetségessé, hanem rámutatott a holokausztot feldolgozó emlékezet nyelvi anomáliáira is.⁷⁴

A jelenkori európai uniós társadalmi nyilvánosságot tekintve egyszerre a legkönnyebben és a legnehezebben megérthető Hitler el- és befogadása Vermes Németországában. Egyrészt a végletesen megengedő, tévesen

⁷¹ I. m. 123.

⁷² 1. jegyzet 251–252.

⁷³ 10. jegyzet 297–298.

⁷⁴ 17. jegyzet 115–117.

értelmezett liberalizmus,⁷⁵ mint valamely újragondolt weimarizmus az ok, másfelől a tény hihetatlensége: elképzelhetetlen, hogy a jelenlegi német-európai berendezkedésben újra felbukkanjon egy „Führer.”⁷⁶ Vajda Mihály írja *Megváltoztak-e a németek?* című esszéjében, hogy a '90-es évek elején a németek féltek legjobban a német egyesítéstől, s például Daniel Cohn-Bendit szélsőséges kijelentésektől sem tartóztatta meg magát a témával kapcsolatban.⁷⁷ Vermes regényének aprólékosan kidolgozott részletei közül az egyik talán legfontosabb, mely a Führer és a televízió találkozását írja le, annyira részletesen, amennyire csak lehetséges. A múlt századi történelem legfőbb alakítója először ingertónak véli a készüléket, innen jut el viszonylag rövid idő alatt ahhoz, hogy bár a jelenkori európai közvélemény és médiaelméletírók szerint vett értelemben továbbra sem képes felfogni a tömegkommunikáció jelentőségét, de arra igen is képes lesz, hogy saját gondolatmenetéhez és hatalmi törekvéseihez igazítva használja és kihasználja azt.⁷⁸ Azt mindenesetre érti (hiszen valószínűleg a feltalálói között volt ő is), hogy a tömegmédia nem a valós hírek közlésére jött létre, és nem is azért, hogy hazudjon. Niklas Luhmann szerint a befogadó receptorainak folyamatos ingerlése a cél a piacgazdaság fogyasztói elképzeléseinek megfelelően,⁷⁹ Hitler azonban inkább az elrejtés, eltitkolás, bizonyos parvenü értelemben a heideggeri *αληθεια* hasznos ellentétének megfelelő módon értelmezi ezt a követelményt, az igazság elrejtéseként, s felveti a kérdést:

„Itt és most nincs más, csak a halandzsarádió és a szakácstévé. Miféle igazságot kell eltitkolni és ki elől?”⁸⁰

⁷⁵ Vajon hogyan értelmezhetjük a liberalizmust, ha figyelembe vesszük, hogy „liberális politika, mint

olyan nem, hanem mindig csak a politika liberális kritikája létezik”? 3. jegyzet 101.

⁷⁶ Jó példa erre, mikor a török bevándorló gyermekei Charlie Chaplinként azonosítják Hitlert, és így kérnek tőle autogramot. 1. jegyzet 50–51.

⁷⁷ 3. jegyzet 136–137.

⁷⁸ 1. jegyzet 60–70. „ha egy ilyen szerény szálláshelyen rádió nincs, van viszont televízió, abból elkerülhetetlenül arra kellett következtetni, hogy a kettő közül mégis a televízió a fontosabb médium.” Főként főzőműsorokat, reklámokat, sorozatokat, játékfilmeket, sportcsatornákat, hírműsorokat és szappanoperákat lát Hitler. I.m. 62.

⁷⁹ Niklas Luhmann: *A tömegmédia valósága*. Alkalmazott Kommunikációtudományi Intézet – Gondolat Kiadó Budapest, 2008. 109.

⁸⁰ 1. jegyzet 62.

Az elbeszélő ezzel a nyugati civilizáció egyik legfontosabb jelenségére kérdez rá: van még valami, ami valóban lényeges? Az αληθεια mint a Führer érdeké- nek ellentéte, nem más, mint az eleven emlékezet, a μνημη kibomlása.⁸¹ Ez az emlékezet a holokauszt folyamatos recepciója szempontjából elengedhetetlen, a Führer számára pedig legalábbis kellemetlen. Jó példa a hírérték viszony- lagosságára a híradók alatt folyamatosan futó szövegszalag, mely mára min- denütt megszokottá vált.⁸² Van még valami, amit el kell rejteni, hogy aztán előbukkanhasson, mint eredeti megnyilvánulás? A Führernek rövidesen be kell látnia, hogy ilyesmiről szó sincs. De számára, aki oly hatásosan pellengérezte ki az entartete Kunstot ennek nincs is jelentősége, legfeljebb Heidegger számára lehetne, ő azonban már nem szól hozzá ehhez a kérdéshez. A luhmanni kate- góriát mint pusztá szórakoztatást értelmezi egyszerűsítve Hitler – megfosztva ezzel a médiát az olyan eszközeitől, melyek például a megbánás politikáját köz- vetíthetnék a befogadók felé⁸³ –, s ebből azt a következtetést vonja le, hogy a társadalom helyzete válságosabb, mint a világháború utolsó évében volt, hiszen éjjel-nappal a híg és felszínes szórakoztatás gyógyírjára van szüksége a feledés- hez.⁸⁴ Az persze már inkább csak az olvasóban merül fel, kevésbé a Führerben, hogy mit kellene elfeledni? Nem valószínű, hogy a heideggeri létet, az sem, hogy az erősen kétes dicsőségű múltat. A nyugtalanító érzés az az olvasóban, hogy talán az emberhez méltó létet, nem mintha ez a legcsekélyebb mértékben érdekelné a feltámadott diktátort⁸⁵ vagy a tömegmédiát.

Földényi F. László számol be 1988–1989 között írt *Berlini naplójában* arról, hogy a média ugyanolyan kíméletlen kíváncsisággal fordul a katasztrófák, tra- gédiák túlélői és az áldozatok rokonai, pontosabban azok fájdalma felé, ahogy az SS tisztek figyelték és élvezték a haláltusák látványát.⁸⁶ A műsor nézője vi-

⁸¹ 64. jegyzet 17.

⁸² 1. jegyzet 66.

⁸³ „A megbánás rituáléjának keretei között megvalósuló megemlékezések egyszerre valóságosak és megrendezettek, és ezzel kívül kerülnek a valóság igaz és hamis reprezentációjának kategorikus megkülönböztetésén.” 17. jegyzet 218–219.

⁸⁴ 1. jegyzet 64.

⁸⁵ „Ugyan ki az, aki ilyesmit önszántából, rendszeresen néz? Talán alacsonyabb rendű emberek, akik alig tudnak írni-olvasni, ők igen, de ki más?” i. m. 69.

⁸⁶ „volt, amelyikük külön készítettett magának egy ablakot, törhetetlen üvegből.” 10. jegyzet 145.

szont önként szolgáltatja ki magát a látványnak, a semlegesség illúziójának, a televízió legnagyobb bűne így Földényi szerint az élet elárulása lesz, melyben, másodlagosan ugyan, de az áldozatokat sértő indiszkrécio is befoglaltatik.⁸⁷ Az áldozatok emléke, a holokauszt emlékezete annak áruba bocsátásával is re- lativizálható, s ez talán veszélyesebb, mint a pusztasértés. Amellett, hogy nem zárja ki egyértelműen az emlékezetkultúra mediális struktúráinak piacra vihe- tőségét,⁸⁸ a föntivel ellentétes jelenségről számol be Aleida Assmann az *Unsere Mütter, unsere Väter* című háromrészes ZDF-sorozat kapcsán. A fiktív történet kapcsán még a kortárs szemtanúk közül is többen reagáltak úgy erre a német múlttal számot vető televíziós alkotásra, hogy pontosan úgy történt minden, ahogy a fikció mutatta.⁸⁹

Hogyan emlékezünk arra, amire emlékeznünk kell? Milyen identifikációs aktusokat teremtünk meg, illetve érzünk normatívnak? Hogyan beszéljen például a művészet az erőszakról, a totalitarianizmusról, a holokausztról? Aleida Assmann idézi Reinhart Koselleck radikális véleményét az egyéni emlékezet határaitól és a kollektív emlékezet problematikusságáról, de rámutat, hogy a kollektív emlékezet az egyénihez képest szintén létező, bár egy más, gondo- lati szinten valósul meg, ugyanakkor összefogja, keretbe kapcsolja az egyéni emlékezeteket.⁹⁰ Földényi F. László *Az emlékezés szobrai* című tanulmányában Micha Ullmann és Rachel Whiteread szobrai kapcsán írja, hogy ezek a műal- kotások „Konkrét, egyedi borzalmak ecsetelése helyett magának az egyetemes erőszaknak a működését jelenítik meg.”⁹¹ Így elkerülik, hogy az erőszak meg- jelenítésével maguk is erőszakos jelentést kapjanak, mivel utaláshálójuk az eg- zisztenciális szabadságra, mint általában az erőszaknak a hiányára vonatkozik. Másrészt az erőszakot közvetlenül elbeszélő alkotások mindig valamely adott történelmi, politikai helyzetbe illeszkednek az értelmezés folyamán, azt a po- litikát szolgálják, nem egyetemes emberi elveket, melyekkel egyébként bárki azonosulhatna. Az elmúltként rögzített múlt értelmét veszíti ebben a környe- zetben, de elveszíti a jelennel való kapcsolatát is. Innen már csak egy lépés a

⁸⁷ I. m. 146.

⁸⁸ 17. jegyzet 270.

⁸⁹ I. m. 52–62., de különösen: 61–62.

⁹⁰ I. m. 33–35., 45–46.

⁹¹ 66. jegyzet 179–180.

terrort kivételként felfogni, ahelyett, hogy az emberi civilizáció, sőt a kultúra szerves részeként őszintén szembenéznénk vele:

„minden múltbéli borzalmas ténynél fontosabb az, hogy belássuk: a borzalmakat olyasmi tette és teszi lehetővé, ami emberi természetünknek ma éppúgy állandó része, mint a múltban vagy a jövőben. A valódi szabadságnak ez is előfeltétele. (...) A legtöbb emlékmű kapcsán (...) a néző nem a 'szenvedésre' gondol, hanem arra, hogy 'a szenvedésre kell gondolnia.' Arra pedig végképp nem gondol, hogy adott esetben akár ő maga is képes lenne hasonló szenvedést előidézni.”⁹²

Vajda Mihály Zygmunt Baumant idézve mutat rá, hogy a holokauszt nem valamely sötét korszak műve volt, a modernség racionálisan kiépült társadalmi hozták létre, a civilizáció és a kultúra olyan magas fokán, melyet a technológiai forradalom dacára azóta sem haladott meg jelentős mértékben az emberiség.⁹³ Földényi rámutat, hogy a totalitárius rendszerek után a hagyományos, keresztényi alapokon nyugvó, azonosulásra törekvő emlékműművészet fordulópontra jutott, mivel éppen az azonosulás, az egyéni és a csoportos identitásképződés kérdőjeleződött meg. Ez azt követelné meg, hogy az ésszel felfoghatatlant fogjuk fel, vagy érzelmek épüljenek ki olyan terepen, ahol az érzelmeknek semmi helyük nincsen. Talán ezért is véli úgy Vajda Mihály, hogy bármennyire is fontosak például a holokauszt túlélők történetei, nincs tanulságuk.⁹⁴ Józan ésszel éppúgy fölfoghatatlan a holokauszt, mint Hitler újbóli testet öltése a 21. századi Berlinben. Timur Vermes azzal, hogy berlini környezetbe helyezte történetét (milyen másik környezetbe helyezhette volna?), Goethe egyéjszrevé- telére is utal:

„A démoni az, amit ésszel és értelemmel nem lehet feloldani. – Szívesen választ magának sötét korokat. Egy olyan tisztán prózai városban, amilyen például Berlin, aligha találna alkalmat, hogy megnyilvánuljon.”⁹⁵

⁹² I. m. 180–181. Vö. ezzel 3. jegyzet 105–106., és 17. jegyzet 272–273.

⁹³ 7. jegyzet 117.

⁹⁴ Vajda Mihály: „Túlakartukélni” (Laurence Rees: *Auschwitz. Anációkésa, végsőmegoldás*) 3. jegyzet 134.

⁹⁵ 10. jegyzet 141–142.

Nem Goethe tévedéséről van szó, hiszen ő éppen azzal mutatott rá hajszálpontosan a démonira, hogy elvétette az ésszel fölfoghatatlant. Ezt az értelmezhetetlen tudja felmutatni Vermes. Földényi Kertész Imrét idézve úgy véli, hogy új nyelvet, új formát kell találni a szubjektum eltörlése utáni kor emlékező művészténeke, mert a régi formák csupán olyan giccek létrehozására alkalmasak, mint a *Schindler listája*.⁹⁶ Ezzel pedig ismét a Nietzsche kapcsán is említett problémához ér vissza a vizsgálódás: a személyiség egységének, a szubjektumnak az illúziója lesz az a nemlétező rejtekhely, ahová a 21. századi ember problémái elől elmenekül,⁹⁷ bár valójában csak még kiszolgáltatottabbá teszi magát, mint a szemét becsukva összekucorodó gyermek, aki azt hiszi, ha ő nem lát, őt sem látják.

A zsidónak mint jelölőnek a szerepe az elbeszélésben nem önmagában adott. Egy alkalommal például a regény Hitlerre egy televíziós műsor kapcsán arról elmélkedik, hogy azért nem hihetőek szörnyűségei, mert nincs benne zsidó, akit vádolni lehetne értük. Pragmatizmusa itt is megnyilvánul: azért nem találtak a

21. század elején zsidó bűnbakot a tévébe, mert „Himmler legalább ezen a téren megbízhatóan dolgozott.”⁹⁸ Kérlelhetetlen és következetes antiszemitizmusa szinte minden területen megnyilvánul. Egy politikai elemzésében például jelentős eredménynek tartja, hogy a német zsidóság lélekszáma az ezredfordulóra is csak az egykorinak tíz százaléka, „állomány”ként beszél róluk, nem mint emberi lényekről, és üdvözlí a tényt, hogy Izrael államot a Közel-Keleten hozták létre, ahol szerinte az iszlám államok folyamatos fenyegetettségében léteznek.⁹⁹ Szatirikus, hogy a sportműsorok sivársága kapcsán Leni Riefenstahl hiánya bántja.¹⁰⁰ Az ezredforduló multikulturális Németországában eleinte nehezen igazodik ki, egy alkalommal például egy Özlem nevű tévéasszisztensnek akarja visszaadni „germán jövőjét.”¹⁰¹ Máskor egy lombfűvővel dolgozó köztisztasági dolgozónak

⁹⁶ I. m. 262–263.

⁹⁷ 66. jegyzet 181–183.

⁹⁸ 1. jegyzet 67.

⁹⁹ I. m. 124–125. „A szabályok ugyanazok, mint hatvan évvel ezelőtt (...) és soha nem is fognak megváltozni. Csak annyi a különbség, hogy kevesebb zsidó dolgozik. Ezért is jobb a népnek.” i. m. 158.

¹⁰⁰ Uo. Később is megjegyzi, hogy Riefenstahl után már nem érdemes mással filmet forgatni. i. m. 260. Vö. ezzel: 10. jegyzet 214–221.

¹⁰¹ 1. jegyzet 74–75. Hasonló a helyzet, amikor egy színnémet orvost néz románnak, mert felvette a felesége nevét, a Radulescut. i. m. 325.

gratulál, mert értelmetlen, mégis lelkiismeretes alaposággal végzett munkája az SS-nek aholokauszt során tanúsított fegyelmére emlékezteti.¹⁰² Jellemző, hogy patkányirtáshoz hasonlítja a zsidók elpusztítását, s mikor a Bild önkéntelenül is saját múltjával szembesíti, reakciójában keveredik a politikus hatalmi retoriká- jának a lényegyet elmosó, s így a történeteket megváltoztató védekezése az afeletti őszinte sajnálkozással, hogy az egykori haláltáborokban már nagyon nehéz mű- ködő krematóriumot találni, bár a közeli jövőben ezen lehet majd változtatni.¹⁰³ A televízió pusztán ugródeszka a regény Hitlerének, aki valójában a világhálón talál új otthonra, s ez újfentel kell, hogy gondolkottassa az olvasót az internet valós veszélyeiről, bár a Führer kezdetben még a „world wide web” rövidítését is képtelen felfogni,¹⁰⁴ ahogy eleinte a mobiltelefon lényegét sem érti, s feladatát összekeveri az autómobiléval.¹⁰⁵ A számítógépet és a billentyűzetet a televízióval és az írógéppel téveszti össze,¹⁰⁶ bár nem sokkal később „az emberiség történetének legcsodálatosabb vívmányát”¹⁰⁷ tiszteli majd a komputerben. Mindez azonban nem akadályozza meg, hogy kikapcsolódásképpen aknakeresőt játsszon rajta.¹⁰⁸ A fülhallgatóval zenét hallgató török gyerekek értelmi szintjéről lesújtó véleményt formál, de örül neki, hogy ezzel a „technikai újítással” tudatlan rabszolgaságban tartják őket a németek, és a kommunikációs képességeik is riasztóan alacsony szinten akadnak el. Csak akkor hökken meg, mikor a német fiatalok is viziontlátja ezta „technikát.”¹⁰⁹ Neve állandó vicclehetőség, pontosabban az, hogy környezete nem tud mit kezdeni a név és a külső, valamint a személyiség egyezésével.¹¹⁰ Ugyanakkor úgy is lehet értelmezni ezt a jelenséget, hogy a németeknek folyamatos identifiká- ciós problémáik vannak Hitlerrel kapcsolatban, ami mélyebb értelmet is kap, ismerve a jelenkori német emlékezetkultúrát.¹¹¹

¹⁰² I. m. 95–96.

¹⁰³ I. m. 195–197.

¹⁰⁴ I. m. 65.

¹⁰⁵ I. m. 70.

¹⁰⁶ I. m. 100.

¹⁰⁷ I. m. 107.

¹⁰⁸ I. m. 126.

¹⁰⁹ I. m. 104.

¹¹⁰ I. m. 225., 258.

¹¹¹ Vajda Mihály: *Védekezés az emlékezés ellen.* In: Alföld, Debrecen, 2015/8. 59–69.

„de maga úgy is néz ki. Szóval úgy, ahogy hívják.

– Na és? Maga talán másképpen néz ki, mint ahogy hívják?”¹¹²

Aleida Assmann rámutat a német közbeszédben ténylegesen meglévő „Hitler-feledésre”, kellően árnyalja a problémát, de nem foglal állást. Hitlert nevetséges figurának tartani a jelenkori Németországban üdvözlendő e szerint az elképzelés szerint. Természetes folyamat lenne valóban, és pusztán arról lenne szó, hogy a történelmi szemlélet, emlékezet fókuszpontja áthelyeződik egyik eseményről a másikra? Assmann inkább Vermes regényéhez hasonlóan arra hívja fel a figyelmet, hogy a német fiatalok körében a Führer popularizálódik, sőt popkulturális márkává, árucikké válik.¹¹³ Egy alkalommal, amikor Jenny, egy naiv fiatal hölgy a stúdióban megkérdezi, hogy hogyan hívja, Hitler szarkasztikus bizalmaskodással arra biztatja, hogy szólítsa Wolf bácsinak, ami fenyegető párhuzamot teremt kettejük viszonya és Piroska és a farkas meséje között.¹¹⁴ Egy más alkalommal nem eldönthető, hogy a papok haláltáborba zárása és az ateizmus erőszakos terjesztése között vonva párhuzamot, a tökéletes öszinteség vagy mélységes cinizmus szól belőle.¹¹⁵

Mégis mi az oka annak, hogy televíziós színre lépése után szinte azonnal tömegek szegődnek rajongóiul vagy követőiül? Egy következmények nélküli világban a felelősségről beszél „ez az én témám” – mondja,¹¹⁶ és bár kezdetben ügyetlenül fog hozzá, ezáltal azonban közönsége számára még humorosabb lesz. Másrészt a komolynak szánt kijelentéseit elsőként stand up comedyként értelmező közönsége számára lassan, de biztosan kezd valóban fontossá válni a mondanója. Ha szándékosan viccel, azt komolyan veszik, például amikor Schmul Rosenzweigként mutatkozik be.¹¹⁷ Az információ és annak értelmezése folyamatosan egy olyan befogadói viszonyrendszerben oscillál, mely kiváló

¹¹² 1. jegyzet 85.

¹¹³ 17. jegyzet 136.

¹¹⁴ 1. jegyzet 131. Jenny későbbi tréfálkozásai kapcsán Hitler majdani hatalomátvételét tervezve megjegyzi magában: „Ha az első letartóztatási hullám után sem hagyja abba, a második hullámba biztosan bekerül.” i. m. 244.

¹¹⁵ I. m. 173.

¹¹⁶ I. m. 77.

¹¹⁷ „Tréfa volt! – kiabáltam. – Ja, értem. Ajjaj. Kár.” i. m. 86.

terep lesz arra, hogy Hitler újszerű, ártatlannak tűnő csomagolásban árusítsa újra régi szellemi termékeit. Erre nagyon jó példa a szinte gondolatrítmus- szerűen visszatérő kijelentés: „a zsidótéma nem vicces.”¹¹⁸ Hitler számára azért nem az, mert rendkívül komolyan vette és veszi az Endlösungot, felelősnek érzi magát a hatmillió zsidó haláláért, mi több, büszke rá, beszédpartnereinek pedig a politikai-társadalmi korrektségnek és az emlékezetkultúrának- műtfeldolgozásnak való felszínes megfelelési kötelezettségeik miatt. Az emlékezetkultúra, ahogy Aleida Assmann bemutatja, jó esetben nemcsak a társadalmilag megfelelő, őt megillető helyére teszi a múlt eseményeit, de képes a közösségi identitás erősítésére, fejlesztésére is.¹¹⁹

„Első jelentésében az emlékezetkultúra (...) általános gyűjtőfogalmat takar, amely a múlt megközelítésének pluralizálódására és intenzitásának fokozódására utal. (...) második jelentése: a múlt elsajátítása egy csoport által. (...) Harmadik jelentésként hozzá kell tennünk az *etikus emlékezetkultúrát*.”¹²⁰

A politikai korrektség felelőtlen, kellően át nem gondolt gyakorlása könnyen vezethet az igazság eltúlzásához – ahogy Földényi F. László írja *Együtt élni a felfoghatatlannal* című munkájában –, s ebből fakadhat, fakadt már mérték- és értékvesztés.¹²¹ Ugyanebben az esszéjében a német műtfeldolgozás árnyolda- lait, hiányosságait is kimutatja a sikertörténet mögött: a németek, míg megta- nulták a holokauszt leckéjét, könnyörtelen szándékossággal elfelejtették az ezt

¹¹⁸ „– Egy dologban viszont meg kell állapodnunk – szólott Bellini önagysága, és hirtelen egész komoly arccal rám nézett.

– Mégpedig?

– Hogy a zsidótéma nem vicces!

– Ebben abszolút mértékben igaz van – helyesletem szinte megkönnyebbülten. Végre valaki, aki tudja, miről beszélek.” I. m. 80., továbbá: 218., 237., 288.

¹¹⁹ 17. jegyzet 32.

¹²⁰ I. m. 50–51.

¹²¹ „Mint amikor valaki az asztalt verve üvölti (vagy pengevékony ajakkal sziszegi), hogy a tolerancia híve.” 10. jegyzet 59. Vö. ezzel: „a steril ideológiák nélkülözhetetlen alapanyaga az elkorcsosult, félresiklott, vakvágányra került érzelem, a múlttal való ’gazdálkodás’ képtelensége. Vagyis, hogy ami kívülről kemény betonfálnak látszik, az belülről mocsaras zűrzavar. S véleményemet szándékosan nem korlátozom a neonácizmusra.” i. m. 302–303.

kiegészítő német történelmet.¹²² Például a német nép szenvedését a szövetség- gesek szőnyegbombázásai idején, mely a német baloldal számára még mindig tabutéma, a szélsőjobb pedig ezt kihasználva revansizmusra használja.¹²³ A zsidó mártírokra vonatkozó erkölcsi-történelmi követelményből a Führer olyan szállóigét formál a regényben, mely fegyver lesz a kezében vitapartnereivel és ellenfeleivel szemben. Egy politikus számára Vermes Hitlere szerint a felelősség az egyik legfontosabb kérdés és kötelesség.

„Tagadja a náci tetteit?

Mi sem áll távolabb tőlem. Mi több, én vagyok az első, aki fáradhatatlanul emlegeti őket! (...)

De elítéli, nem?

Nem vagyok olyan ostoba! Sem olyan skizofrén, mint a parlamenti képviselőink (...) Ez a jó a Führer államában. Nemcsak előtte és közben lehet tudni, ki a felelős mindazért, ami történik, hanem utólag is.”¹²⁴

Másutt kifejti, hogy a harmadik birodalomban törtétekért vagy a Führer kell, hogy viselje a felelősséget, vagy azok, akik szabad és törvényes választások útján megválasztották, vagyis a német nép.¹²⁵ A figyelmes olvasó számára azonban kiderül, hogy ő is korrumpálható volt, autókkal, ingatlanokkal. Ezek a tények ráadásul éppen azokból a részletekből derülnek ki, melyekben Hitler a 21. század korrumpált politikusait ostromozza.¹²⁶ A MyTV produkciós stábjának nem fűződik személyes érdeke ahhoz, hogy a „zsidótéma nem vicces.” Nem az áldozatokkal való együttérzés, a rájuk való emlékezés, sem az a kétes büszkeség, mely Hitlert tölti el, készíteti őket ennek az erkölcsi normának a betartására, hanem a televíziós társaság sikeréhez fűződő érdekük, mely egyszerre nyilván-

¹²² „Lehetséges, hogy a dühnek és az elutasításnak ez a szenvedélye, a saját németiségükkel szembeni ilyen mély intolerancia maga is egyfajta mítoszpótlék? S hogy itt végül is nem annyira a fasizmus elutasításáról van szó, mint inkább a mítosznak s az irracionális szenvedélynek arról a vágyáról, amely magának a fasizmusnak is egyik gyökere volt?” I. m. 62–64.

¹²³ I. m. 274–275. 284.

¹²⁴ 1. jegyzet 217.

¹²⁵ I. m. 272–273.

¹²⁶ I. m. 292–293.

nul meg kapzsiságban, pozícióféltésben és gyávaságban. Nevezhetjük mindezt nem-gondolkodásnak, csakhogy éppen ez a gondolatlanság az, ami kiszolgáltathatja és ki is szolgáltatja az amúgy jóhiszemű embert a gonosznak, nem azért, hogy áldozattá váljon, hanem azért, hogy gonosz dolgokat tegyen, nem is kell parancsnak engedelmeskednie, elég az empátia hiánya, melyet Vajda Mihály így nevez: csak egyetlen nézőpontból képes látni a világot.¹²⁷ „A Harmadik Birodalomban a gonosz elveszítette azt a sajátosságát, amelyről a legtöbb ember felismeri – a kísértés jegyét.” – írja Hannah Arendt Eichmann peréről szóló könyvében,¹²⁸ és a 21. század Hitlere ugyanezt a fegyvert használja Vermes regényében. Megjegyzésre érdemes, hogy bármilyen heves vita, sőt gyakran elutasítottóság kísérte és fogadta Arendt alapvető fontosságú művét, Assmann szerint az új emlékezetkultúra alapvetése az ő négyponos emlékezőkonceptióján nyugszik.¹²⁹

Krömeier kisasszony nagymamájának személyében egy holokauszttúlélő is megjelenik az elbeszélésben, és majdnem sikerül lelepleznie Hitlert. Míg a közvélemény jelentős része azt hiteti el magával, hogy a „youtube-hitler” azért mondja, amit mond, hogy mindez többet ne fordulhasson elő, ahogy az emlékezetkultúrában ez már régtől fogva ismert, az idős zsidó asszony tudja, hogy Hitler pontosan ugyanazt mondja, amit régen.¹³⁰ Azt persze ő sem tudhatja, hogy a két személy ugyanaz. Hitler reakciója is figyelemre méltó. Mikor megpillantja a nagymama családjáról készített utolsó fényképet egy boldog kirándulásról, mely baljóslatú módon éppen a Wannsee partján készült, azt hiszi, hogy fajtiszta árákról van szó, akik a háború polgári áldozatai lettek.¹³¹ Krömeier kisasszony nem pusztán tévedéséről világosítja fel a Führert, de számonkérő hangnemben kikel a holokauszttal szembe, egyedülként a regényben.¹³² Vermes Hitlere azonban ezt a helyzetet is meg tudja oldani. Civil ruhában, sze-

¹²⁷ 7. jegyzet 149.

¹²⁸ Hannah Arendt: *Eichmann Jeruzsálemben. Tudósítás a gonoszbanalításáról*. Osiris Kiadó Budapest, 2000. 173.

¹²⁹ „egy civilizáció megtörésének cezúrája, az abszolút gonosz negatív megnyilvánulása, egy új emberi jogi politika szükségessége, egy etikai alapú emlékezés koncepciója.” 17. jegyzet 246.

¹³⁰ 1. jegyzet 266.

¹³¹ I. m. 267.

¹³² I. m. 269–270.

mélyesen látogatja meg a holokauszt túlélőt, és könnyekig meghatva eléri nála, hogy Krömeier kisasszony – aki a történetek miatt fel akart mondani – továbbra is a személyi asszisztense maradjon. Ennél a szomorú családnál fontosabb azonban, hogy közben megismerhetjük a diktátor igazi véleményét is a helyzetről, mely gúnyosan elítélő, magabiztosan lenéző az áldozatok és a túlélők sorsával kapcsolatban.¹³³ A gonosz banalitása mellett hatásának perverz volta jelenik meg ezeken a lapokon, ahogyan perverz misszió volt a német népnek a nácizmus általi megüdvöztetési kísérlete is, melyet Földényi szerint Hitler a *Parsifal* Grál-keresésével vont párhuzamba.¹³⁴ Hatalomnak, halálnak és a véletlen meg-erőszkölésének az a nyomasztó elegye alkotja azt a „birodalmi hangulatot”, amelyet Földényi F. László is leírt, miután látogatást tett az 1936-os olimpiai stadionban.¹³⁵ A zsidóság sorsa a 20. században nagyobb távlatba is helyezhető. Vajda Mihály véleménye szerint egy bizonyos közösségi identitással rendelkező embercsoport megsemmisítése egy olyan világkép, pontosabban kisvilág megsemmisítését is jelenti, mellyel egész világunk lesz kisebb, illetve bizonyos értelemben és mértékben az is megsemmisül, mivel a világ értelmezhetetlenné válik a hiányzó, eltörölt világnézet szemszögéből.¹³⁶ De a világok megsemmisítése a pusztítót is érinti:

„A politikának, szigorú értelemben véve, nem annyira az emberekkel, mint inkább a közöttük létrejövő és őket túlélő világgal van dolga: abban a mértékben, amelyben (...) világok elsüllyedését okozza, (...) megsemmisíti önmagát is. A világ megszűnik világ lenni, mert tradíciótlanná lesz. Ha megsemmisülnek a más, (...) akár ellenséges világok, akkor egyáltalában nincs világ többé.”¹³⁷

A gondolatmenet végére kíváncsiak még a túlélő Viktor Klemperer sora, akinek naplóját szemlélve Vajda Mihály arra a sorsközösségre mutat, mely a túlélő német zsidók osztályrészül jutott a megszállt Németországban, leg- alábbis Klemperer, a romanista professzor szerint: „mi, (...) akiket ma felsza-

¹³³ I. m. 276.

¹³⁴ 10. jegyzet 184.

¹³⁵ I. m. 129.

¹³⁶ 3. jegyzet 80.

¹³⁷ I. m. 81.

badítottaknak neveznek, végezetül *mi* is csak a többiekkel együtt legyőzöttek és velük együtt megaláztak vagyunk.”¹³⁸ „*A legyőzöttek valamennyien ellenségek voltak, de nem mindnyájan bűnözők*” – írja Lars von Trier *Europa* című filmalkotása kapcsán Földényi F. László.¹³⁹ Ezzel szemben, amikor a németek ellen elkövetett történelmi bűnök, például a kitelepítések váltak a német közbeszéd tárgyává, akkor a társadalmi elutasítottság egyrészt érdektelenségben nyilvánult meg, másrészt olyan radikális véleményekben, melyek a német nép történelméen túllépve egyéb közép-kelet-európai nemzetek szenvedéstörténetét is relatívizálták, Micha Brumlik ellenezte, hogy

„’más nemzetiségek emlékezete a zsidósággal azonos súlyt kapjon’, mivel ez megrendítené a holokaust egyediségébe és központi jelentőségébe vetett hitet a német emlékezetkultúrában.”¹⁴⁰

Aleida Assmann ebben az esetben a moralizálás által befolyásolt történelem szűkre szabott kereteinek problémáját látja. A kölcsönös elfojtás kirekesztő logikája megakadályozza a tulajdonképpeni közösséggé formálódást az egymás emlékeinek elfogadása és a közös emlékezés hiánya miatt.¹⁴¹

Többször is egyértelművé teszik Vermes regényében a németek, hogy történelemképükbe nem fér bele a Hitler-féle közvetlen konfrontáció, mégpedig pontosan azért, mert Hitler és a holokaust számukra nem történelem, hanem közösségi identitásképződésük folyamatos jelen idejének elévülhetetlen része. Meglepő módon a neonácikkal is pontosan ez a helyzet, így ők sem tudnak mit kezdeni egy feltámadott Führerrel, s ennek a maguk primitív módján adnak kifejezést, előbb egy helyesírási hibáktól nem mentes fenyegető levélben,¹⁴² később török zsidónak bélyegezve a Führert, melynek önellentmondás voltára rámutatni egyedül a definícióval illetett alany képes, mivel eléggé intelligens hozzá.¹⁴³ Bár Aleida Assmann a migrációs társadalmat vizsgálva úgy látja, az ez-

¹³⁸ I. m. 114.

¹³⁹ 10. jegyzet 285.

¹⁴⁰ 17. jegyzet 199.

¹⁴¹ I. m. 203–204.

¹⁴² 1. jegyzet 183.

¹⁴³ I. m. 209–210.

redforduló Németországának új zsidói a törökök is lehetnének.¹⁴⁴ Végül mind- ez a Hitler ellen irányuló nyílt erőszakban manifesztálódik, hiszen a második eljövétel 21. századi követői számára oly hihetetlen, hogy egykori vezetőjük emlékének meggyalázását képesek csak látni benne. Hitler folyamatos aktu- alítását árnyaltan fejezi ki a regény, mikor az egyik tévés személyiség Hitler egykori kortársát, Sztálint egyértelműen történelmi szereplőként határozza meg, kinyilvánítva ezzel, hogy vele már nem kell foglalkozni.¹⁴⁵ Ez a reakció az elfojtása egy olyan problémának, melyre Aleida Assmann a berlini fal leomlása kapcsán mutat rá. Mikor 1989-ben a fallal együtt a keleti blokk, az európai kommunizmus is összeomlott, ez szerinte a modernitásba vetett hit és a jövő- be vetett remény elvesztését is jelentette. Csakhogy nem negatív értelemben. Európának tudomásul kellett vennie, hogy új emlékezetkultúra, új történelem- szemlélet jön, illetve jött létre. „Először történik meg, hogy nemcsak a saját hős háborús áldozatainkról emlékezünk meg gyászolva, hanem saját bűntetteink áldozatai is belevonódnak az államok és új nemzedékek felelősségének körébe”

– írja.¹⁴⁶ Nemcsak a német emlékezetkultúra kiszélesedéséről vagy megválto- zásáról van szó, hanem az emlékezés konstruktív formáinak aktív átvételéről azokban az országokban, melyeknek erre addig nem volt lehetőségük, ugyanak- kor ezek a frissen felszabadult országok joggal követelnek helyet saját bonyolult történelmi sorsuk értelmezésének a közös Európában. A diktatúrák lezárása a tettesek azonosítása, az áldozatok társadalmi megbecsülése és a tanulságok levonása nélkül Assmann szerint nem valósulhat meg.¹⁴⁷ A volt keleti kommu- nista blokk országaiban ez a munka a legtöbb esetben egyrészt máig nem zárult le megnyugtatóan, másrészt az Európai Unió tagjaiként ezeknek az országok- nak szembesülniük kellett azzal, hogy Európa nyugati fele nem szándékozik saját jóvoltából megadni az elismerést és a megbecsülést a kommunizmus áldo- zatainak. Míg ezek az országok az áldozat pozíciójából fogalmazták meg saját emlékezői stratégiáikat, addig a németek azt kutatták a Német Demokratikus Köztársaság kapcsán, hogy mennyiben tekinthető kollaboránsnak a német tár- sadalom a kommunizmus bűneivel kapcsolatban, tehát inkább az önvizsgálat-

¹⁴⁴ 17. jegyzet 172–173.

¹⁴⁵ 1. jegyzet 93.

¹⁴⁶ 17. jegyzet 23–24.

¹⁴⁷ I. m. 146–147., 274.

ra helyezték a hangsúlyt,¹⁴⁸ még akkor is, ha ez az igyekezet nem tekinthető teljes mértékben sikeresnek.¹⁴⁹ Amellett, hogy Assmann Bernd Faulenbach meghatározását idézve megteremti a két diktatúra áldozataira való emlékezés konzekvens útját, melynek során egyik sem relativizálódhat a másik előnyére, beszédes, hogy a *kommunizmus* kifejezés helyett következetesen a *sztálinizmust* használja, mintha a kommunizmusnak mint bűnös ideológiának a sztálini idő- kön kívül vagy azokon túl nem lett volna hatása és felelőssége.¹⁵⁰ Ha mindezt összevetjük azzal a kettősséggel, amit Assmann a szenvedéstörténetek emléke- zete kapcsán az áldozatok és az elkövetők szempontjából tételez, akkor azzal a problémával kerülünk szembe, hogy újra kell értelmezni a nyugati demok- ratikus társadalmaknak a kommunizmusra adott reakcióit a hidegháborús és az azt követő időszakban, és felelősséget kell tulajdonítani nekik.¹⁵¹ Assmann azt látja, hogy az egykori keleti blokk országai jelenleg háttérbe szorítják saját nemzetiségeik, de különösképpen a holokaust szenvedéstörténetét saját áldo- zatszerepük hirdetésével szemben, s ezt fenyegetésként értelmezi.¹⁵² Bár egyes esetekben ez a veszély valóban fennáll, az ilyen vélekedés ismét csak abba az irányba mutat, mely végső soron relativizálja Kelet-Közép-Európa szenvedését és a kommunizmus bűneit. Sandra Kalniete lett Gulag-túlélő, későbbi kül- ügyminiszter fellépése például az Európai Unióban, mely arra irányult, hogy a kommunizmus áldozatainak ugyanazt az emlékezeti státust biztosítsák, mint a holokaust áldozatainak, tabusértésnek számított, és nemzetközi felhábo- rodást váltott ki. Azok a próbálkozások, melyek a két terror emlékezetének azonos szintre emelését szolgálják, rendre elbuknak az uniós közvélekedések taburendszerén.¹⁵³ Európa azonban többé már nem lehet elszigetelt nemzeti emlékezetek tárhelye. Ezek a nemzeti narratívák egyre inkább kommunikatív viszonyba kényszerülnek egymással, párbeszédszerű közös emlékezet alakul ki, ahol az emlékezetek kapcsolódásának és nem összeütközésüknek a szerepe válik

¹⁴⁸ I. m. 147–148.

¹⁴⁹ I. m. 153., 161–163., 197.

¹⁵⁰ I. m. 152.

¹⁵¹ I. m. 192.

¹⁵² I. m. 210.

¹⁵³ I. m. 212–214.

tényezővé.¹⁵⁴ „Egy egyesült Európának nem egységes, hanem összeegyeztethető európai történelemképre van szüksége”¹⁵⁵ – írja Assmann.

Németországnak azzal is számot kell vetnie 1989 után, hogy „a német ellen- állás, a segítők története, (...) vagy az elűzetésre és kitelepítésre való emlékezés” hogyan viszonyul a Német Szövetségi Köztársaság alapító mítoszához, a holo- kauszthoz,¹⁵⁶ hiszen ez a mítosz megjelenésében és szerveződésében egyre inkább valamely társadalmi értelemben vett közösséget szervező *vallási* jelenség- ként értelmeződik Aleida Assmann számára.¹⁵⁷ Valahogy úgy, ahogy férje, Jan Assmann bontja ki emlékezettel kapcsolatos elméletét az ókori keleti magaskul- túrák vallási hagyományát vizsgálva.¹⁵⁸ Az ezredfordulóra ez az alapító mítosz túllépett a Szövetségi Köztársaság határain, és jelenleg éppen a modern Európa alapító mítoszának helyét veszi át, a francia forradalomét. Így a hőstől az áldo- zatig, a győzelemtől a traumáig, a politikai mítoszoktól az emberi jogokig jut el a megváltozott értékszemléletű Európa.¹⁵⁹ Kérdéses azonban, hogy mit értünk helyüttpolitikai mítoszokon és üdvözlendő- e azok lecserélése az emberi jogok minimalizmusára, azzal szemben, hogy a politika nem annyira mint mítosz, inkább mint eleven közösségi életgyakorlat felelős egyénenké formálhatná a társadalom tagjait, akiknek az emberi jogok mellett a szabad véleményformálás vitahelyezeteinek hétköznapi lehetőségeit is megadhatná.

Assmann azt is kije- lenti, hogy az Európai Unió valójában a második világháborúra adott válasz.¹⁶⁰ Mindezzel szorosan összefügg egy másik kérdés: milyen kép él a legtöbb ez- redfordulós német (és nagyrészt egyéb nyugati civilizációhoz tartozó ember) fejében a náciokról és a Führerről? Hitler asszisztense, Krömer kisasszony hu- morosnak és egyúttal autentikusnak tartja, hogy a német köszöntéssel (karlen-

¹⁵⁴ I. m. 255.

¹⁵⁵ I. m. 259.

¹⁵⁶ I. m. 97.

¹⁵⁷ I. m. 121–122.

¹⁵⁸ Jan Assmann: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Atlantisz Könyvkiadó Budapest, 1999., Jan Assmann: *Mózes, az egyiptomi. Egy emléknym megfjtése*. Osiris Kiadó Budapest, 2003., Jan Assmann: *Uralom és üdvösség. Politikai teológia az ókori Egyiptomban, Izraelben és Európában*, Atlantisz Könyvkiadó Budapest, 2008,

¹⁵⁹ 17. jegyzet 206–208.

¹⁶⁰ I. m. 256.

dítéssel) üdvözölje Hitlert az irodában, ahogy azt is, hogy igen emelt hangon beszél, mert a különböző, főleg hollywoodi filmekben szereplő nácik mindig ordítóznak.¹⁶¹ Tehát a németek, legalábbis Vermes regényében valójában nem ismerik múltjuknak azt a részét, melyet fontosnak tartának emlékezetben tartani, hogy ne ismétlődhessen meg. Pedig éppen ez lett az egyik legfontosabb normatív követelmény az emlékezetkultúra kiépülése kapcsán, gyakorlatilag azon kevés elérendő cél közé tartozik, melyet a bűnök elkövetésében immár ártatlan, de a tanulságok levonásában és tovább örökítésében magukat érintett- nek érző németek igazán fontosnak tartanak.¹⁶²

Politikai szempontból igen gondolatébresztő, sőt provokáló, hogy a Wiki- pédia (nevében ősi germán eredetű vizionál a Führer) demokratikus és kari- tatívan ingyenes intézményét minden skrupulus nélkül be tudja illeszteni a nemzetiszocializmus kollektívizmusába.¹⁶³ Rövid, de velős politikai elemzése a jelenkori német politika elé tart kíméletlen görbetükröt, melyben azonban minden bürokratikus 21. századi rendszer magára ismerhet.¹⁶⁴ Két mozzana- tot érdemes kiemelni ebből az eszmefuttatásból. Az első a Führernek a Zöl- dekhez fűződő viszonya, melyre számtalanszor visszatér még az elbeszélő a mű folyamán. Nem szabad elfelejteni, hogy az emberiség történetében a máig legkövetkezetesebb és legszigorúbb környezetvédelmi törvényeket a náci Né- metországban hozták és fogadták el.¹⁶⁵ Másrészt Hitler éppolyan törekenynek és befolyásolhatónak látja a Zöldeket, mint a '30-as évek SA- ját. A korrupt, felelőtlen, következetlen és gyakorta önellentmondásos politikai nyilvánosság pedig, mely azt sugallja a kisembernek, hogy forduljon el legfontosabb jogá- nak, a demokratikus alapokon álló parlamentáris politizálásnak a jogától és gyakorlatától, mely leginkább a szabad választásokban jelenik meg, örömmel tölti el: „a helyzetet az én szempontomból kiválóan találtam.”¹⁶⁶ Mikor ké- söbb napi politikával, pontosabban konkrét társadalmi kérdésekkel szeretne foglalkozni, az egyik munkatársa meg is jegyzi, hogy „A politika úgyszar, ahogy

¹⁶¹ I. m. 107.

¹⁶² I. m. 93.

¹⁶³ 1. jegyzet 112.

¹⁶⁴ 64. jegyzet 82., 7. jegyzet 114.

¹⁶⁵ Luc Ferry: *Új rend: Az ökológia* (ford. V. Tóth László) Európa Könyvkiadó Budapest 1994. 30.

¹⁶⁶ 1. jegyzet 123–126.

van.”¹⁶⁷ Hihetetlenül hangzik az emberiség történelmének egyik legbűnösebb alakítója szájából, de saját szempontjából igaz, hogy „Életemben soha semmi olyasmit nem tettem, ami miatt szégyellnem kellene magam.”¹⁶⁸ Nemcsak a MyTV egyik munkavállalója ábrándult ki a politikából, a nyugati civilizáció az igény szintjén is folyamatosan távolodik attól, hogy társadalmi kérdéseit az egyének felelős csoportban, egyenlő jogokkal és kötelességekkel vitassák, sőt oldják meg. Vajda Mihály úgy látja, hogy Hannah Arendt, akit a 20. század legjelentősebb politikai gondolkodójának tart, végezetül nemcsak a politika kortárs értelmezhetőségének szükségességét illetően bizonytalanodott el, de meghatározása lehetőségét illetően is.¹⁶⁹ Az okok talán ott keresendőek, ahol a francia forradalom – ahogy Vajda Arendtet értelmezve írja – a szabadság mint cél helyett a „nép boldogságát” választotta. A politikai szabadság, mely egyúttal a politika szabadsága is, átadta a helyét a társadalmi szükségszerűségnek, a jólét sürgető parancsának, egyenes út nyílt a demagóg egyenlődsi, azaz a terror felé.¹⁷⁰ Ha elfogadjuk Arendt kijelentését, hogy a forradalom ekkor megszűnt forradalom lenni, akkor azt is hozzátehetjük, hogy egy rövid 18. századi kísérlet után a nyugati civilizációból eltűnt a politika. A szabadságból a politikai értelmezése helyett pusztán az emberi jogok maradtak.¹⁷¹

¹⁶⁷ I. m. 169.

¹⁶⁸ I. m. 188.

¹⁶⁹ Vajda Mihály: *„Jöjj el szabadság, te szülsz nekem rendet”* 3. jegyzet 63. „A politika az európai történelem során hosszú ideig valóban nem az igazságot kereste, azaz nem azt, hogy állításai megfelelnek-e az ideáknak vagy éppenséggel a tényeknek. A politikai álláspontok ütközésekor mindig is az azt illető elgondolások, elképzelések, vélemények ütköztek egymással, hogy miként alakítsuk világunkat; s az ilyen elgondolások, elképzelések, vélemények nem lehetnek sem igazak sem hamisak. Hogy a politikusok már hosszabb ideje mégis arra tartanak igényt, hogy álláspontjaitak választóik – és potenciális választóik – igaznak tartsák, az csak azért lehetséges, mert manapság a politikát rajta kívül álló – gazdasági, társadalmi, kulturális – célok eszközeként tekintjük, s ennyiben feltehető a kérdés, hogy egy adott politika valóban hatékony eszköznek bizonyult-e meghatározott célok elérésére (...) a politika egyre inkább nem a világért, hanem az emberért, az ember jólétéért aggódik, nem az emberi szabadság megtestesülése, hanem a szükségszerűség birodalmának részévé lett.” I. m. 67–68.

¹⁷⁰ I. m. 86–88.

¹⁷¹ I. m. 102–103.

Vermes regényében körvonalazódik az új *Asztali beszélgetések* is, ráadásul valóban asztalnál, egy olcsó kifőzdében, ahol fiatal munkatársa arra biztatja Hitlert, hogy villanásnyi ötleteit könyv formában ossza meg a tömegekkel. Sawatzki, a produkciós iroda munkatársa esetében fokozottan igaz lesz az, amit Hannah Arendt Eichmann kapcsán leírt: az ifjú Sawatzki nemcsak, hogy nem gonosz, de tele van pozitív tenni akarással, valóban használni akar szűkebb közösségének, a valóság mégis az, amit Hitler meglát benne:

„a hangjáról felismertem: ez a férfi azokhoz hasonló, akik annak idején min- denhová követtek. A börtönbe is, a kancelláriára is, a bunkerba is.”¹⁷²

Később elindul az az átváltozás, melynek során Sawatzki lassan, de biztosan Hitler legmegbízhatóbb, elkötelezett és tehetséges hívévé válik,¹⁷³ miközben a példás, erkölcsös állampolgár tulajdonságaiból semmit nem veszít. Vermes Hitlere egy vírushoz hasonló tökéletességgel használja a tömegmédiát saját cél- jaira, semmilyen következtetlenséget nem talál abban, ahogy például a youtube demokratikus nyilvánosságát értelmezi: ha őt osztják meg rajta, az jogos, és illeszkedik a tömegek által elvárt ízléshez, az ezzel ellentétes jelenségek viszont a zsidók aljas mesterkedésének hiábavaló folyamányai, mint például Chaplin *A diktátor* című filmjének megtekintései.¹⁷⁴ Bár rendkívüli gyorsasággal sajátítja el a 21. század technológiáját, fő erőssége, fegyvere professzionális retorikai képessége marad. Stúdiófellépései kísértetiesen hasonlítanak a 20. század első felének híradóiból máig ismert beszédeire a hatalmas gyűléseken:

„Lelkesítő taps fogadott. Fellépéseim minden alkalommal egyre könnyeb- bekké váltak. Afféle rituálé alakult ki, mint annak idején a Sportpalotában. Fékezhetetlennek tűnő ujjongás, amit én halálos komolysággal, percekig tartó hallgatással gyűrtem le. Csak a tömeg várakozása és az egyén vasakarata között kialakult, elviselhetetlennek tűnő feszültség pillanatában szólaltam meg.”¹⁷⁵

¹⁷² I. jegyzet 153.

¹⁷³ I. m. 242.

¹⁷⁴ I. m. 165–166.

¹⁷⁵ I. m. 245.

Beszédeinek tipográfiája a könyvben hűen adja vissza a híradókból megszo- kott, jellegzetes stílusát, hangsúlyait, tömör, lényegre törő fogalmazását, melyet időnként csattanószerű tanulságokkal, végkövetkeztetésekkel zárt le. Annak a beszédének az elhangzása után, melyben megsemmisítő csapást mér a Bildre, olyan viharos tapsot kap, mely az Anschluss utáni ünneplést juttatja eszébe 1938-ból.¹⁷⁶

A zsidó mint definíció nem azt jelenti többé Hitler számára, mint a 20. szá- zad első felében. Felismeri, hogy gyakorta inkább szitokszóvá változott. Nem kell feltétlenül valóban zsidó vallásúnak vagy zsidó családba tartozónak len- nie: zsidó az, aki „nem rendes ember.”¹⁷⁷ Az sem zavarja, hogy egyszerre tartja zsidónak a globális tőkét és a még meglévő kommunista hatalmat,¹⁷⁸ akik közül például Kínával mégis gyorsan megtalálja az összhangot az 1936-os és a 2008-as olimpia kapcsán: egy igazán erős és sikeres diktatúra bármikor rákény- szerítheti az akaratát a demokratikus többségre.¹⁷⁹ A zsidók legfőbb törekvése szerinte az, hogy növeljék és terjesszék a káoszt, ráadásul ez még úgy is sikerül- het, ha nincsenek is zsidók: „Ez megint tipikusan zsidó, ráadásul nyilvánvaló- an zsidók nélkül is működő elv.”¹⁸⁰ Az antiszemitizmus egyik lényegi pontja ragadható meg itt, ahogy arról már volt szó: zsidók nélkül is működik, ekkor a zsidó mindannak a címkéje, terminusa lesz, ami kerülendő, elítélendő, végső soron pusztítandó. Általában elmondható, hogy egyedi logikájával minden el- lentmondást, még a legszörnyűbbeket is tökéletesen el tud simítani: a második világháború kirombolásával például a „fenntartható fejlődést” szolgálta, mert nélküle már legalább nyolcmilliárd ember élne a Földön.¹⁸¹

¹⁷⁶ I. m. 249.

¹⁷⁷ Egy kutyapóráz elleni tüntetés résztvevőit például egyértelműen kivétel nélkül zsidóknak tartja, s mikor a hitetlenkedő segédrendező kételyeinek ad hangot, így válaszol: „Azok ott a kutyás tüntetésen nem rendes emberek voltak. Azok mind zsidók voltak. Nem látta a csillagokat? Rögtön tudták, kivel van dolguk. Dehogya voltak zsidók – vitatkozott Bronner. – Azokra a csillagokra nem az volt írva, hogy ’zsidó.’ Hanem, hogy ’kutya.’ Na látja, ez jellemző a zsidóra – világosítottam föl. – Folyton csak összezavarja az embert. És a tanácsalanság fellobbanó lángjánál sütögeti a pecsenyéjét.” I. m. 172.

¹⁷⁸ I. m. 192.

¹⁷⁹ I. m. 213.

¹⁸⁰ I. m. 211.

¹⁸¹ I. m. 221.

Eleinte természetesen nem érti, hogy a fogyasztók miért választják *önként* az ideológiáját, s miért nincs szükség a közvetlen erőszak gyakorlására, de nem sokkal később alkalmazkodik a megváltozott szabályrendszerhez, belátva, hogy az ezredforduló európai polgára valójában sokkal könnyebben befolyásolható és irányítható, mint a weimari köztársaság Németországa.¹⁸² Megfigyeli például, hogy nemcsak az utca embere, de még az érintett gyermekek szülei sem tesznek semmit, nem is háborodnak fel az óvoda vagy az iskola mellett elszáguldó autóforgalommal kapcsolatban, amely közvetlenül veszélyezteti a gyermekeket, akikre mindig szeretettel gondol a Führer.¹⁸³ Riport-műsort készít a jelenségről, majd ahogy a következtetést levonja, az újból azt példázza, hogy a regényíró hogyan teszi nevetségessé saját szavaival a Führert:

„A félelem levegőjét éreztem ebben az állítólag szabad államban. A nép egyszerű asszonya nem mert nyíltan beszélni a jelenlétemben, *pedig egyszerű katonai egyenruhában léptem oda hozzá*. Megrázó volt.”¹⁸⁴

Vajon ki tudna normálisan viselkedni és válaszolni egy olyan helyzetben, amikor Adolf Hitler, a történelemből jól ismert egyenruhájában faggatja a városi közlekedés veszélyeiről?

A posztmodern kori demokratikus társadalmak vívmányai mind kiválóan alkalmasak arra, hogy segítségükkel a diktátor megragadhassa a hatalmat. Iskolapéldája ennek a sajtószabadság, mely ismét csak a politikai közélet morális csődjéről számol be, s ez könnyen az erős kéz ígéretével kecsegtető Führer felé fordíthatja a tömegek szimpátiáját.¹⁸⁵ Saját televízióműsorában igényeinek megfelelően elegyítheti a szórakoztatást a politikával, melyek együtt kiváló elegyet nyújtanak ahhoz, hogy megszegyenítse potenciális ellenfeleit, elsőként a Zöldek egyik politikusnőjét, Renate Künastot. Magában a műsorban furcsán és meghökkentően keveredik a birodalmi nosztalgia és annak paródiája. Régi és jelenkori filmfelvételek elegyednek benne, valamint

¹⁸² Persze könnyen lehet, hogy létezik olyan állam is, amelynek nincs szüksége az erőszakra, ahogy erről Hannah Arendtet idézve Vajda Mihály ír. 64. jegyzet 74–75.

¹⁸³ I. jegyzet 235.

¹⁸⁴ I. m. 171. Kiemelés tőlem K. Z.

¹⁸⁵ I. m. 212.

megjelenik a gyermekeket simogató vezér képe (csak hogy 2011-ből!), mely a 20. század diktátorainak korában klisészerűvé és inkább félelmet keltő- vé, mint megnyugtatóvá vált a néző számára. A főcímműzika, mely a könyv címadója is egyúttal, létező slágerre utal. Marion Maerz slágere volt 1965- ből az *Er ist wieder da*.¹⁸⁶ Ismerve Hitler eleve meglévő környezetvédelmi érdeklődését, valamint a Zöldekkel kapcsolatos hatalmi terveit, egyáltalán nem véletlen, hogy éppen rájuk esett első választása. Diktatórikus elveinek megfelelően egy antiglobalista, önfenntartó Németország vízióját bontja ki a Zöldek energiapolitikájából, nevetségessé téve az atomenergiával kapcsolatos félelmeiket.¹⁸⁷ A globalizmust mint az új évszázadi legfőbb ellenséget ismeri fel, természetesen szorosan összekapcsolva a nemzetközi zsidóság fondorlataival. Nem meglepő módon ugyanazt teszi, mint a '20-as évek végén: egy létező problémára monomániás megoldást kínál, mely veszélyesebb és szörnyűbb, mint maga a probléma, s a valódi okok felfejtése helyett beéri bűnbakkereséssel.¹⁸⁸ Hasonló módon, megtámadása után sem a törvények védelmét keresi a demokratikus államrendben, hanem arról álmodozik, hogy felgyűjtatja az SS-szel a Német Nemzeti Demokrata Párt főhadiszállását.¹⁸⁹ Az elbeszélés és a cselekmény szempontjából egyaránt figyelemre méltó, ahogy a jelenkori német közvélemény szempontjából is, hogy akkor válik „youtube-hitlerből” komoly közéleti tényezővé a politikai nyilvánosság és a pártok szemében, mi- után elszenvedti, hogy összeverik a szélsőjobbakkal, vagyis amikor *áldozattá válik*. Elsőként éppen az a Renate Künast hívja fel a kórházban, akivel olyan kíméletlenül elbánt a műsorában, és párttagságot ajánl neki a Zöldeknél.¹⁹⁰ Őt követi az FDP, az Állatvédelmi Párt és számtalan löcse, mozgalom, sőt okkult társaságok, akik mind bejelentik igényüket a Führernek.¹⁹¹ Timur Ver- mes újfent görbétükör elé állítja az egész kortárs német politikai palettát. Az SPD-ből Sigmar Gabriel hívja fel, bár az nem derül ki, hogy pontosan miért,

---

¹⁸⁶ I. m. 277–278.

¹⁸⁷ I. m. 287.

¹⁸⁸ I. m. 314–317.

¹⁸⁹ I. m. 328.

¹⁹⁰ I. m. 329.

¹⁹¹ I. m. 330–332.

mert a beteg Hitler szinte alig hagyja szóhoz jutni.¹⁹² A regény végén úgy tűnik, a történelem megismétli önmagát. Egy tekintélyes könyvkiadó exkluzív szerződést ajánl a Führernek, s az alku szinte fausti körülmények között köt- tetik meg telefonon keresztül.¹⁹³ A régi történet úgy tűnik, újra elkezdődik. A dolgozók, a kisemberek ezúttal is könnyen megtalálják Hitlert, illetve ő találja meg velük könnyen a hangot. Az világossá válik, hogy a 21. század kizsák- mányolt osztálya egyre inkább az adófizető középosztály lesz, mert ők tart- ják el a jóléti államot.¹⁹⁴ Így orvosok panaszkodnak neki az egészségügy nehéz helyzetéről.¹⁹⁵ Egyszerre komikus és félelmetes, hogy éppen a talpig becsületes Sawatzki (aki egyébként a regény végére feleségül veszi a zsidó származású Krö- meier kisasszonyt, s a Führerrel hármásban boldogan várják születendő gyer- meküket) fejéből pattan ki az új párt alapításának ötlete, mely a regény utolsó lapjain egy új, fenyegető kezdet ígérését hordozza, akárcsak a választási szlogen: „Nem volt azért minden olyan rossz.”¹⁹⁶ Az önmagában is vészjósló kijelentés akár közvetlen utalás is lehetne Aleida Assmann azon észrevételére, mely szerint a tömegmédiában:

„Amiről nincs szó, az az, hogy Hitlert jónak találták. A németek többségének politikai meggyőződése, az, hogy a nemzetiszocialista rezsimet helyeselték, a populáris kultúra történeteiben szinte soha nem fordul elő.”¹⁹⁷

Sawatzki választási jelmondata egy olyan kezdetet jelöl ki, mely visszavezet- het az eszmefuttatás címéhez, mely Hitler feltámadását krisztusi kontextusba helyezi, s ez kétszeresen is káromlásnak minősül. Először a hagyományos apo- kaliptikus értelemben. Másrészt Nietzsche írja *Az Antikrisztus* című művében, hogy a második eljövétel tana – melyet ő Pálnak tulajdonított – lerombolja a

¹⁹² I. m. 332–333.

¹⁹³ I. m. 335–336.

¹⁹⁴ Slavoj Žižek: *Zűra Paradicsomban. A történelem végétől a kapitalizmus végéig*. Európa Könyvkiadó Budapest, 2016. 274–275.

¹⁹⁵ 1. jegyzet 339.

¹⁹⁶ I. m. 341.

¹⁹⁷ 17. jegyzet 59.

mártíriumot, s így a megváltás lehetőségét.¹⁹⁸ A második eljövétel tehát önma- gában botrány, amely Nietzschénél a mártíromságot, Vermes könyvében pedig a mártírok emlékezetét törli el, de mindkét esetben megakadályozza, hogy az áldozatból valami az eddigi emberi civilizációt és kultúrát meghaladó, valóban új, közös kezdet jöhessen létre.

---

¹⁹⁸ Friedrich Nietzsche: *Az Antikrisztus. Átok a kereszténységre*. Ictus Kiadó Bt. Szeged, 1993. 59.

Wéber Péter

A ROMÁNIAI HOLOKAUSZT IRODALMI ÉS MŰVÉSZI TANÚBIZONYSÁGAI

Bárköszönhetően olyan történészeknek, mint Jean Ancel, Braham Randolph, I.C. Butnaru, Radu Ioanid és még sokan mások, az utolsó évtizedekben megnőtt azoknak az írásoknak a száma, amelyek a romániai holokauszt több mint

250 000 zsidó áldozatával foglalkoznak, elmondható, hogy ezekben a tudományos munkákban kevésbé voltak felhasználva maguk az áldozatok tanúbizonyságai. Ezek naplók, memoárok, visszaemlékezések, versek vagy éppen festmények, rajzok formájában fejezték ki az átélt szörnyűségeket. Évtizedeken át a román társadalom számára ezek a szörnyűségek ismeretlenek maradtak, ugyanis még a kommunista hatóságok is, akik egyre inkább a nacionalista diskurzust építették be az állami propagandába, igyekeztek elhallgatni Románia felelősségét a holokauszt tekintetében. Azoknak is, akik átélték azt, többsége már külföldön élt, írásaik ott jelentek meg, és így a román olvasóközönség sokáig nem is ismerte azokat. A romániai rendszerváltás után is jó tíz évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy érdemben foglalkozzanak Románia második világháborús szerepével és a saját zsidó lakosság ellen elkövetett atrocitásokkal az Antonescu-rezsim idején. Ion Coja és Gheorghe Buzatu nacionalista történészek a román nép elleni holokausztról beszéltek, mondván, hogy a román kultúrát elsorvasztó és magát a román népet rabszolgasorba taszító kommunizmus tulajdonképpen zsidók műve volt.¹ A saját múlttal való szembenézés folyamata során kerültek előtérbe azok az írások, amelyek addig főleg angolul íródtak messzire elszakadt, a romániai holokausztot megjárt szemtanúk emlékezetéből. Romániában is fokozatosan, eleinte főleg zsidó könyvkiadók (pl. a Hasefer kiadó) kezdték publikálni a túlélők írásait.

Ezeknek az írásoknak egyike Miriam Korber-Bercovici: *Jurnal de ghetou: Djurin* (Gettó-napló. Dzurin) című könyve. A Câmpulung Moldovenesc-i születésű Miriam naplója 18 évesen a dzurini gettó lakójaként számolt be csa-

¹ Gheorghe Buzatu: *Așa a început holocaustul împotriva poporului român* (Így kezdődött a román nép elleni holokauszt), București, 1995.

ládja deportálásáról és a Transzniszföldön töltött szörnyűséges három évről. Kézirat naplójának kiadását először egy németországi kiadó² vállalta fel 1992-ben, majd ezután került sor a román nyelvű kiadásra a Kriterion Kiadó gondozásában, amely tulajdonképpen a romániai kisebbségek számára működő kiadóként ismert.³ Miközben a kilencvenes évek közepén egyre erősödött az Antonescu-kultusz mellszobrok teleplezésével és utcanevek átkeresztelésével, a romániai holokauszt létét tagadók tábora ellentámadásba lendült olyan publikációkkal, amelyek megkérdőjelezték úgy a Romániában kiadott, Transzniszföldről és a zsidóüldözésekről szóló írások szavahihetőségét, mint a külföldön ugyanilyen témakörben megjelentetett történelmi tanulmányok szakmai hozzáértését, elfogultsággal és románellenességgel vádolva ezek szerzőit. A legtöbb ilyen írásos támadás Antonescu marsall tekintélyének védelmében került a nyilvánosság elé, firtatva a volt nácibarát, mélyen antiszemita diktátor „emberséges, a náciuralom alatti Európában példátlan bátorságú kiállítását a romániai zsidók megmentéséért.”⁴

Miriam Bercovici-Korber tehát megélhette írása közreadását, viszont olyan írások román nyelvű publikálására is sor került, amelyeknek szerzői ekkor már nem éltek, mint például a transzniszföldi gettók és a Bug folyón túli lágerek túlélőjének naplója esetében: Arnold Daghani *Groapa este în livada cu vișini* (A gödör a meggyesben van) című írása is ekkor jelenhetett meg. Daghani naplója tulajdonképpen visszaemlékezéseket tartalmaz, a szerző a naplót az átélte események idején készített jegyzetek alapján írta meg a háború után, és először angolul jelentette meg. Szintén angolul jelentek meg visszaemlékezések formájában Ruth Glasberg Gold: *A survivor's Memoir. Ruth's journey* (Egy túlélő memoárja. Ruth utazása) című írása. A Bukovinából családjával deportált Ruth Glasberg Gold kamaszdó gyermekként élte át a zord időket, és csak árvaként mint a család egyedüli túlélője hagyhatta el Transzniszföldöt. A szerző egyben későbbi életének alakulásáról is beszámol könyvében. A könyv először Floridában jelent meg, romániai kiadására pedig 2003-ban került sor, mintegy erkölcsi elégtételt

² Mirjam Korber-Bercovici: *Deportiert: Jüdische Überlebensschicksale aus Rumänien, 1941–1944*, Hartung-Gorre Verlag, Konstanz, 1992.

³ Miriam Korber-Bercovici: *Jurnal de Ghetou* (Gettónapló), Kriterion, Bukarest, 1995.

⁴ lásd Gheorghe Buzatu: *Mareșalul Antonescu în fața istoriei* (Antonescu marsall a történelem színe előtt), I. és II. kötet, Editura Moldova, Iași, 1990.

szolgálva neki és azok emlékének, akik nem éltek túl a hideget, az éhséget és az embertelen bánásmódot, amiben a deportáltak részesültek.⁵

A visszaemlékezések között olyan publikációkat is találunk, amelyek a re- ménységről szólnak az üldözés körülményei közepette is, olyan helyzeteket ál- lítva a középpontba, melyek akár Steven Spielberg megfilmesítése révén váltak ismertté, és akár a rendező híres *Schindler listájával* is megjelenhettek volna. Egy ilyen történet a Mogilevben működő Jägendorf-gyár története, ahol maga a gyárigazgató, ugyancsak egy deportált zsidó, növelni tudta társai túlélési esé- lyeit a gyár létrehozásával és a gyárban való foglalkoztatásukkal.⁶ Egy másik túlélő, Felicia Steigman Carmelly, aki Kanadában szerkesztette és jelentethette meg *Shattered! 50 Years of Silence. History and Voices of the Tragedy in Romania and Transnistria* (Megtörtén. 50 év hallgatás. Történetek és hangok a romá- niai és transznisztriai tragédiáról) címmel. Ebben Steigman Carmelly írásai is szerepelnek, hiszen ő maga is a több mint hetven évvel ezelőtti zsidóde- portálások egyik gyermektúlélője.⁷ A szerző és szerkesztő rámutat arra hogy tulajdonképpen nem csak a „szovjetbarátnak” és „hazaárulónak” megbélyeg- zett bukovinai és besszarábiai zsidók deportálása történt meg, hanem olyan zsidó származású személyek, sőt, egész családok elhurcolására is sor került, akik mélyen az ország határain belül éltek Aradon, Temesváron, Craiovában vagy éppen Bukarestben. Az akkori nácibarát rezsim nyilvánvalóan lesben állva hasz- nált ki minden kínálkozó alkalmat, hogy minél több román állampolgárságú zsidótól megszabaduljon a Transznisztriába való deportálásukkal.

Példaként érdemes megemlíteni Sonia Palty és családja történetét, akik Buka- restben laktak. Lévén hogy apja munkaszolgálatos volt, egy, a munkaszolgálatos- sok felett rendelkező csendőrtiszt szándékos félrevezető manőverei során Sonia Palty apját családotól a „munkafegyelem megsértése” címén bevagonírozták és Transznisztriába küldték 1942 szeptemberében. Ugyanerre a sorsra jutott számos további bukaresti munkaszolgálatos zsidó a családjával együtt. Összesen 212 személyt hurcoltak el anélkül, hogy az elhurcoltak tudták volna, hová vi-

⁵ Ruth Glasberg Gold: *Timpullacrimilor nesecate* (Az elapadhatatlan könnyek ideje), Editura Hasefer, București, 2003.

⁶ Siegfried Jägendorf: *Misiunea de la Moghilev* (A mogilevi misszió), Editura Hasefer, București, 1997.

⁷ Dr. Felicia (Steigman) Carmelly: *Shattered! 50 Years of Silence. History and Voices of the Tragedy in Romania and Transnistria*, Abbyfield Publisher, Toronto, 1997.

szik őket. Sonia Palty már 1980-ban megjelentette román nyelven transznisztriai deportálásáról és az ott átélt viszontagságos időkről szóló könyvét.⁸ Igaz, ekkor még csak a Tel-Avivban élő romániai zsidó kivándorlók olvashatták sorait, tulajdonképpen azok, akik közül sokan hasonló megpróbáltatásokon mentek keresztül. Könyve Romániában ekkor még nem juthatott az olvasók keze közé. Az 1980-as kiadást egy újabb, bővített kiadás követte 1989-ben, szintén Izraelben. Romániai publikálására egészen 2002-ig kellett várni, amikor is maga a román kormány vállalta egy romániai kiadás finanszírozását, mintegy jelezve a hazai holokauszt tagadásával való szakítást.⁹ A könyv bemutatóját nagyszabású keretek között rendezték meg román írók és politikusok, Izrael állam kulturális attaséja, a Román–Izraeli Baráti Társaság és más civil szervezetek képviselői jelenlétében.

Sonia Palty könyvéhez hasonlóan számos más ilyen témájú és jellegű könyv került ki izraeli nyomdákban román nyelven a hetvenes, nyolcvanas, de még a kilencvenes évek folyamán is.¹⁰ A romániai holokauszt áldozatai és túlélői között szerepeltek olyan írók is, akik később versben foglalták össze nem csak az általuk, de a sorstársaik által is átélt tragédiákat. Egy ezen írók sorából Paul Celan. 1920-ban született Csernovicban, Paul Antschel néven, német anyanyelvű zsidó családban. Szülei Transznisztriában vesztették életüket, ő maga azonban munkaszolgálatosként elkerülte a Transznisztriába való deportálást. Svájcban járt egyetemre, majd Párizsban telepedett le. Már életében kora Európájának egyik legnagyobb hatású költője és irodalomtudósa volt, a lírai nyelv megújítására és a holokauszt tragédiájával való szembenézésre törekedett. Publikációiban a Celan írói álnevet használta, mely eredeti vezetéknevének anagrammja. Feldolgozni mégsem tudta a holokauszt okozta traumát, és 1970 áprilisában öngyilkos lett. Talán legismertebb verse a *Halálfűga* (Todesfuge), amely ugyan nem közvetlenül utal a romániai holokausztra, mégis, Transznisztriában elveszített szülei emlékezete hatással volt rá és irodalmi műveire.

⁸ Sonia Palty, *Evrei, treceți Nistrul* (M. Rudich bevezetőjével és Itzhak Belferrajzaival kiegészítve), Papyrus, Tel Aviv, 1980.

⁹ Sonia Palty: *Evrei, treceți Nistrul* (Zsidók, lépjétek át a Dnyesztert!), Editura Libra, București, 2002.

¹⁰ Dora Litani: *Transnistria*, Typo-Stodio Ijak, Tel Aviv, 1981; Marius Mircu: *Ce s-a întâmplat cu evreii în și din România* (Mi történt a romániai zsidókkal Romániában), I., II., III. kötet, Papyrus, Tel Aviv, 1997.

Volt olyan versíró is, mint Rose Ausländer, akinek sikerült a Transznisztriába való deportálás elől egy pincében menedéket találnia szülővárosában, Csernovicban. Ekkor ismerte meg Paul Celant is. Bár anyanyelve német volt, a második világ- háború után 1956-ig kizárólag angol nyelven írt, de az idő múlásával felvállalta, hogy anyanyelvén írjon. Verseiben a „heimat“, a szülőföld elvesztéséről ír, amely a lángok martaléka lett, mint a *Mutterland* (Anyország) című versében. Végül az NSZK-ban telepedett le, és számos irodalmi díj kitüntettette. Egy másik német nyelvű bukovinai író Alfred Kittner, aki egyik versében *Die Irren* (A meg- tébolyultak) a Csernovic egyik szanatóriumából a román hatóságok által a Bug folyón túlra deportált elmebeteg zsidó páciensek zord sorsáról ír. Szögesdrótos munkatáborban kiéheztetve, az utolsó túlélőket a német csapatok és az ukrán milícia végezte ki. Szintén Csernovicban született és nevelkedett Alfred Gong, aki többi zsidó sorstársával együtt megjárta Transznisztria zord munkatáborait is. Számos versében a halál és a túlélés ellentétét feszegeti, mint például az *Im Raum von Odessa* (Odessa körzetében) című műben. Akárcsak Alfred Gong, egy másik bukovinai zsidó író, Immanuel Weißglas is versekben fogalmazta meg a Transznisztriában átélt szörnyűségeket. Sőt, feltehetőleg *Er* (Ő) című verse ih- lette meg Paul Celant a *Todesfuge* című versének megírásában. Első verseskötete, amely közvetlenül a romániai holokausztra utal, az 1947-ben *Karriere am Bug. Gedichte* (Kőfejtő a Bug partján. Versek) címmel jelenhetett meg, még mielőtt a hivatalos ideológia kitörölte ezt a történelmi valóságot a román történelemből. A romániai holokauszt irodalmi megjelenítését lehetne még folytatni olyan szer- zők irodalmi tevékenységének bemutatásával, mint Robert Finker vagy Moses Rosenkranz. Mégis, ezúttal egy rendkívül egyedi és igen rövid irodalmi és élet- pályát megélt költőnőre tennék utalást, aki nem – mégsem – a szenvedésről, a halálról írt, hiszen korai halála megakadályozta abban, hogy a szenvedései- ről írjon, és hogy a holokauszt utáni korszak egyik jelentős írója legyen. Selma Meerbaum-Eisinger, csernovici lány 17 évesen, 1942. december 16-án egy a Bug folyón túl létrehozott munkatáborban hunyt el. Verseskötete 1980-ban jelenthe- tett meg Németországban *Ich bin in Sehnsucht eingehüllt. Gedichte eines jüdischen Mädchen an seinen Freund* címmel.¹¹

¹¹ Selma Meerbaum-Eisinger: *Ich bin in Sehnsucht eingehüllt. Gedichte eines jüdischen Mädchen an seinen Freund*. (Herausgeber Jürgen Serke), Hoffman und Campe, Hamburg, 2005.

Az irodalom mellett a rajz és a festészet „nyelvén” is születtek nagy művészi kifejezőerővel elkészített beszámolók, hogy felelevenítsék és feldolgozzák a romániai holokauszt okozta traumákat. Így például a már íróként is említett Arnold Daghani egyike volt azoknak, aki lerajzolták, lefestették az általuk Transznisztriában és a Bugon túl látottakat. Festményei egy része még ott született a munkatáborokban, titokban, majd szökése során azokat sikeresen kimenekítette, és így maradhattak meg az utókor számára. Daghani az, aki a fiatal költőnő, Selma Meerbaum-Eisinger holttesttének az emeletes ágyról való leemelésének eseményét megörökíti *Pieta* című rajzában.¹² A szerző a munkatáborokban és a transznisztriai gettóban látottakat, tapasztaltakat a későbbi évek során is vászonra vagy papírra festette. Alkotásai folyamatosan gazdagították az ötvenes, hatvanas és hetvenes évek során a romániai holokauszt megélését bemutató művészetet. Egyik kiemelkedő rajza egy fejkendő nő 1975-ből, aminek az a különlegessége, hogy maga a rajz egymáshoz toldott, apró betűkből írt nevekből tevődik össze. Azoknak a neveiből, akikkel együtt raboskodott a munkatáborban, és akik közül többen, később, szökése után, egy tömegsírban lelték végső nyughelyüket. Daghani felnőtként, negyvenes éveikhez közeledő férfiként dolgozta fel művészileg a szörnyűséget, részben ott helyben, hiányos eszközökkel, felhasználva azt a szituációt, hogy a fogva tartói számára portrékat kellett festenie. Viszont a transznisztriai holokauszt festészetbe való átültetése olyan művész, a szintén Bukovinából deportált Shoshana Neuman ecsetjével is megvalósult, aki tízéves gyermekként szenvedte végig a nyomorúságos időket. Családjával együtt a bersádi gettóba helyezték, és ő innen szemlélte gyerekszemmel a mindennapi atrocitásokat. Túlélte a holokausztot, és sokáig el is akarta törölni emlékezetéből, amit ott átélt. Később Haifában telepedett le, és családot alapított. Gyermekének hosszú éveken át hallgatott a Transznisztriában elszenvedett traumáról. De a hetvenes években megtört a jég. Shoshana nyíltan kezdett nem csak beszélni erről, de festeni is róla. Az évtizedeken át elnyomott emlékek felelevenedtek, és mások számára is láthatóvá váltak festményei révén, amelyek nagy részben a bersádi gettóban történeteket jelenítik meg. A rajzok között szerepel a román hatóságok egyik megtorlásos akciója, amikor partizánokat és gettóbeli zsidókat akasztanak fel,

¹² Deborah Schulz; Edward Timms: *Arnold Daghani's Memories from Mikhailowka. The Illustrated Diary of a Labour Camp Survivor*, Wallentine Michel, London, 2009, 134.

de ott van egy különös festmény is, amelyik nem atrocitást, hanem inkább egy csendes, már-már meghitt helyzetet ábrázol: egy kicsiny szobában a tűzhely mellett álló kislány és az emeletes ágy tetején ülő rajzoló férfi. A férfi nem más, mint Arnold Daghani, akiről Shoshana csak évekkel később tudta meg, hogy kicsoda tulajdonképpen. Ugyanis a Yad Vashem Központban felismerte azt a szobaenteriót, ami Daghani egyik festményében szerepel, és amelyet ő is emlékezetéből festett le. Ez az a szoba volt, amelyben Shoshana édesanyjával élt Bersádban. Így, évekkel később jelenik meg egy képen két festőművész, akik ugyan különböző életkorban és más-más perspektívából, de ugyanannak a nyomorúságos szobának a lakói voltak.

Ma már sokkal nagyobb lépésekben halad a romániai holokauszt kutatás, mint 2000 előtt. Évente, a nemzetközi holokauszt-emléknaptól függetlenül emlékeznek meg a romániai holokauszt áldozatairól, akik ugyan nemcsak a Transznisztriába deportáltakból állnak, hanem sokan más utat bejárt csoport- ból és egyénből is, olyanokból, akiket az ország belsejében értek atrocitások. Mindezek az irodalmi és művészi alkotások hozzájárulnak ahhoz, hogy ne csak a nyers levéltári okirat, dokumentum révén ismerjük meg, ami 1940 és 1944 között történt a romániai zsidóssággal, de a lelki érzékiség hatóerejével betekintést nyerjünk azok szenvedésébe is, akik egy életenátmagukkal cipelték az átélt szörnyűségek terhét.¹³

---

¹³ Interjú Shoshana Naumannal Haifában, Izraelben 2004-ben.

Szőke Dávid Sándor

„VILÁGUNK HITLER UTÁN”

A holokauszt és a háború utáni angol regény etikai kérdései

Valóság és fikció között

A holokauszt a huszadik század egyik legnagyobb tragédiája volt, amely alapjaiban rengette meg az emberségről, morálról és az európai civilizációról alkotott általános elképzelést. A háború utáni angol és amerikai regényben a háború és a holokauszt traumája egyrészt egy olyan fenyegető árnyként van jelen, amely megrendítő hatással bír a szereplők identitására és egymáshoz fűződő kapcsolatrendszeire, másrészt a vészidőszakban átélt rettenet alkalmat adott a nyugati szerzők számára a hatalom, a szenvedés, a túlélés és az emlékezet fogalmainak újraértelmezésére. E művekhez gazdag háttéranyagot szolgáltatott a vészidőszakot követő koncepciók perек során születő naplójegyzetek, tanúvallomások és visszaemlékezések, valamint a nyugatra emigrált szerzők által főként németül, héberül és jiddis nyelven megírt, a koncentrációs táborok borzalmait felidéző regények.¹ E szerzők számára az írásnak kettős feladata volt. Egyrészt az írás lehetőséget teremtett választ keresni a háború során elkövetett visszaélésekre és büntetésekre, s kiutat találni a háború okozta morális káoszból. Másrészt számos szerző részére az írás egy olyan feladatként szolgált, amelynek értelmében nem csupán hangot kellett adni a nácik által elhallgatott áldozatok számára, de gondoskodni kellett arról is, hogy e hangok eljussanak az új generáció felé, számot vetve az antiszemitizmusból és intoleranciából fakadó gyűlölet következményeivel egy Hitler utáni világban.²

¹ Ez utóbbiak közé tartoznak Anna Seghers a háború kezdetekor írt *A hetedik kereszt* (1939) című regénye, az Auschwitzot túlélő Ka-Tzetnik sokkoló regényei a táborokban zajló kínzásokról (*Karulo Piepel*, 1961) és szexrabszolgaságról (*House of Dolls*, 1955), a Nobel-díjas Isaac Bashevis Singer *Ellenségek – Love Story* (1976) című posztholokauszt regénye, valamint H.G. Adler *Panorama* (1968) és *Der unsichtbare Wand* (1989) című munkái.

² *Metaphysics as a Guide to Morals* (1992) című filozófiai munkájában Iris Murdoch a háború utáni

Az elmúlt hetven év során keletkezett műveket páratlan részletgazdagság, bonyolult pszichológiai és filozófiai rendszer, újszerű és sokszor meghökkentő narratíva, valamint a valóság és a képzelet élénk ötvözete jellemzi. Ennek megfelelően az irodalmi befogadás szempontjából meglehetősen ellentmondásossá vált a holokauszt fikatív elbeszélésmódjáról való értekezés. *Holocaust Fiction* (2000) című tanulmányának előszavában Sue Vice a holokauszt-fikciókat botrányos műveknek nevezi, amelyek „kivétel nélkül ellentmondást idéznek elő, egyenlő mértékben keltve undort és dicséretet,” s amelyek magukon hordják a paradoxont, hogy „holokauszt-fikciókat írni egyenértékű a holokauszt fikciójának megteremtésével.”³ Tanulmányában Vice hat amerikai regény, Martin Amis *Időnyíl, avagy a sérelem természete* (1991),

D. M. Thomas *A fehér hotel* (1981), Jerzy Kosiński *A festett madár* (1965), Thomas Keneally *Schindler bárkája* (1982), William Styron *Sophie választ* (1979) és Helen Darville *The Hand that Signed the Paper* (1995) című művének elemzésén keresztül tárja fel a holokauszt fikatív reprezentációinak módozatait és határait, e műveket az idő és a tudat (Amis), a dokumentarista fikció (Thomas), az autofikció (Kosiński), a tényregény (Keneally), a melodráma (Styron) és a történelmi polémia (Darville) fogalmai mentén értelmezve. Vice művének érdeme, hogy Mihail Bahtyin társadalmi hangok sokféleségéről szóló elméletét alkalmazva a holokauszt-narratívákhoz intertextuális szövegekként közelít. Ennek értelmében, állítja Vice, a szövegekben rejlő jelentés nem pusztán indokolt szerzői szándékot, sokkal inkább a „diskurzusok összecsapását”⁴ foglalja

---

globális társadalom bölcs látleletét adja, amikorkijelenti: „Az ígért megváltás és a gyengéd stoikus béke elvesztése különösen beszél a mi Hitler utáni világunkhoz, ahol a hadviselés és zsarnokság a kegyetlenség olyan fokát érték el, amelyet az előző generációk a barbár múltba vetettek volna vissza.” („The loss of promised redemption and wise gentle stoical peace is something that speaks especially to our, Hitler and after age, when warfare and tyranny have achieved an intensity of cruelty which previous generations might have consigned to the barbaric past.”) Iris Murdoch: *Metaphysics as a Guide to Morals* (Vintage, London, 2003), 120. Saját fordítás.

³ Sue Vice: *Holocaust Fiction* (Routledge, Oxon, 2000), 1. Eredeti szöveg: „Holocaust fictions are scandalous: that is, they invariably provoke controversy by inspiring repulsion and appariasal in equal measure. To judge by what many critics have to say, to write Holocaust fictions is tantamount to making a fiction of the Holocaust.” Saját fordítás.

⁴ Vice, 58. E.sz.: „... a clash of discourses...” Saját fordítás.

magában. Következésképp Vice a holokauszt-szövegek erejét azok polifonikus olvasatában látja, amely által az olvasás során megrendül a morális bizonyosság, a narrátori hang háttérbe helyeződik, és a holokausztra való reflexiók alternatív értelmezéseire nyílik lehetőség. Amint az Vice tanulmányából kitűnik, a holokauszt és a fikció a holokausztról való beszéd problémáját már eredendően magában foglalja. Ennek értelmében a beszédaktus folyamán a múlt már önmagában a képzelőerő tárgyává válik, és elmosódnak a határvonalak valóság és képzelet között. Így, ahogy azt 1997-es lipcsei köszönőbeszédében Kertész Imre is megjegyzi, a holokausztról való beszéd paradoxona, hogy „csupán az esztétikai képzelet által alkothatunk képet a holokausztról, erről a mérhetetlen és kifürkészhetetlen valóságról.”⁵

A holokauszt irodalmi reprezentációinak főbb kérdései tehát többek között, hogy mi módon lehet a holokausztról adekvát módon értekezni, ha a beszéd során mind a képzelet rabjai vagyunk, s hogyan lehet számot adni arról, ami elmondhatatlan. Ennek folytán szót kell ejtenünk a holokauszt-oktatásban használt beszédaktus elemzéséről, amelynek értelmében nem pusztán az osztálytermekben és a politikai megnyilvánulások során megfigyelt esetleges antiszemita megjegyzések lehetnek érdekesek a zsidókkal kapcsolatos társadalmi hozzáállás kapcsán, hanem a holokauszt léttapasztatatának fiktívvé tétele a beszédaktus által. Az irodalom társadalmi funkciója mind egyéni, mind pedig kollektív szinten hatást gyakorolni az olvasóra, így az irodalmi beszéd mindig egy adott pozíció szerint formálódik, fogalmazódik újra vagy hallgat el egy adott ponton. Így a háború utáni angol regényekben a holokausztról való beszéd rendszerint a legváltozatosabb narratívák szerint rendeződik, a történelmi időt hol egy fordított kronológia (Martin Amis, *Időnyíl*), hol pedig narratív töredékek (Rachel Seiffert, *The Dark Room*) mentén szervezve újra.

Az angol és amerikai irodalmi művek ellentmondásos fogadtatása ugyanakkor annak a kérdésnek is felvetette, hogy milyen szerzői pozíció jogosít fel a holokausztról mint közép-európai zsidó tapasztalatról való beszédre, hogy a narrátori hang

⁵ Kertész Imre: „Dank des Preisträgers, in: Leipziger Buchpreis zu Europäischen Verständigung, hg.

vom Börsenverein des Deutschen Buchhandels, Frankfurt am Main. 1997. 39. Id.: Louise O. Vasvári és Steven Tötösy de Zepetnek (szerk.): *Imre Kertész and Holocaust Literature* (Purdue University Press, West Lafayette, Indiana, 2005), 79.

mennyiben azonosítható a szerzői hanggal, s hogy a szerzői életrajz mennyiben tekinthető elengedhetetlennek a holokauszt-narratívák olvasása során. Ahogy tanulmányában Vice megjegyzi, a holokausztról szóló művek recepciójában a szerzőiség joga annak alapján transzponálható magára a szerzőre, hogy a szerzői életrajz mennyiben köthető a regényben ábrázolt léttapasztalathoz, következésképp a holokauszt-fikciók olvasata során „az életrajznak láthatóvá kell lennie.”⁶ Ez az angol és amerikai kultúrában nevelkedett nem zsidó származású szerzők esetében különösen fontos probléma, hiszen kérdés, hogy mennyiben tudja a holokauszt léttapasztalatának autentikus leírását nyújtani egy olyan mű, amelynek szerzője a leírt eseményekhez sem közvetlenül, sem közvetetten nem kapcsolódik.

A holokausztot érintő angol regények vizsgálatánál ugyanakkor a beszéd és az olvasat szempontjából további kérdések merülnek fel. Mind az olvasás, mind pedig a beszéd magában rejtje a morális ítélet problémáját, annak kérdését, hogy a művek írása és olvasása során a szerző és az olvasó milyen etikai álláspontot foglal el, s hogy az olvasás aktusa mennyiben formálja a leírtakkal kapcsolatos erkölcsi ítéleteinket. E problémának legsúlyosabb pontja a jó és a rossz etikai kérdése, amelynek értelmében az angol szerzők, többek között Iris Murdoch és Muriel Spark a hitleri vérontást olyan morális perspektívából szemlélik, ahol átjárhatóvá válik a jó és a rossz között húzódó határvonal, s ahol „egyszerű emberek, akik a koncentrációs táborokban örként dolgoztak, a gonoszt elvégzendő munkának [...] kötelességüknek tekintették.”⁷ Murdoch és Spark a holokauszt morális kérdését ügyesen úgy építik bele a regényvilágukba, hogy a holokausztot nem mint történelmi eseményt, sokkal inkább mint az egyén morális életére kiható traumatikus léttapasztalatot örökítik meg.

Beszéd és olvasat dilemmája további kérdést, az ábrázolhatóság/ábrázolhatatlanság és az elképzelhető/elképzелhetetlen kérdését vonja maga után. *The Ethical Limitations of Holocaust Literary Representation* (2005)

⁶ Vice, 4. „‘Authority’ appears to be conferred on a writer if they can be shown to have a connection with the events that they are describing; this obviously means that the writer’s biography must be transparently available for all to know.” Saját fordítás.

⁷ Murdoch, 170. Id.: Frances White, „Jackson’s Dilemma and *The Responsible Life of Imagination*.” In: Anne Rowe és Avril Horner: *Iris Murdoch and Morality* (Palgrave, Basingstoke, 2010), 13. Eredeti szöveg: „... quite ordinary people who worked as guards in concentration camps: evil as a job to be carried out [...] evil as duty.” Saját fordítás.

című esszéjében Anna Richardson kijelenti, hogy a holokauszttagadás társadalmi és kulturális körülményeit tekintve „a holokauszt reprezentációja nem pusztán erkölcsileg elfogadható, de szükséges is,”⁸ majd Thomas Trezisért idézi, amikor azt mondja, hogy a bennünket szembesítő kérdés „nem az, hogy kell-e, hanem hogy miként kellene ábrázolnunk”⁹ azt, ami megtörtént. Tanulmányában Richardson több példán keresztül szemlélteti a holokauszt irodalmi reprezentációjának lehetőségét és határait, felvetve a kérdést, hogy meddig mehet el az ábrázolás, s kijelentve, hogy a holokauszt-reprezentációk egyúttal magukban foglalják a holokauszt stilizációjának veszélyét.¹⁰ Esszéjét Richardson Theodor Adorno elhíresült megjegyzésének értelmezésével indítja, amely szerint „Auschwitz után verset írni barbárság”¹¹, s megállapítja, hogy „Adorno elsősorban nem az írás aktusát, hanem azt a művészi alkotás folyamatában megjelenő etika és esztétika között lappangó feszültséget támadja, amely a holokausztot előidéző társadalom kulturális értékeit ismétli meg.”¹² Vice Richardsonnál is tovább megy, amikor azt mondja, hogy Adorno számára elfogadhatatlan bármely, a holokauszt testi és lelki gyötrelmeiből esztétikai és olvasási élvezetet nyerő alkotás, s Claude Lanzmann hozza fel példának, aki Shoah című dokumentumfilmjében tudatosan figyelmen kívül hagyja a múlt művészi rekonstruálását.¹³ A kérdés, hogy ábrázolható/átélhető-e, s ha igen, akkor miképpen értelmezhető a szenvedés a maga teljességében az írás és az olvasás aktusa folyamán, a háború utáni angol próza egy gócpontját alkotja. Az önfeláldozó szenvedés, a hatalom és az áldozati létforma relatív volta képezi központi témáját Iris Murdoch *The Flight from the Enchanter* (1956) és *A Fairly Honourable Defeat* (1971) című regényeinek, míg Ian McEwan *Vágy és vezeklésében* (2001) a bűntudat, a trauma és a gyász fogalmai az írói képzelet és a valóság bonyolult összefonódásával keverednek. Mindkét szerző

⁸ Anna Richardson: „The Ethical Limitations of Holocaust Literary Representation.” *Borders and Boundaries. Special Issue of eSharp* 5 (Nyár 2005): 5.

⁹ Richardson, 6.

¹⁰ Uo.

¹¹ Theodor W. Adorno és Rolf Tiedemann (szerk.): *Can One Live After Auschwitz?: A Philosophical Reader* (Stanford University Press, Stanford, 2003), 34.

¹² Richardson, 1.

¹³ Vice, 5.

esetében fontos megjegyezni, hogy regényeik jelentős része a háború utáni angol irodalom irányvonalát követi, amelynek értelmében a traumatikus múlt felelevenítése nem csupán a háború előtti világ melankolikus visszaidézésére, hanem a háború során elszenvedett erkölcsi krízis megjelenítésére is szolgál.

Múlt és jelen között

A holokausztal és a háború utáni identitáskereséssel kapcsolatban érdemes számításba vennünk, hogy az idő és a tér esztétikai és metafizikai problémája mindig is az angol irodalom egyik fő témájaként szolgált. Az idő- és térbeliség, valamint a traumatikus múlt mint a jelenbe vetülő sötét szellem adja Shakespeare *Hamlet*jának egyik alapkonfliktusát. A darab első felvonásának ötödik színében Hamlet így kiált fel: „Kizökök az idő; – oh, kárhozat! / Hogy én születtem helyre tolni azt.”¹⁴ További példákra találhatunk számos romantikus és viktoriánus szerzőnél, többek között Charlotte Brontë *Jane Eyre*-ében (1847), Emily Brontë *Üvöltő szelek*jében (1847), Bram Stoker *Drakulájában* (1897), valamint George Eliot *Middlemarch* (1871) és Thomas Hardy *Lidércfény* (1895) című regényében. A trauma és a veszteség e művekben a korabeli társadalmi kérdések, így a nőkérdés, a házasság, a nemzet és a gyarmati uralom problémáival vegyültek. Múlt és jelen szüntelen interakciója, egymásba kapaszkodó hullámozása képezte a késő viktoriánus és a modernista angol regény fő problémáját. Az életrajz és a fikció kereszteződéseit figyelhetők meg Virginia Woolf naplóiban, *Moments of Being* (1985) című memoárjában, *Orlando* (1928) és *Flush* (1933) című regényeiben, valamint Roger Fryről írt monográfiájában (1940). A női életírás vezérszánereként jelenik meg Woolfnál, Vita Sackville-Westnél (*Szent Johanna, Pepita, Family History, Heritage*) és Lytton Strachey királynő-monográfiáiban (*Viktória királynő, Elizabeth és Essex*), és a szilárd alapokon nyugvó 19. századi patriarchális irodalmi diskurzust egy új formákkal kísérletező irodalmi tradíció váltotta fel. E művek egy új generáció hangján szólaltak meg, amelyet megtépzott az I. világháború, és amely baljós tekintettel nézett szembe az egyre inkább erősödő nemzeti szocializmus fenyegető

¹⁴ William Shakespeare: *Hamlet, dán királyfi*, I. 5., Arany János fordítása (Magyar Helikon, Budapest, 1974), 37.

hatalmával.¹⁵ A műtfeldolgozás és a múlt traumatikus léttapasztalatának számvetése tehát már ekkor hangsúlyossá válik az irodalmi szintéren.

A holokauszt és a második világháború traumája ennek megfelelően alkalmat adott a regényírók számára a múlt és a trauma témájának kiszélesítésére a regényeket meghatározó, olykor nosztalgikus légkör megteremtésével. A harmincas évektől továbbá a nőírók példátlanul növekvő népszerűsége tetteket szert mindkét nem olvasótáborában, s a férfiak háborús kötelezettségei miatt az egyetemi oktatás és karrier is mind több nő számára vált lehetővé. A háború alatt és után írt regényeket olykor éles pesszimizmus, politika-kritika és disztópia hatja át (ezek közé tartoznak Graham Greene *Hatalom és dicsőség*, valamint George Orwell *Állatfarm* és *1984* című regényei), azonban gyakoriak a háborús női memoárok (Monica Dickens *One Pair of Hands* és *One Pair of Feet* című művei) és a háború előtti évekre nosztalgikus humorral visszatekintő, a háború után identitáskeresést a nemi szerepek felcserélődésével értelmező regények (szintén Dickenstől a *The Happy Prisoner* című regény). E művek közös tulajdonsága, hogy tér- és időkezelésüket tekintve áthidalhatatlan szakadék tátong a jelenkori lét és a múlt között, amely leginkább a szereplők közötti dinamikában sejlik fel. A múlt traumája a negyvenes évek végétől mind az amerikai, mind pedig az angol irodalmi művekben egyre komplexebb témákkal, motívumokkal és karakterjegyekkel ötvöződik. A tradicionális emberideálon nyugvó szemléletet felváltja a hagyományos értékek és emberkép általános megkérdőjelezése és a háború okozta talajtalanlás rezignált életérzése. A két világ ütközése figyelhető meg többek között Tennessee Williams *A vágy villamosának* (1948) *Stanley*-ében és *Blanche*-ában, valamint az antihős karakterét reprezentálja Joe Keller tragikus alakja Arthur Miller *Édes fiain* (1947) című darabjában. A patriarchális családmoddal radikális átrendeződését mutatják be továbbá Ivy Compton-Burnett *Manservant and Maidservant* (1947) és *The Present and the Past* (1953) című regényei, egyúttal erkölcsi magyarázatot keresve a háború által kiváltott krízisre.

A háború utáni angol regény fő feladata volt értelmet adni a traumatikus múlt okozta morális zűrzavarnak. E korszaknak legfőbb ihletője a freudi pszichoanalízis, a francia egzisztencializmus és az elidegenedett hős ideája

¹⁵ Ezt jelzi többek között Virginia Woolf *Felvonások között* (1941) című utolsó regénye, ahol ahamlet alapokon nyugvó színházi előadást időnként megszakítja az égen suhanó harci repülőgépek zaja.

(Sartre és Camus művei), az istenkeresés és az egzisztencia problémája (Beckett *Godotra várva*), valamint a korabeli társadalmi és erkölcsi normákkal szemben való dühös lázadás (ide sorolható John Osborne *Dühöngő ifjúság* című darabja és Kingsley Amis *Lucky Jim* című regénye). Az ötvenes években alkotó szerzők ugyanakkor a múltat nem egy nosztalgikus felidézés színtereként, sokkal inkább egy olyan társadalmi hierarchia helyszíneként látták, amely csupán az úri osztály tagjai számára szolgálhatott kellemes vágyideálként, és amely nosztalgiából az alacsonyabb rétegek társadalmi helyzetüknél fogva nem részesülhettek. Az ötvenes évek regényvilágát egy olyan politikai és társadalomkritika jellemzi, amely irányvonalában inkább előre tekint, s amelyben a kultúra peremén húzódó társadalmi csoportok és témák mind jobban előtérbe kerültek. E korszak regénye éltette az egyént, aki számára lehetővé vált a társadalmi ranglétrán való felemelkedés, és aki e lehetőségéből adódóan kritikus képet tudott nyújtani a korabeli társadalmi gépezet működéséről.¹⁶

E korszakban vált továbbá fajsúlyossá a száműzetés, a perem és a középpont kereszteződései és különbségei, valamint a többségi társadalomba való beilleszkedés problémája, mely témához a harmincas-negyvenes években Angliába emigrált közép-európai zsidóság kiváló nyersanyagként szolgált. 1933- tól, a náci hatalom felemelkedésének kezdetétől, egészen 1948-ig több tízezer zsidó menekült a hitleri terror elől a védelmet jelentő Angliába és Amerikába. E zömében német anyanyelvű menekültek jelentős része Londonban és Oxfordban telepedett le. Egyesek az ENSZ Segélyezési és Újjáépítési Hivatalának, mások már kinn letelepedett rokonaik segítségével tudtak menedékhez és esetenként útlevelhez jutni, s megint mások a koncentrációs táborok borzalmait túlélve, különféle menekülttáborokból jutottak külföldre. Korunk menekültekkel kapcsolatos általános politikai attitűdjét kiválóan tükrözi a korabeli angol társadalom közép-európai zsidósággal kapcsolatos rejtett antiszemitizmusa és közönye. Ahogy arról „British Government Policy and Jewish Refugees 1933–45” (1989) című cikkében Louise London ír: „A

¹⁶ Ezt jelzi többek között Iris Murdoch *Ahálalatt* (1954) című regényében szereplő drydeni epigráf („All, all of a piece throughout; /Thy chase had a beast in view; /Thy wars brought nothing about; /Thy lovers were all untrue. / 'Tis well an old age is out /And time to begin a new.”), amely ugyanúgy utal a háború utáni generáció identitáskeresésére, mint arra a közhangulatra, amely a jelenre összpontosítva kritikával illeti a korszak társadalmi és politikai rendszerét.

zsidók befogadásának elutasítása leginkább nem a zsidók befogadásának nem- akarásaként, hanem a nemzet jólétének megőrzéséhez szükséges politikák elkerülhetetlen következményeként alakult ki. Ilyen szempont volt Anglia emigránsokra irányuló szigorú ellenőrzése, különös tekintettel az idegen bevándorlókra és még inkább azokra, akik menekült létük miatt súlyosabb terhet jelentettek. A menekültproblémát ezért folytonosan »humanitárius« problémaként becsülték alá. Továbbá háború idején az ellenséges idegennek számító menekültek biztonsági kockázatnak számítottak. Ugyanakkor a miniszterelnökök és a tisztviselők gyakran aggodalmukat fejezték ki azzal kapcsolatban, hogy zsidókat fogadjanak be Nagy-Britanniába, különösen azért, mert *zsidók* voltak. [...] A zsidó menekültek különleges kényszerhelyzet miatt történő külön elvárásainak követeléseit rendre elutasították. Nem elég, hogy a miniszterek és tisztviselők kevés erőfeszítést tettek a zsidók segítésére, egy olyan elvet is kifejlesztettek, amely egy olyan indokkal ásta alá a zsidók igényeit és különleges helyzetét, amely szerint helytelen lenne bármely, a javukra szolgáló hátrányos megkülönböztetés. A brit politikai döntéshozók ugyanakkor szinte patológiusan álltak készen különbséget tenni a zsidók és mások között, ezzel indokolva, miért nem segítenek nekik. A zsidókat a többi menekülthöz képest terhesebbé és nemkívánatosabbá nyilvánították mind egyénileg, mind az őket segítő politikai kockázatok tekintetében. Annak nehézsége, hogy számukra állandó menedékhelyet találjanak, olyan indokként lett felhasználva, amely korlátozta az ideiglenes menedék nyújtására irányuló erőfeszítéseket. A brit politikai elv az volt, hogy a zsidókat inkább kezeljék szövetséges állampolgárokként, mint zsidókként, azon az alapon, hogy a fajvédelemmel szembeni engedmény a zsidókat a nemzetek feletti identitással rendelkezőként kiválasztani.

Mégis sok brit tisztviselő megkérdőjelezte a zsidók hűségét, és még az Angliában született zsidókat sem tekintette brit állampolgárnak.¹⁷

¹⁷ Louise London (1989) British government policy and Jewish refugees 1933–45, *Patterns of Prejudice*, 23:4, 26–27. E. sz.: „More often than not, official reluctance to admit Jewish refugees was not formulated as unwillingness to admit Jews as such, but as the unavoidable consequence of policies which were necessary to safeguard the well-being of the nation. One such consideration was Britain’s need for strict controls on immigrants, particularly alien immigrants and more particularly those who were a heavier burden because they were refugees. The refugee problem was consistently downplayed

London megfigyelése több ponton is érdeklődésre tarthat számot. Egyrészt történelmi keretbe ágyazottan jelenik meg a komparatív irodalomtudomány számára használatos kultúrák közöttiség problémája, a kisebbség és a többség határainak kérdése és az a sajátos életérzés, amely a kisebbségi zsidó alkotók műveiben állandó jelenléttel bír, nevezetesen az „idegenség” érzete. Ez az érzet a háború alatt és után alkotó szerzőknél a száműzetés egyik keserű következményét hordozza magán, amelynek értelmében az egyén mindkét kulturális közeg számkivetettjévé válik, hiszen míg az egyikbe lehetetlen a visszatérés, a másik természetesen idegen és elutasító. Ahogy Jeremy Adler *Das bittere Brot* (2015) című művében írja: „A száműzött két világban él. Emberként szenved a határon, alapvetően bizonytalan és két külön kultúra nyomását bírja. Az utazó szabadon mozoghat. A kívülálló a kultúra alatt szenved. A száműzöttnak azonban a két kultúra között nincs igazi otthona. Folytonos egzisztenciális válságban szenved. Sehol sem érezheti magát otthon. Megosztott identitása van. Nem csupán egy tömeg, hanem egy egész kultúra vonult száműzetésbe. [...] Majdnem egy teljes szellemi világ, amely a német felvilágosodástól a Weimari Köztársaságig fejlődött, kíváncsora.”¹⁸

---

as being merely ‘humanitarian’. Moreover, in wartime, refugees who were enemy aliens were also seen

as a security risk. At the same time, government ministers and officials often expressed anxieties about admitting Jews to Britain specifically because they were Jews. [...] Demands for separate policies to help Jewish refugees because of their special predicament were strenuously rejected. Not only did ministers and officials make few special efforts to help Jews, they developed a principle of playing down the needs and particular position of Jews in discussing the refugee problem on the grounds that it would be wrong to discriminate in their favour. At the same time British policy-makers were almost pathologically ready to make distinctions between Jews and others in order to justify not helping them. Jews were singled out as more burdensome and less desirable than other refugees, both individually and in terms of the political risks entailed in helping them. The difficulties of finding them permanent havens were used as a reason for limiting efforts to provide even temporary refuge. It was British policy to treat Jews as Allied nationals rather than as Jews, on the basis that it was a concession to racialism to single out Jews as having a supranational identity. Yet many British officials questioned the loyalty of Jews and did not regard them as true citizens even when British-born.” Saját fordítás.

¹⁸ Jeremy Adler, *Das bittere Brot: H.G. Adler, Elias Canetti und Franz Baermann Steiner im Londoner*

Exil (Wallstein, Göttingen, 2015), 7. E.sz.: „Der Exulant lebt in zwei Welten. Er leidet als Mensch an der grenze, er ist grundsätzlich unsicher und erfährt den Druck zweier verschiedener Kulturen. Der

Az angol kultúra és a zsidó kisebbségi menekültek ellentmondásos viszonyát jelzi, hogy míg sokan, többek között a fiatalabb emigránsok, képesek voltak az új társadalom követeléseire és szabályaihoz idomulni, mások egészen ambivalens viszonyt tápláltak az angol kulturális elittel szemben. Ez utóbbi szerzők közé tartozik a magyar származású Arthur Koestler, aki bár rendkívüli hálával adózott Angliának a számára biztosított szabadság miatt, mégis ellenséges érzülettel viseltetett a brit társadalom és kultúra provincializmusával szemben, valamint Elias Canetti, aki angliai feljegyzéseiben kíméletlenül ostromozza az angol értelmiségi körök korlátoltságát.¹⁹

A számkivetett alakja nyomatékos jelenléttel bír a háború utáni angol és amerikai irodalomban. Mind Evelyn Waugh háború utáni műveiben (különös tekintettel Waugh *Sword of Honour* című háborús trilógiájára), mind Iris Murdoch regényeiben a számkivetett mint két kultúra között őrlődő, identitását veszített egyén a háború utáni modern ember képviselőjeként lép fel, aki sem a saját társadalmában, sem pedig a saját benső világában nem érzi otthon magát, ergo a háború utáni emberi természetre nyíló ablakként szolgál. E művekben a látszólagos komikus felütést sokszor a klasszikus orosz szerzőkre emlékeztető realizmus ellenpontozza, amelyben maga a számküvetés az anyaföldből való elszakítást, a gyökértelenséget, ugyanakkor a kisebbségek és többségek közötti határok eltolódását és összemosódását is magában foglalja. A kisebbségi írók továbbá alkalmat adtak a háború utáni szerzők számára a hatalom, a szenvedés, a vértanúság, valamint a jó és a rossz fogalmainak kiszélesítésére. A kisebbségi sors kettőssége, a túlélés és a büntudat, valamint a freudi transzferencia fogalmi körei alkotják Murdoch *The Flight from the Enchanter* című, Elias Canetti számára dedikált és a hitleri vérontás elől bujdosó közép-európai

---

Reisende kann sich frei bewegen. Der Außenseiter leidet jeweils an einer Kultur. Der Exulant steht aber ohne eigentliche Heimat zwischen zwei Kulturen. Er lebt in einer andauernden existentiellen Krise. Er kann sich nirgendwo zu Hause fühlen. Er hat eine gesplittete Identität. Nicht nur ein Volk ging ins Exil, sondern eine ganze Kultur. [...] Fast die ganze geistige Welt, die sich von der Aufklärung bis zur Weimarer Republik in Deutschland entfaltet hatte, wanderte aus.

¹⁹ Ld. George Mikes: *Arthur Koestler: The Story of a Friendship* (Andre Deutsch Ltd., London, 1983), Sidney A. Pearson: *Arthur Koestler* (Twayne Publishers, Boston, 1978), valamint Elias Canetti: *Aufzeichnungen 1942–1985: Die Provinz des Menschen / Das Geheimnis der Uhr* (Carl Hanser, München, 1993) és *Party im Blitz* (Carl Hanser, München, 2005).

menekültekkel benépesített regényét, amelynek egyik következtetése szerint a hitleri és bármilyen egyéb hatalmi forma egy olyan társadalmi folyamat eredménye, amely során a tömeg akaratlagosan hajtja végre egy felső hatalom rá szabott utasításait. Waugh *Unconditional Surrender* (1961) című regényében a kisebbségi lét a modern kori világ hiábavalóságát tükrözi, amelyben a zsidó túlélők és kitelepítettek számára épített tábor szögesdróttja ékel határt kisebbség és többség, hatalom és szolgaság közé. A fasiszta ideológia egy elvakult formája jut érvényre Muriel Spark *Miss Jean Brodie virágása* (1961) című tanárnő- karakterében, akinek zsarnoki manipulációi egy egész iskolai közösséget megrendítenek. E regények jellegzetessége, hogy esztétikai formát adnak annak a erkölcsi válságnak, amelyet a liberális humanizmusba és az európai civilizációba vetett hit elvesztése okozott, s mely a morálra vonatkozó kérdések felülvizsgálatát követelte meg.

Csend, beszéd, emlékezet, számvetés

Az ötvenes és hatvanas évek száműzött identitásra és a modernkori emberre összpontosító regényei a trauma feldolgozásának egy olyan reflexív olvasatát nyújtják, amely új kifejezési módokat tett lehetővé. E regények nem csupán azért jelentősek, mert a háború utáni világ friss olvasatát adják, hanem azért is, mert alapot szolgáltatnak a holokausztot mind inkább központi témaként taglaló későbbi művek számára. Ugyanakkor e regények abban a tekintetben is formabontónak tekinthetők, hogy az orosz realistáktól kölcsönzött polifonikus narratíva felszakítja a narrátor, az író, az olvasó és a szöveg fix fogalmait, egy olyan intertextuális olvasatot hozva létre ezáltal, amely a hatalmi formák és struktúrák reverzibilis formáiról való olvasási módot tesz lehetővé. Ennek egyik legkitűnőbb példái C. S. Forrester a nürnbergi per által ihletett *The Nightmare* (1954) című kötetének rövid történetei, amelyek különböző hangokon szólatatják meg a náci hatalmat szolgáló SS-tiszteket, és amelyek az elsők között adnak számot a légerekben való atrocitásokról és ezek eltérő morális háttereiről. A holokauszt posztmodern olvasata a későbbiekben több szerző (Sylvia Plath *Daddy* című verse) és művész (Arnold Daghani holokauszt-festményei és rajzai) változatos értelmezéséhez vezetett, és ez az olvasat, mindamelllett, hogy kivédte

a plágium vagy a más forrásokra való túlzott támaszkodás vádját, egyúttal a holokauszttal problémakörének több szempontú tárgyalását nyitotta meg. Ennek következtében a hetvenes évek végétől mind több szerzőnél válik a holokauszttal a regények morális légkörének lényeges elemévé. A trauma és a predesztináció képezi erkölcsi alapotívumát Martin Amis már említett *Az idő nyila* című regényének. A pusztítást követő túlélés áll Anita Brookner *Latecomers* (1988) című regényének központjában, melynek egyik szereplője közvetlenül is meg- tapasztalja a gyerektranszport borzalmát. Rachel Seiffert emlékfragmentumok- ból építkező *The Dark Room* című regénye a holokauszttal három generációra való hatását vizsgálja, a sötét múlt okozta traumától a kegyelem állapotáig. Az inkább önéletrajzi ihletésű regényeiről ismert Esther Freud *Gaglow* (1997) című regényében a vészorszakot egy zsidó családtörténet keretei közé ágyazza, amelyben a holokauszttal a múlt és a jelen között álló rémálomszerű epizódként szerepel. E szerzők, bár a zsidókérdést műveikben tagadhatatlanul fontosnak tartják, irodalmi elődjeiktől eltérően a holokauszttal már nem elsősorban zsidó tragédiaként, sokkal inkább a huszadik századi emberiséget érintő egyetemes katasztrófaaként ítélik meg.

A holokauszttal iránti megnőtt érdeklődést jelzi, hogy a kilencvenes évektől mind több angol egyetem és könyvtár helyezett hangsúlyt a holokauszttal- tatás hatékonyabbá tételére, a menekültek és túlélők hagyatékának archívu- mokban való megőrzésére, valamint a témával kapcsolatos tanulmánykötetek publikálására. Ezek közé tartozik a Sussexi Egyetem közép-európai zsidósággal foglalkozó központja, a londoni Wiener Library, valamint a Leeds-i Egyetem transznacionális holokausztemlékezet- központja. E központok törekvése a ho- lokauszttal etikai kérdéseinek és tanulságának középiskolai osztályok számára való ismertetése és kérdések feltétele. Céljuk a nemzeti és vallási csoportok iránti szolidaritásra való nevelés, s egy olyan tudásbázis kialakítása, amely által a holo- kauszttal egy kérdéses korszakot jellemző történelmi eseményből a mai társadalmi szintéren a faji, nemi és vallási alapon való előítéletesség és gyűlölet formájá- ban mindmáig jelenlévő problémaként értelmeződik. Az új évezredben tovább növekvő figyelmet jellemzi továbbá a közép-európai szerzők, többek között a holokauszttal- túlélő H. G. Adler regényeinek, tanulmányainak és visszaemléke- zéseinek angol fordítása, s a ma is működő Zsidó Menekültek Szervezetének (Association of Jewish Refugees) törekvése, hogy a holokauszttal emlékezetét és

üzenetét a következő generáció számára is elevenen tartsa. E törekvések számára a holokausztról való beszéd a kollektív emlékezet és a szolidaritás fenntartásáért szolgáló feladattá válik, amely mindazon túl, hogy felhívja a figyelmet a holo- kauszt történelmi hatásaira és jelentőségére, további kérdések feltételére ad mó- dot. Hasonló feladatot tűznek ki a kortárs szépírók holokausztregényei, többek között David Baddiel *The Secret Purposes* (2004) vagy Natasha Solomon *Mr Rosenblum's List* (2014) című alkotásai, amelyek az elődök által megfogalma- zott dilemmákat új diskurzusok mentén építik bele regényvilágukba.

A holokauszt egy korszak lezárását és egy új korszak hajnalát jelentette. Az angolszász kultúrában a bizonyosságokba, a liberális humanizmusba és az eu- rópai civilizációba vetett hit megingását és az ebből származó morális kérdések felmerülését idézte elő. A háború utáni angol regények egy jelentős része ennek megfelelően a Hitler utáni világ erkölcsi dilemmáit és átértékelt viszonyrend- szereit kívánta központi témájává tenni. Ennek során az egyén morális életére és társadalmi viszonyaira vonatkozó kérdések mind fajsúlyosabbá váltak, és új értelmet nyertek a hatalom, a szenvedés, a túlélés, a trauma és az emlékezet dilemmái.

A TÖRTÉNELEM TERHE

(A HOLOKAUSZT A TÖRTÉNETTUDOMÁNYOKBAN)

Szita Szabolcs

MAGYAR MENEKÜLTPOLITIKA AZ ANSCHLUSS UTÁN

A két világháború között a magyar állam területét több alkalommal, különböző időkben és eltérő nagyságban érték menekülthullámok. A vizsgált korszakban két periódust különböztethetünk meg. Az első a trianoni békediktátumhoz kötődik. Aláírása, a területelcsatolások után – és előtt is – az anya- országba menekültek száma közel kétszázezer főt tett ki.

A menekültek több hullámban, különböző időkben érkeztek. Hamar kiderült, hogy jogvédelmükről, szociális ellátásukról, elhelyezésükről, munkalehetőségeik megszervezéséről és még több dologról – gondoskodni kellett. Az erdélyi, felvidéki és a délvidéki magyarokról való gondoskodás eltért a „hagyományos” menekültügytől. Ezek az emberek magyarok voltak, emiatt a kormány – és az ellenzék is – felkarolásukat, a segítség formáinak megszervezését közös feladatnak tekintette.

A menekültügyet megkönnyítette, hogy nyelvi problémák alig voltak, a menekültek az ország nyújtotta lehetőségekbe hamar be tudtak illeszkedni. A feladat megoldását a Belügyminisztériumra bízta. A főhatóság a költségvetés pénzügyi keretei között a vármegyékbe irányította őket, s a közalapból munkalehetőségeket szerveztek. Már az erdélyi és más elcsatolt területekről menekült magyarokról történt gondoskodás. Az új kihívás életre hívta azokat az öntevékeny társadalmi szervezeteket, amelyek aztán más helyzetekben is jól működtek. Összpontosítani tudták erejüket, az adott körülmények között az állami hivatalokkal kapcsolatba léptek, miként a kormányzati szervek is azonnal kapcsolatot tudtak teremteni velük.

A már említett kétszázezer főnyi menekülttömeg az 1920-as évek folyamán lassan felszívódott. Viszont a kiélezett nemzetközi helyzetben, a második világháború előtt kialakult bel- és külpolitikai feszültségek következtében 1938-tól egyre több erdélyi magyar lépett hazánk földjére. A menekültügyben innen számíthatjuk a második periódust. Észak-Erdély visszacsatolása után hatalmas népvándorlás indult meg délről északra és északról délre. Ausztria német bekebelezése, majd Csehszlovákia feldarabolása után 1938-ban és 1939-ben tíz-

ezrével érkeztek hozzánk olyan – főként zsidó – menekültek, akik általában rövid ideig maradtak nálunk. Ezek a csoportok igyekeztek minél előbb és minél távolabb jutni Németországtól, a náciizmus közeléből.

A Magyar Királyság helyzete nem volt könnyű, mert a menekültekkel való bánásmód különös figyelmet igényelt. Budapestnek számolnia kellett a németek nyomásával, tiltakozásával, ugyanakkor nem zárkozhatott el továbbmennyük segítségétől. Így történt, hogy a menekültek túlnyomó része néhány hét alatt távozott, de voltak olyanok is, akik maradtak. Ezek rokonoknál, ismerősöknél húzták meg magukat. Fontos, hogy aki valamiképp lakhatáshoz, netán valamilyen munkához jutott, azt a hatóságok nem zaklatták.

Mindebben közrejátszott, hogy többségük útlevéllel érkezett, csak a hivatalos ügyintézkést – követségek vízumaira várva – töltötték magyar földön. Más volt a helyzet, amikor a volt Ausztria, illetve az önállóvá lett Szlovákia határai mentén, a másik oldalon szigorították a határőrizetet. 1939 júniusában a magyar külügyi miniszter tudtával – a Belügyminisztérium szervezésében – az *Erzsébet királyné* és a *Carl Dusan* tehergőzösön kilencszáz, zömmel cseh, szlovák, felvidéki, kárpátaljai, német és osztrák zsidót szállítottak le a Duna torkolatáig. A vesztegzárra vonatkozó parancsot megszegve a nyílt tengeren átszállították őket a Palesztinába induló *Noemi Júlia* nevű, panamai zászló alatt hajózó teherhajóra. Az utat a Magyar Külügyminisztérium biztosította. Említésre érdemes, hogy ez a panamai hajó volt az utolsó gőzös, amely zavartalanul elérte úti célját.

A román Vasgárda – a román fasiszta mozgalom – tevékenysége miatt felgyorsult a magyarok legális és illegális elvándorlása. Egyre többen – mintegy negyvenezen – kerestek másutt, elsősorban Magyarországon új hazát.

A menekülésnek ez a formája a következő években megismétlődött. 1940 májusában Pozsonyból – bolgár zászló alatt hajózó – gőzösön több száz zsidót szállítottak el a Duna torkolatához. Ezt az utat is a magyar hatóságok biztosították.

A zsidó menekültügy az 1939 őszén kibontakozott lengyel menekültügyön belül is külön kérdést jelentett. Itt jegyezzük meg, hogy a Belügyminisztérium gondozása alatti ún. felvidéki menekültek – mintegy húszezer személy – jelentős része ugyan magyar volt, de tekintélyes számot képviseltek a hamis néven kiállított igazolványokkal nálunk meghúzódó zsidók is.

A lengyel katonai és polgári menekültek tömeges érkezése nagy kihívás volt. 1939 és 1945 között 120 000 lengyel érkezett. Közöttük 80000-90000 férfi a

lengyel hadsereg tagja volt, ebből negyvenezen Franciaországba mentek tovább, hogy a lengyel légióhoz csatlakozzanak. Gondozásukban tevékenyen segített *An- gelo Rotta* pápai nuncius és a Nemzetközi Vöröskereszt is. A magyar lakosságnak a lengyelek iránti szimpátiája és cselekvő barátsága Berlinben visszatetszést keltett. Az egyik berlini lapban arról is írtak, hogy „*egyszer és mindenkorra véget kell vetni a lengyelek iránt tanúsított irracionális magyar szentimentalizmusnak*”. A németek folytonosan tiltakoztak, a lengyelekkel szemben jóval keményebb magyar bánás- módot követeltek.

1940-ben a második bécsi döntéssel a magyar–román viszony tovább romlott. Dél-Erdélyben általánossá vált a magyarok ellen az internálás, a nemzetiségi izgatás címén történő bebörtönzés. A dél-erdélyi területekről soha nem látott költözési hullám indult Észak-Erdély irányába. Magyarországra menekültek a regáti magyarok, később pedig szervezeten a bukovinai székelyek. Őket 1941-ben a Bácskában telepítették le. Onnan kerültek maradékaik a második világháború után a völgyiségi kitelepített németek helyére.

A romániai menekültek megsegítésére a magyar kormány 1939–1941-ben 26,4 millió pengőt, 1942–1943-ban 9,6 millió pengőt adott. (Az összeg csökkentése a menekülthullám csillapodása okán történt.)

A Magyarországra menekültek pontos számát nem lehet megállapítani. Kimutatók, hivatásos statisztikák ugyan készültek, a segélyprogramok folytonossá váltak. Mégis, az anyagi segítséget több forrásból kellett összegyűjteni. A hazai társadalmi szervezetek mellett a nemzetközi és más külföldi vöröskeresztes, emberbaráti szervezetek segítségére is szükség volt, a menekültügyi kormánybiztosság munkája megnövekedett.

Központi és átmeneti menekülttáborok sora létesült. Megszervezték az egészség- ügyi és orvosi ellátást, a felsőbb tanulmányokat végző vagy végezni szándékozó fiataloknak állami ösztöndíjat. A menekültügy irányításában *dr. Antall József* szerzett érdemeket. Emlékezéséből tudjuk, hogy a menekült külföldiek legnagyobb csoportját az erdélyi magyarok és a lengyelek alkották. További jelentékeny menekült- csoportok voltak a franciák, angolok, oroszok, hollandok, jugoszlávok, belgák és csehek, valamint a különböző országokból érkezett és nálunk keresztény papírokkal ellátott zsidók. 1943-ban Olaszországból badoglioista olaszok is érkeztek.

Dr. Antall a menekültügy kezelésében *gróf Teleki Pál* és *Kállay Miklós* miniszterelnököktől is kapott segítséget, Elismerete *Keresztes-Fischer Ferenc* belügymi-

niszter érdemeit, mert „a háború egész időszaka alatt védelmezője és segítője volt azoknak, akik e kérdésekkel (mármint a menekültügyi feladatokkal) közvetlenül foglalkoztak”. A belügyminiszter segítsége különösen fontossá vált, mikor Bárdossy László lett a miniszterelnök, illetve a Honvédelmi Minisztérium élén és a honvéd vezérkarban – német érdekek érvényesültek – személycserék történtek. Magyarországnak Németország szövetségeseiként történt hadba lépésével a me- nekülpolitika is változott. Kedvezőtlen fordulatot vett.

1941 nyarán a magyar idegenrendészet (KEOKH) és a katonai vonal országsszerte tömeges razzsiát és letartóztatást szervezett. A hivatalosan *rende- zetlen állampolgárságúnak* nevezett zsidókat Magyarországról az ukrainai Kamenyec-Pogyilskijba deportálták. A városka határában az Einsatzgruppe (különleges bevetési csoport) húszezernél többet az előre megásott gödrökbe géppuskázott. Dermesztő tény, hogy a holokauszt történetében ez volt az első öt számjegyű gyilkosság.

A magyar menekültügy 1938 és 1944 között alapvetően kiállta az idők pró- báját. A hitleri Németország hadserege, a Wehrmacht 1944. március 19-én megszállta a Magyar Királyság területét. Egyik hírhedt erőszakszervezete, a Gestapo azonnal, fegyveresen fellépett a lengyelek, franciák és más menekült- csoportok ellen. Sok vezetőt, aktivistát őrizetbe vettek, majd koncentrációs táborba hurcoltak. Azonos sorsra jutottak a magyar menekültügy vezetői is.

JAKAB Attila (Holokauszt Emlékközpont)

„A zsidókérdésről... mindenki tudja, hogy van”

DARÁNYI KÁLMÁN 1937. ÁPRILIS 18-I SZEGEDI BESZÉDÉNEK SAJTÓVISSZHANGJA

Az ún. „zsidókérdés” közéleti megjelenése valójában egy hosszabb folyamat eredménye, amelynek előkészítése Gömbös Gyula miniszterelnöksége alatt (1932–1936) történt meg. Vonyó József álláspontja szerint „a Gömbös-féle fajvédelmet olyan társadalompolitikai programként értékelhetjük, mely zömmel a korabeli magyar társadalom valós – gazdasági, szociális, kulturális stb. – problémáira keresett megoldást, javító szándékkal. Eleve elhibázott volt azonban azért, mert – nem kis mértékben az erős érzelmi indítatások miatt is

– a kialakult helyzet teljes körű és alapos vizsgálata helyett lényegében egyetlen okkal magyarázta a századok óta felhalmozódott problémahalmazt. A megoldást pedig – éppen ezért – elintézte azzal, hogy adminisztratív eszközökkel elveszi a zsidóktól, s magyar fajtestvéreknek juttatja a földet és más gazdasági pozíciókat, a kulturális javak jelentős részét”. Gömbös Gyulának egyrészt a nézetei hangoztatásával, másrészt pedig „az érvényesítésüket szolgáló mozgalom- és pártszervezéssel meghatározó szerepe volt az antiszemitizmus politikai programmá szerveződésében, ami majd csak halála után válik gyakorlattá őt meghaladó követői révén”.¹ Annál is inkább, mivel „Gömbös nemcsak fajvédő törekvéseit nem adta fel 1932 után, hanem zsidóellenességét sem. Azt a szelektív antiszemitizmust, amelyet – a számára kedvezőtlen politikai erőviszonyok miatt, és a gazdasági racionalitásokat figyelembe véve – óvatosabban valósított meg, s annak érdekében finomabb eszközöket alkalmazott, mint amit megfogalmazásakor ígért”.²

Hónapokkal Gömbös halála után utódja, Darányi Kálmán miniszterelnök (1936–1938), 1937. ápr. 18-i szegedi beszédében már nyíltan és egyértelműen fogalmazott. Ennek a beszédnek a hatására radikális közéleti változások következtek

¹ Vonyó József: „Gömbös Gyula és a zsidókérdés”, in: Paksy Zoltán (szerk.): *Az antiszemitizmus alakváltozatai. Tanulmányok*, Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 2005, 18–; itt: 34. old.

² Uo. 39–40.

be a hazai zsidósággal szemben. Ez elsősorban a sajtóvisszhangban és a kiváltott médiahatásban mérhető le.

Darányi beszédének előzményéhez tartozik a hazai szélsőjobboldal egyre erőteljesebbé váló tevékenysége. 1937 januárjában röpiratok jelentek meg, mint pl. Helmeczy István *Zsidókérdés* c. munkája³, illetve „Mi az igazság a zsidók körül Németországban?” vagy „Zsidóság és a bűnözés”.⁴

1937 februárjában a „zsidókérdés” már mondhatni a levegőben lógott. Amikor pl. megjelent az a szakorvosi rendelet, amely 3-4 év szakorvosi gyakorlatot és vizsgát írt elő az addigi 2-3 helyett, a Csaba Bajtársi Szövetség azonnal arra az álláspontra helyezkedett, hogy ez csak a gazdag zsidó gyermekeknek kedvez.⁵

Február 22-én a Turul Szövetség ifjúsági nagygyűlést tartott az ifjúság szociális problémáiról és az értelmiségi munkanélküliségről (20.000; miközben a tisztviselők átlagos heti munkaideje 54 óra). A rendezvény egyik szónoka, Szabó Gyula diákvezér „a zsidókérdés törvényes rendezésének szükségességét hangoztatta”.⁶

Február végén Pécssett megtámadták a három avatandó zsidó doktort.⁷ A „zsidókérdés” egyre inkább része lett a szélsőjobboldali zavargásoknak (pl. budapesti egyetem⁸), és a különböző politikai rendezvényeken is említésre került.⁹ Mindezeknek az eseménynek következtében az országgyűlési vitákban is megjelent mint fogalom és probléma.

³ „A szegedi ügyészség megindítja a mezőberényi horogkeresztes röpiratok miatt az eljárást”, *Békes* 1937. jan. 16., 1. old.

⁴ Lásd „Szegeden, Szentesen, Hódmezővásárhelyen nagytömegű, állítólag Németországban készült igaztó röpiratot találtak”, *Pesti Hírlap* 1937. jan. 16., 6. old.

⁵ „A szakorvosi rendelet és a zsidókérdés. A Csaba Bajtársi Egyesület különös szempontjai”, *Esti Kurir* 1937. febr. 11., 9. old.

⁶ *Budapesti Hírlap* 1937. febr. 23., 7. old.

⁷ „Izgatás a falvakban”, *Az Est* 1937. febr. 26., 6. old.

⁸ „Verekedés a budapesti bölcsészkar egyetemen”, *Esti Kurir* 1937. febr. 24.

⁹ Lásd *Az Est* 1937. ápr. 13., 13. old.

1937. március 17-én, egy hónappal Darányi Kálmán miniszterelnök szegedi beszéde előtt Rajniss Ferenc országgyűlési képviselő „*A zsidókérdés Magyarországon*” címmel tartott előadást az egyetemi hallgatósággal zsúfolásig megtelt Turulvárban (központi vásárcsarnok mellett, a Duna-parton). Hosszasan ecsetelte, hogy „az utóbbi időkben (...) a zsidópolitikai hetilapok és a zsidó liberális sajtó csodálatos ellenpropagandát indított Magyarországon az ébredő magyar nemzeti közvélemény ellen. Azt próbálják bebizonyítani, hogy Magyarországon nincs zsidókérdés és nincs zsidó kapitalizmus, nincs zsidó tultengés, sőt a zsidóság – véleményük és propagandájuk szerint – Magyarországon minden területen visszavonul, fokozatosan szegényedik, pozícióját rohamosan elveszti és gazdaságilag proletarizálódik. Ez a jajveszékélés rövidesen olyan méreteket ölt, hogy az állástalan keresztény ifjuság kénytelen lesz levelezőlap-hívásra házhoz menni sajnálkozását kifejezni és gyűjtést indítani az elszegényedett honi zsidóság megsegítésére. (Derűtség, nagy taps) Ennek a szemérmetlen ellentámadásnak hadi proklamációja szerint a magyarországi zsidóságot csak műveletlen, korlátolt, zsidópénzre éhes, bizonyos eszméktől megkötyagosodott, alkotmányellenes egyének támadják és a zsidóság szerint ez ellen minden rendelkezésre álló eszköz jogosult a toloncháztól a felnégyelésig. Megmérhetetlen államférfiúi bölcsesség, kátói tiszta jellem, guvernamentális nagyság jelzőit érdemlik meg eszerint a liberális zsidó sajtó szerint mindazok, akik megtagadják a zsidókérdést, aki pl. az urikanyi és zsilvölgyi rt. elnöki székéből cigarettázva néz le a nyomorgó magyar életre, mint Bethlen István, vagy pedig a Kékkereszt-mozgalom ügyében magát belemártó feudális úr, mint Széchenyi György gróf, mert mindenki kedves kiválasztott és elhivatott férfiú immár Magyarországon, aki ennek a zsidó sajtónak hizeleg Apponyi Györgytől kezdve Dinnyés Lajoson keresztül egészen a zsidó fasiszta Zsolt Béláig és Ignotusz Pálóig, akik ma fakardot rántanak az alkotmányosság védelmére és kijelentik, hogy zsidókérdésről ne beszéljünk, mert ilyen nincs.”¹⁰

Rajniss Ferenc után Eckhardt Tibor (1888–1972), független kisközpárti országgyűlési képviselő Pápán 1937. április 11-én elmondott beszédében a „német kérdés” mellett a „zsidókérdés”-t mint a „másik kényes kérdés”-t

¹⁰ Magyar Országos Tudósító XIX. évf., 61. sz., 1937. márc. 17., 22. kiadás, 11:50 óra (MNL K szekció 72. old.); lásd még *Budapesti Hírlap* 1937. márc. 18., 9. old.

hangsúlyozta. Kiemelte, hogy változtatni kell azon, „hogya a magyarság még mindig nem tölt be számának megfelelő pozíciót ebben az országban”. A megoldást kormányfeladatként jelölte meg.¹¹ Álláspontja szerint azonban ezt „nem alulról s nem fejbeveréssel kell megcsinálni, hanem meggondolt tisztességes intézkedésekkel”.¹²

Ezeket a beszédek követte Darányi Kálmán szegedi beszéde, amelyet ápr. 18-án, vasárnap délből a Nemzeti Egység Pártja (NEP) országos gyűlésen mondott el.¹³ Kormánytagjai részéről jelen voltak: Hóman Bálint kultuszminiszter, Fabinyi Tihamér pénzügyminiszter, Bornemisza Géza ipari és kereskedelmi miniszter, Széll József belügyminiszter, Lázár József igazságügy- miniszter, valamint Ivády Béla, a NEP országos elnöke, valamint a párt mintegy 80 országgyűlési képviselője.¹⁴ Talán az sem mellékes, hogy a miniszterelnök a püspöki palotában száll meg.¹⁵

Darányi beszédét követően a *Pesti Hírlap* vezércikkben értékelte a beszédet, amelyet „őszinte, alapos, felelős érzéstől és lelkiismerettől áthatott beszéd”-nek minősített:

„...komoly beszéd volt, egyszerű és világos. Miniszterelnök beszéde volt, kinek egyénisége biztosíték arra, hogy minden szavát megfontolta, szenvedély és indulat nem ragadják alkalmi kijelentésekre, s politikai és emberi jellemességgel vállalkozik kijelentései és ígéretei megvalósítására. Nagyvonalú beszéd volt, mely megvilágította a magyar élet minden időszerű problémáját. (...)

Egyszerű beszéd volt, melyet mindenki megért az országban. (...)

Ez a beszéd közölte a magyar társadalommal a kormányelnök s a kormány felfogását minden olyan kérdésről, mely az elmúlt hónapokban a magyar közvéleményt foglalkoztatta; ismertette a jelent és pontos, szabatos irányvonalakkal utat mutatott a jövőre. (...)

¹¹ 8 Órai Újság 1937. ápr. 13., 6. old. Lásd még: Magyarország 1937. ápr. 13.; Pesti Napló 1937. ápr. 13., 6. old.;

¹² Pápai Hírlap 1937. április 17., XXXIV. évf., 16. sz., 1. old.

¹³ MTI Napi Hírek 1937. ápr. 18., 3. kiadás, 14:25 óra – 30. kiadás, 19:00 óra.

¹⁴ Lásd pl. MTI Napi Hírek 1937. ápr. 17., 23. kiadás, 21:00 óra; 24. kiadás, 21:15 óra.

¹⁵ Lásd pl. MTI Napi Hírek 1937. ápr. 17., 30. kiadás, 23:15 óra.

Darányi a valóságról beszélt. (...)

Magyarországon csak keresztény, nemzeti politikát lehet folytatni, s ez a politika egyértelmű az alkotmányossággal. (...)”¹⁶

Ami a beszéd zsidókérdésre vonatkozó részének bemutatását illeti, nem lehet nem észrevenni a lap hangulatkeltő szándékát:

„Beszéde végén, váratlan – olvashatjuk a vezércikkben –, de nem időszerűtlen fordulattal érintette a miniszterelnök a zsidókérdést is. Elismerte, hogy van zsidókérdés; s a magyar zsidóság régi és nemzeti érzésű tömegei bizonyosan egyetértenek a miniszterelnöknek azzal a szándékával, hogy a jövőben a rendelkezésére álló rendészeti eszközökkel fokozottabban óhajt védekezni a galíciai bevándorlás ellen. Magyarország nem lehet az átvonuló és tulgyakran ittrekedő galíciai zsidóság alkalmi vadászterülete. A zsidókérdést, amelynek bizonyos, főként gazdasági jellegű, de kiküszöbölhető okaira is reámutat, a miniszterelnök felfogása szerint, nem lehet az utcán rendezni; s ez minden gondolkozó ember felfogása az országban.”

De mit is mondott egészen pontosan Darányi miniszterelnök 1937. ápr. 18- án, vasárnap, a szegedi Városi Színházban:

„– Szólni akarok még a *zsidókérdésről*, amely fölött nem lehet egyszerűen elsiklani. *Nem lehet egyszerűen azt mondani, hogy ez a kérdés nincs, amikor mindenki érzi, hogy van.*

– Beszéljünk egyszer a zsidókérdésről. Vizsgáljuk meg gyűlölködés és elfogultság nélkül, teljesen tárgyilagosan ezt a kérdést és vessük fel, *vajjon a zsidóság oka-e minden bajnak. Ha Magyarországon zsidóság nem volna, kétségtelenül bajaink volnának akkor is.* Csonka ország lettünk, agrárállam vagyunk és nincs elég tőkénk, nagy és egyenlőtlen elosztású a népsűrűségünk, nincs nyersanyagunk.

– **Előrebocsátom, hogy a zsidókérdést utcai tüntetésekkel és fejbeverésekkel nem lehet elintézni. A kormány mindent elkövet arra nézve, hogy a rendbontókkal szemben a törvények teljes szigorát alkalmazza.**

– A törvény előtti egyenlőség azonban nemcsak igényt jelent a személyi es vagyónbiztonság tekintetében, amely igénynek feltétlenül eleget teszünk,

---

¹⁶ „A szegedi beszéd”, *Pesti Hírlap* 1937. ápr. 20., 1. old.

hanem jelenti azt is, hogy **a törvényeket mindenkinek egyformán meg kell tartania és azok kijátszásától tartózkodnia kell még az üzleti életben is.** (Helyeslés.)

– Tagadhatatlan, hogy Magyarországon *a zsidó lakosság arányszáma nagyobb, mint a legtöbb más országban és az is tény, hogy a zsidókérdésnek, amely főleg gazdasági probléma, a magva abban rejlik, hogy a zsidóság még ezen magas arányszámát is jóval meghaladóan jutott érvényesülésre a gazdasági életben.*

– A zsidókérdésben irritálja a magyar társadalmat a *Keletről beszivárgó galíciai is, a maga elzárkózásával és ösztönös üzleti mohóságával.* (Úgy van. Helyeslés.)

– Meg kell állapítanunk azt, hogy elsősorban is a régi, ittlevő és a beszivárgóknak kultúrfokon is fölötte álló zsidóságnak az érdeke, hogy *ne azonosítsa magát ezzel a tőle is érzésben és gondolatban teljesen idegen népséggel, amelynek beszivárgását mi, a magunk részéről, mint kormány, minden eszközzel a legszigorúbban meg fogjuk akadályozni. De itteni működését és esetleges törvényellenes és káros üzelmét is szigorúan ellenőrizzük s őket és működésüket a törvényes korlátok közé szorítjuk.* Ezek hazánkat úgyis többnyire csak átvonulási és gazdasági vadászterületnek tekintik.”¹⁷

Ladányi Andor szerint¹⁸ Darányi beszéde zsidókérdést taglaló részének „egyik forrása minden bizonnyal Imrédy Bélának, a Magyar Nemzeti Bank elnökének az ország helyzetéről és a teendőkről szóló, Darányihoz intézett márciusi memoranduma volt.”

Darányi beszédének lényeges eleme, hogy 1) elvetette a zsidókérdés erőszakos megoldását; illetve 2) kettéosztotta a zsidóságot: galíciaiakra és magyarországiakra.

A korabeli lapok széles körben közltek Darányi miniszterelnöknek a beszédét, és annak a zsidókérdésre vonatkozó passzusát. Megítélésem szerint ez önmagában elégséges volt annak a nyilvános közbeszédnek a megteremtéséhez, hogy a „zsidókérdés” biztosan létezik, mert lám már a kormány is foglalkozik vele.

¹⁷ „A kormány álláspontja a zsidókérdésben”, *Pesti Hírlap* 1937. ápr. 20., 6. old.

¹⁸ Ladányi Andor: „A zsidótörvények előtörténetéhez. Antiszemizmus, zsidókérdés, 1932–1937”,

A teljesség igénye nélkül álljon itt néhány azokból a lapokból, amelyek teljes terjedelmében tudósítottak Darányi beszédéről, közzölték a „zsidókérdés”-re vonatkozó passzust, vagy arról tájékoztattak:

- *Békés. Politikai napilap* 1937. ápr. 20. (LXIX. évf., 87. sz.), 1. old.: „Darányi Kálmán miniszterelnök nagy beszédben ismertette Szegeden a kormány, keresztény és nemzeti célkitűzéseit”
- *Zalamegyei Ujság. Politikai Napilap* 1937. ápr. 20. (XX. évf., 87. sz.), 1. old.: „A vezérek és a diktatura ellen beszélt a miniszterelnök Szegeden. A zsidókérdésről, a nagytőke kötelességeiről és Magyarország egyenjogúságáról is beszélt Darányi”
- *Az Est* 1937. ápr. 20., 3–4. old.: „Hatalmas beszédében minden időszerű magyar kérdésről nyilatkozott Darányi Kálmán miniszterelnök”: „Kegyelmes urunk, 1867 óta miniszterelnök még nem beszélt ilyen bátran és határozottan a zsidókérdésről! – mondották hazafelé jövet a szélsőjobboldali képviselők Darányi Kálmánnak.
- *Budapesti Hírlap* 1937. ápr. 20., 5. old.: „A zsidókérdés”
- *Magyarország* 1937. ápr. 20., 4. old.: „Zsidókérdés gyűlölködés és elfogultság nélkül”
- *Népszava* 1937. ápr. 20., 4. old.: „Zsidókérdés van!”
- *Új Barázda* 1937. ápr. 20., 1. old.: „Darányi miniszterelnök nagy beszéde Szegeden. A keresztény, nemzeti irány az egyedüli helyes út”
- *Keleti Ujság* 1937. ápr. 21., 2. old.: „Gyűlölködés nélkül kell megvizsgálni a zsidókérdést”
- *Ujság* 1937. ápr. 21., 1. old.: Zsolt Béla: „Kelleténél több”
- *Dunántúli Hírlap* 1937. ápr. 25., 1. old.: „A miniszterelnök szegedi beszéde”

Az *MTI Bizalmas értesítések* 329. száma 1937. április 19-én már a következőket tette közzé: „A Német Távirati Iroda Hell-szolgálat 23.45 órás adásában Budapesti jelentésben azt írja, hogy Darányi Kálmán miniszterelnök szegedi beszédét az esti lapok kedvezően fogadják. A tudósítás kiemeli, hogy a miniszterelnök most első ízben rámutatott a zsidókérdésre”. Önmagában is sokatmondó, hogy Werkmeister budapesti német követségi tanácsos a német

külgyminisztériumnak írt jelentésében figyelemre méltónak értékelte Darányi miniszterelnöknek a zsidókérdéssel kapcsolatos bejelentését, mert szerinte ennek a kérdésnek a „nyilvános elismerését és tárgyalását minden eddigi kormányzat mindig tudatosan kerülte.”

A Magyar Út pl. azonnal cikket jelentetett meg, jóllehet korábban egyáltalán nem közölt zsidó témájú írásokat.¹⁹

A későbbi történések – és főképpen maguk az 1938-tól soron következő zsidótörvények – azonban azt bizonyítják, hogy sem a közvélemény, sem a politikai hatalom nem a Darányi-beszéd galíciai és nem-galíciai zsidó megosztása mentén ment tovább, hanem a (faj)magyar és a zsidó megosztást helyezte előtérbe. A faji kategorizálás olyan mértékűvé vált, hogy még a megkeresztelkedett zsidók is a törvények hatálya alá estek!

Hogyan fogadták keresztény közegben Darányi beszédét? Illusztrálásra álljon itt az egyik református írás:

„a magyar társadalom azért nem tudja a zsidókérdést megoldani; mert átvette a zsidóság lelkét. A legantiszemitább jelszavakat puffogtató vezér is erkölcsi életében, közéleti ténykedésében, gyermekei elhelyezésében, kötelessége teljesítésében egy bizonyos materialista, utilitárisztikus, világfeletti igazságokkal szemben pedig kétkedő lelkiséget mutat. **Zsidólelkű keresztényen társadalom nem tud missziót végezni** olyan lelkiséggel szemben, amely ezer éves elnyomás, a pénzzel való gazdálkodás és az evangélium hiánya miatt sajátos lelkiséget örökölt. Milyen különös azonban, hogy a legvéresebb verekedések idején sem mondta ki a magyar politika azt, amit most a miniszterelnök egyszerűen bejelentett: nem érdeke a hazai zsidóságnak sem az, hogy Galiciából nyerészkedésért és üzletért szivárognak be és honpolgárságot nyerjenek olyan emberek, akiknek semmi gyökerük nincs ezen a földön. Az itt meghonosodott, a magyarsággal egy sorsú zsidóság is örömmel köszönti ezt a reformot. Milyen különös, hogy a zsidókérdésben azt a legegyszerűbb, mindenki által helyeselt intézkedést, amelyik a leghathatósabb segítség volna, 19 év óta meg nem

¹⁹ Pap Béla, „A Galíciai...”, *Magyar Út. Világnézeti és társadalompolitikai hetilap* 6. évf., 17. szám, 1937. ápr. 22., 1. old.

tettük. Addig dörömbölünk a bezárt ajtón, amíg a megoldások kulcsa kihull a zsebünkből.”²⁰

Ugyanakkor azonban „A zsidókérdés”²¹ címmel egy másik hangvételű írás is megjelent Forgács Gyula (1879–1941) a ref. belmisszió neves személyisége tollából.

„Nem egyedül álló kérdés ez. Olyan, mint a többi nagy, akár politikai, gazdasági, felekezeti, vagy szociális kérdés, csak a többivel, az egésszel való összefüggésében szemlélhető és látható a maga valóságában. Ha felfűjjük és közös nevezőre tesszük s minden bajnak okát a zsidóságban keressük, éppen olyan nagyot tévedünk, mintha semmibe vennők. Sajnos, hogy **e kínos kérdés annyira elmérgesedett, hogy az átlag közvélemény csak e két véglet-kategóriában tűr meg véleményt és minden hozzászólást e szerint ítél meg.** Az egyik csoport azt mondja: A zsidóságot maga Isten elvetette és bünteti. Ne álljunk Isten igazságának útjába. Bízunk a zsidóságot a maga megérdemelt sorsára. (...)

A többség azonban inkább a nagyítás szolgálatába áll (...) Ez az aktív antiszemitizmus azonban arrahivatkozik, hogy a magyar faj és nemzet érdekében ezt meg kell tenni, a zsidó kérdést gyökeresen kell megoldani és a gyűlölséget e faj ellen addig kell szítani, amíg az véres, vagy hideg pogromot nem eredményez.

A faj és vér theoria, amely nálunk sokkal jobban terjed, mint azt sokan gondolják, kétségkívül utánzása a német hitvallásnak (...)

A zsidógyűlölet elválaszthatatlan összefüggésbe került a vér, faj és nemzet bálványimádásával és a keresztyénség megtagadásával. Szörnyű örvény tátong ez út végén: Csak akkor vagy igaz magyar, csak akkor szereted hazádat, ha megtagadod a sinai zsidó-istent és az ő fiát és helyükbe ülteted a modern bálványokat: fajt, vért, nemzetet, és azokat imádod.

Azon lehetne csodálkozni, hogy e közös veszedelemben miért nem fog össze minden istenfélő zsidó és keresztyén a közös ellenség ellen. Sajnos nem fog össze. Úgy állnak szemben egymással, mint ellenségek. Ebben pedig mind a két fél hibás. A zsidóság hibáit keressék meg ők maguk. Én csak a mi hibáinkról szólhatok.

A mi hibáink külső és belső.

²⁰ „A galíciaiak”, *Református Élet* 4. évf., 17. szám, 1937. ápr. 24., 169. old.

²¹ *Református Élet* 4. évf., 17. szám, 1937. ápr. 24., 170–171. old

(...) miért nem követjük a német protestánsok, hitvallók példáját, akik pld. 1935 márc. 17-én minden templomukban felolvastak egy proklamációt: (...) «Aki a vért, fajt és a népet teszi meg Isten helyett az állam tekintélyének teremtményévé és urává, az aláaknázza az államot...» (...)

A zsidó- és minden nagy kérdés megoldása lelki síkon mehet végbe. Ez a sík azonban az istentelenség és hitetlenség vaskapujával van elzárva úgy zsidó, mint keresztyén előtt.”

A keresztyén felekezeteken belül „zsidókérdésben” elindult egyfajta megosztottság. A kérdést vallási alapon kezelők azonban sajnálatosan kevesen voltak, és nem rendelkeztek megfelelő döntéshozói pozíciókkal sem ahhoz, hogy az intézményeknek a politikai szélfűvásba való befordulását megakadályozni, vagy legalább mérsékelni lettek volna képesek.

A Pesti Izraelita Hitközség lapja, az *Egyenlőség* (1937. ápr. 22.) érzekelte a Darányi-beszédben rejlő veszélyt és paradigmaváltást. A beszéd egyes megállapításait kifogásolva megjegyezte, hogy zsidókérdés csak „olyankor van, ha mesterségesen csinálják”. **1937. április 18-át követően lett „zsidókérdés” Magyarországon!**

Stern Samu, a Magyar Izraeliták Országos Irodája elnöke szintén megszólalt a kérdésben:

„A hazai zsidóság csak a mélységes elszomorodás és keserűség hangján szólhat hozzá a vele kapcsolatban felvetett kérdéshez, amelynek szélsőséges propagálói szinte tőle kéri számon a nemzeti balszerencse megannyi gyászos következményeit, holott a hazai zsidóság a Trianon következtében leromlott gazdasági és társadalmi helyzetnek legalábbis ugyanoly szenvedő áldozata, mint e nemzet bármely más rétege.”²²

A gát átszakadását jelzi, hogy az április végén kezdődő költségvetési vitában már kilenc képviselő foglalkozott a „zsidókérdéssel”.²³ A legnagyobb feltűnést

²² Stern Samu, „A zsidókérdés”, *Pesti Napló* 1937. ápr. 25., 5–6. old.

²³ „Izgalmak és nagy viharok a képviselőház szerdai ülésén. A zsidókérdés a költségvetési vitában, Festetich interpellációja a horogkeresztes mozgalom ügyében”, *Kis Újság* 1937. május 6., 3. old.; „A ’mindenes’ zsidókérdés, *Magyarország* 1937. jún. 5., 1. old.; „Zsidókérdés, német kisebbségi kérdés”,

azonban mindenképpen Bethlen István felszólalása keltette, aki olyan „okos, körültekintő és helyes” program kidolgozását javasolta, „amely szükséges ahhoz, hogy a keresztény magyar társadalom a gazdasági életben a pozíciókat fokozatosan visszahódítsa”, miközben a kormány erős kézzel fékezi meg az antiszemita izgatást. Ennek a beszédnek nagyon komoly sajtóvisszhangja volt.²⁴

Ugyanakkor a felsőházban hárman foglalkoztak a zsidókérdéssel,²⁵ közöttük Galánffy János (†1938), királyi kormányfőtanácsos (ma mellszobra van a Közjegyzők Házában!), aki a zsidóságnak külön nemzeti kisebbségként való nyilvánítását vetette fel. Javasolta, hogy „az állampolgári jogok csak azokat illessék meg, akik az államot alkotó fajhoz vérségileg és tradíciójuknál fogva hozzátartoznak”.

Dr. Karner Károly egyetemi tanár, a Sopronban megjelenő *Keresztény Igazság* evangélikus folyóirat felelős szerkesztője, 1937. májusi számában terjedelmes tanulmányt közölt a zsidókérdésről. Ebben rámutatott arra a közéleti folyamatra, amelyet Darányi Kálmán miniszterelnök szegedi beszéde indított el: „Az utóbbi hónapokban – írta – szinte rejtélyes módon aktuális lett a ’zsidókérdés’. A múlt év tavaszán a katolikus ’Új Kor’ rendezett egy ankétot a zsidókérdésről. Már akkor is érezhető volt a kérdés súlyos volta, sőt az is, hogy a helyzet telve van feszültségekkel, de a megnyilatkozások még inkább elméleti síkban mozogtak. Azóta a ’zsidókérdés’ problémakomplexuma, vagyis a zsidóság hazai helyzete, részvétele a magyar köz- és gazdasági élet különféle ágaiban, befolyása a magyar életre egyik legégetőbb kérdésünk lett. Nem múlik el hét, hogy valamelyik politikus vagy vezetőember ne tartaná szükségesnek a nyilvánosság előtt is állást foglalni e kérdésben. Röpiratok, újságcikkek árasztják el a közvéleményt és sokszor egyenesen azt a benyomást igyekeznek kelteni, mintha a ’zsidókérdés’ megoldatlansága volna szülőoka minden bajnak.

Pesti Hírlap 1937. jún. 25., 2. old.

²⁴ 8 *Órai Újság* 1937. május 12.; *Az Est* 1937. május 12., 3. old.; *Friss Újság* 1932. május 12.; *Kis Újság* 1937. május 12., 3. old.; *Magyarország* 1937. május 12., 3. old.; *Pesti Hírlap* 1937. május 12., 1–2. old.; Zsolt Béla: „Bethlen, a demokrata”, *Újság* 1937. május 13., 1. old.

²⁵ Pl. Prónay György báró (1887–1968), aki „a zsidó tőke és a fiatalság” problémáját taglalta. *Budapesti Hírlap* 1937. jún. 22., 6. old.

Mi ennek az oka? Egyesek – elég átlátszó tendenciával – külföldről támogatott, illetve szított ’szélsőséges mozgalom’-nak állítják oda a közhangulat felkavarását s tiltakoznak az ’idegenből hozott eszmék’ terjesztése ellen. Holott; nyilvánvaló, hogy semmiféle agitáció nem kavarhatná fel a közélet vizeit, ha a zsidóság maga nem szolgáltatná az izgató és gyúlékony anyagot. Valóban, a hazai zsidóság elhelyezkedése, társadalmi állása, viselkedése súlyos társadalmi kérdéssé lett.

Ennek az igazolása végett általában három mozzanatot szoktak hangsúlyozni először, hogy a zsidóság ’idegen faj’, másodsor, hogy kisajátította magának a magyar gazdasági életet s vele megnehezíti a magyarság életlehetőségeit, sőt azokat egyenesen elveszi tőle, végül harmadszor, hogy túlsúlyra jutott a magyar szellemi életben s azt saját gondolkodásával és ideológiájával megfertőzve elidegenítette.”²⁶ Egy vázlatos történeti felvezetés után megállapítja, hogy „a zsidókérdést a magyarság számára égetővé és nehézvé nem kizárólag az teszi, hogy a nálunk levő zsidóság szociológiai szempontból egészségtelen felépítésű vendégnép, hanem kiváltképpen társadalmi elhelyezkedése a gazdasági és szellemi életben.”²⁷ Állás- pontja szerint „különösen is súlyosbítja . . . a helyzetet, hogy a zsidóság gazdasági túlsúlya hátráltatja és akadályozza a magyarság életerőinek a kibontakozását.

E tekintetben a múltnak sok mulasztása terhel bennünket. Kezdetben jelentékte- lennek látszó hibák a társadalom nevelésében és a kormányzatban beláthatatlan jelentőségű súlyos következménnyel jártak. Legnagyobbrészt saját hibánkból pusztult el a múlt század folyamán a középnemesség és húzódtak megmaradt roncsai szinte kizárólag a hivatalnoki pályára, a helyett, hogy az ipari és kereske- delmi életben teremtettek volna maguknak létfeltételeket. Mert egyoldalú előíté- let az, hogy a magyarságnak nincs tehetsége az utóbbira. Ma a látszat az, hogy a gazdasági élet irányítása véglegesen kicsúszott a magyarság kezéből.”²⁸

A szellemi élet helyzetét is súlyosnak látja, elsősorban azért, mert „az egészségügyre és a jogi életre a zsidóság rendkívül messze menő befolyást gyakorol.” Arról nem is beszélve, hogy „a közélet és közszellem irányítása szempontjából legfontosabb napi- és időszaki sajtóban a zsidóság félelmetes hatalommal rendelkezik”.²⁹

²⁶ Dr. Karner Károly: „Zsidókérdés”, *Keresztény Igazság* IV. évf., 1937, 5. szám, május, 123–129. old.; itt: 123. old.

²⁷ Uo., 125. old.

²⁸ Uo., 126. old.

²⁹ Uo., 126. old.

Karner Károly azonban a zsidóság legalapvetőbb problémáját Krisztus eluta- sításában látja. Álláspontja szerint „a Krisztus-tagadás határozza meg a zsidósá- got legmélyebb rétegeiben, ez a zsidó lét tulajdonképpeni titka, benne rejlik a népet szétszóródottságában és hontalanságában is konzerváló erő, belőle folyik egész életstílusa. Vallásos buzgóságát, sokszor fanatizmusát és egész erkölcsi éle- tét ezért járja át mindig az a sajátságos, szinte érthetetlen önösség, mely mindig úgy veti alá magát a törvénynek, hogy annak betűjét megtartja, de vigyáz arra, hogy ebből ne csak kára ne legyen, hanem még nyereséget is húzzon és ösztönei kielégüljenek. Megüresedett messiás-várása ezért formálódik át hatalmi ösztön- né és keresi az érvényesülést mások vezetésében és az uralkodásban. Innét van, a zsidóságnak az a megdöbbenően tragikus szerepe a népek életében: ahova belép bomlasztó erővé lesz. Vallásos fanatizmusa és becsületességre igyekvő er- kölcsisége sem tudja az életet megszentelni s még kevésbé új életet teremteni, hanem a bomlás és vele a halál csiráját rakja le.”³⁰

Karner Károly a „zsidókérdés” megoldását nagyon sajátságosan képze- li. Szerinte „legtöbbet a megoldás tekintetében a keresztyénség és pedig a hitében erős, Krisztusáról életével bizonyosságot tevő keresztyénség tehet. Az első és pedig sürgős követelmény e tekintetben az, hogy megszűnjenek a ’kikeresztelkedések’. Annak a zsidónak a megkeresztelésével, akinek a számára a keresztség nem több, mint lépcsőfok a társadalmi érvényesüléshez, vagy az asszimiláció külső jele, vagy éppen menekülés az antiszemitizmus elől, meggyalázzuk a keresztség szentségét és vétkezünk Isten ellen, aki ezt a bűnt nem hagyja büntetlenül az egyházon sem. Viszont nyilvánvaló, hogy a valóban megtérő zsidónak utat kell nyitani a keresztséghez, s akkor ennek a megtért zsidónak sem a faja, sem a vére nem alacsonyabbrendű, mint egyéb keresztyéneké. Ezt a keresztyénség kétezer év óta vallja s ennek igazságát számos eset igazolja.”³¹

1937 júliusában a Honvédelmi Minisztérium Elnöki Osztálya kidolgozott egy tervezetet a „zsidókérdés haderőn belüli végleges és megnyugtató rendezésével kapcsolatban”. A javaslat azt célozta, hogy „a nemzetbiztonsági szempontból megbízhatatlan” zsidók olyan beosztásba kerüljenek, ahol „ez a legénység megbízhatatlansága révén semmilyen kárt okozni nem tud”.³²

³⁰ Uo., 127–128. old.

³¹ Uo., 128. old.

³² Bonhardt Attila: „A M. Kir. Honvédség és a zsidókérdés”, in: Csombor Erzsébet – Tóth Krisztina

1937-ben a Darányi-kormány semmiféle intézkedést nem hozott a zsidókérdés ún. „megoldására”, ellenben a tavaszi gátszakadással elindulhatott a most már nyílt antiszemita propaganda. Ebben nem csupán a szélsőjobboldali pártok és mozgalmak, hanem a NEP jobbszárnya is jeleskedett.

A helyzetet és a közhangulatot 1937 szept.-ben a *Dunántúli Hírlap* ismeretlen szerzője (vélelmезhetően Reiner Gyula plébános, fel. szerk.) a következőképpen foglalta össze:

„Ugy látszik, hogy amióta *Darányi Kálmán* kormányelnök szegedi beszédében világosan megmondotta, *hogy igenis van zsidókérdés*, azóta komoly és tekintélyes politikusok is egyre többször foglalkoznak ezzel a kérdéssel. Azt tartják talán, hogyha a miniszterelnöknek szabad volt hozzányulni ehhez a nebántsvirág-kérdéshez, akkor tárgyilagos hozzászólásaik miatt nem fogják őket antiszemitizmussal vagy felekezeti és faj ellen való ’izgatással’ vádolni.”³³

A „zsidókérdés” politikai és közéleti tematizálása a könyvpiacra is érzékeltette hatását. Bosnyák Zoltán³⁴, Mórócz János³⁵, valamint Dr. Torda László³⁶ jelentettek meg írásokat ebben a témakörben.

1937 októberében Szálasi Ferenc egyesítette a nemzetiszocialista mozgalmakat, és mondhatni pártprogrammá tette a zsidókérdés megoldását. Innentől kezdődően már nem volt visszaút. Valójában azonban nem a „zsidókérdés”-t, hanem a társadalmi problémákat kellett volna megoldani, és a létező, valós nyomort enyhíteni. Ahogy azt pl. Szobek András Békéscsaba város szeptemberi közgyűlésén a züllöttnek vélt erkölcsi állapotok kapcsán megfogalmazta: „a féktelen kizsákmányolásból eredő nyomorúság kérdése ez a probléma, nem zsidó kérdés, mert a gyermeklány 10-12 filléres órábert kap, ilyen fizetéssel családfenntartó

(szerk.): *Levéltárés helytörténet. A Komáromi Levéltáros Szakmai Napelőadásai 1994–2004*, Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára, Esztergom, 2005, 240–253. old.; itt: 240. old.

³³ – rg., *Dunántúli Hírlap* 45. évf., 37. szám, 1937. szept. 12., 1. old.

³⁴ Bosnyák Zoltán : *A zsidókérdés törvényes rendezése*, Mezőberény, 1937.

³⁵ Mórócz János : *A zsidókérdés egymagyarnemes szemszögéből*, Ádler és Práder ny., Budapest, 1937.

³⁶ Dr. Torda László: *A zsidókérdésről* (Világkép-könyvtár, 6), Budapest, 1937, 39 old.

és ebben a helyzetben nem hallgat szüleire, hanem előbb-utóbb lejtőre kerül. Ismétlem, ez az erkölcsi fertő nem zsidókérdés, hanem a kizsákmányolás kérdése”.³⁷

Az 1937. nov. 11-i audiencián Horthy Miklós megnyugtatta Stern Samut, a Pesti Izraelita Hitközség elnökét, hogy az antiszemita jelenségek csak a beszivárgó (galíciai) zsidók ellen irányulnak. A magyar zsidóknak nincsen semmi félnivalója, mert a közrendet a kormány fenn fogja tartani.³⁸

Fél évvel később, 1938 májusában, miközben Budapesten nagyban zajlottak a 34. Eucharisztikus Világkongresszus központi ünnepségei, a magyar országgyűlés megszavazta és életbe léptette a zsidótörvények csomagjából az elsőt,³⁹ amelyet 1942-ig négy másik követett.⁴⁰ Elkezdődött a zsidóságnak a magyar nemzettestből való tudatos és módszeres kirekesztése, amely 1944-ben végül a teljes kifosztáshoz és a holokauszthoz vezetett.

Azt a politikai és közéleti zsidóellenes szélfúvást, amelyet Darányi miniszterelnök 1937. ápr. 18.-i szegedi beszéde elindított, többé már nem lehetett kifogni a magyar politikai élet vitorlájából!

³⁷ „nem zsidókérdés, a nyomorúság problémája”, *Békésmegyei Közlöny* 1937. szept. 28. (65. évf., 220. sz.), 1. old.

³⁸ Szűcs László: „Kormányzói audienca az első zsidótörvény előtt (1937. november 11)”, in: *Levéltári Közlemények* 64, 1993/1–2, 143–164. old.

³⁹ Lásd Jakab Attila: „Megszentelt’ antiszemitizmus. Eucharisztikus Világkongresszus és első zsidótörvény Magyarországon 1938-ban”, *Eszmélet. Társadalomkritikai és kulturális folyóirat* 104. szám, 2014. tél, 111–122. old.

⁴⁰ Lásd Jakab Attila: „A magyarországi keresztény média a zsidótörvények idején (1938–1942)”, in: Randolph L. Braham (szerk.), *Tanulmányok a Holokausztról VII, Múlt és Jövő*, Budapest, 2016, 13–108. old.

URBANCSONK Zsolt

HŐSÖKBŐL ÁLDOZATOK – MAKÓI ZSIDÓ KATONÁK A NAGY HÁBORÚBAN ÉS A VÉSZKORSZAKBAN

A nagy háború centenáriuma lehetőséget adott a történészeknek arra, hogy elvégezzék azt a munkát, amellyel eddig a legtöbb helyen adások maradtak: a magyar vidék településein működő zsidó hitközségek 1914–18 közötti tevékenységének, a háborús részvételnek, valamint a veszteségeinek feltárására, feldolgozására.

Az eltelt száz év lehetőséget ad arra is, hogy az eseményeket tágabb összefüggéseiben vizsgáljuk. Rövid tanulmányom elsősorban annak a gyorsan asszimiláló zsidó generációnak az életébe ad bepillantást, amely még a 19. században született, és az első világháború előtt vált felnőtté. A háborús évek bemutatása után a Horthy-korszakon át a vészorszakig próbálom felvázolni a nagy háborúban részt vett makói zsidó katonák sorsát.

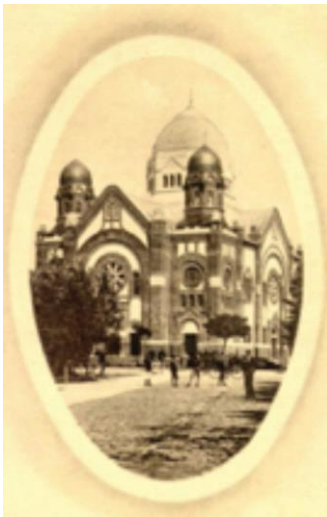
A tanulmány elkészítésekor a makói áldozatok listájának összeállítása mellett a hadviselt zsidók összeírása is elkészült. A háborúban elesett hősök névsorát megőrizte az emlékezet, nevüket a neológ és az ortodox zsinagógában, az 1920-as években márványba vésték. A listák azonban nem teljesek. Ráadásul a haláleseteknek csak egy részét anyakönyvezték. A levéltári források mellett Kecskeméti Ármannak a Csanád megyei zsidókról írott munkája és a hadviselt zsidók aranylbuma segített a rekonstrukció elvégzésében.

A „boldog békeévekben” felnőtté váló utolsó zsidó generáció alapélménye a Monarchia liberális demokráciájának, az ezeréves Magyarország befogadó politikai klímájának, valamint az emancipált zsidóság jogegyenlőségének tapasztalata volt. Az a hit, hogy zsidó magyarként az ország teljes jogú polgárai lehetnek. A másik alapélmény maga a nagy háború, amelyben felekezeti hovatartozástól függetlenül harcolhattak együtt a hazáért. 1918-ig ez lelkesítette a zsidóság asszimiláns részét.

Makó zsidósága az első világháború előtti évekre a város gazdasági és társadalmi életének meghatározó tényezőjévé vált. Számuk ekkor kétezer körüli, az összlakosság körülbelül hat százaléka. A neológ és az ortodox felekezet közel

azonos nagyságú; a neológ hitközségnek több adófizető tagja volt, az ortodox családok viszont népesebbek voltak.¹

A neológ közösség zsinagógája 1914 nyarára készült el. Szeptember 4-én a zsinagóga avatását a háború miatt visszafogott méltósággal ünnepelték. Ahogy a Makói Újság írta: „A háború következtében az izraelita közösség az új temp- lomot teljes csöndben avatja fel, az első imát a templomban a katonáink győ- zelméért fogják küldeni az Egek Urához”.² A tudósító szerint „Meghatóan ked- ves volt /Kecskeméti Ármin főrabbi/ beszédének az a része, amelyben Isten áldását kérte a vármegye és a város kormányzatára, könnyeket fakasztó volt, amikor könyörgést küldött az Egek Urához, hogy hozza vissza szeretteinket győzelmesen a harcterről. Nem maradt szem szárazon. Sírtak az aggok, a gyer- mekek, gondos szülők gyermekeikért, hitvestársak férjeikért...”³

A makói neológ zsinagóga 1914-re készült el

¹ Kecskeméti Ármin: A csanádmegyei zsidók története. Makó, 1929. 64. Csanád megye 1920: 3474 zsidó, a lakosság 2,1%-a. Ebből Makón: 2380, ami a város összlakosságának (37.141 lélek) 6,4%-a.

² Makói Újság 1914. 08. 22.

³ Az avatásról: Makói Újság 1914. 09. 05., Makói Hírlap 1914. 09. 06., Makói Független Újság 1914. 09. 05.

Mivel a vészkorszak idején a makói zsidó hitközségek valamennyi iratát meg- semmisítették, csak főbb mozzanataiban ismerjük az 1914–1918 közötti évek eseményeit. A románok erdélyi betörésekor a menekülteknek a hívek adomá- nyaiból ingyenkonyhát üzemeltettek, amely vallási különbség nélkül segítette a rászorulókat.⁴ 1916. november 30-án az elhunyt Ferenc József tiszteletére tar- tottak gyászistentiszteletet mindkét zsinagógában, amelyen a városi és a megyei adminisztráció vezetői is részt vettek.⁵

A makói zsidó katonák – más vallású társaikhoz hasonlóan – Csanád me- gye Központi járásából a cs. és kir. 46. (szegedi) gyalogezredhez vonultak be. De többen kerültek a nagyszebeni 4. cs. és kir. huszárezredbe, a szegedi 5. és

301. honvéd és a 3. honvéd huszárezredbe is. A Szerbia elleni mozgósítási parancs 1914. július 25-én, vasárnap hajnalban érkezett meg Markovics Manó főispánhoz. Másnap, hétfőn reggel zsúfolásig megtelt a vasútállomás a szegedi gyalogezredhez bevonuló katonákkal. Mindenütt virágok, lobogók, még egy cigányzenekar is játszott.⁶

1941-ben, a hitközségek által küldött adatok alapján összeállított Aranyal- bum szerint Makóról 183 zsidó férfi vonult be katonai szolgálatra. A források feltárása és elemzése után ez a szám 238-ra nőtt, ami a teljes makói zsidó né- pesség nagyjából tizede.⁷

A hadviseltek alig több mint harmadának, 103 főnek ismerjük a rendfokozá- tát. Legtöbbjük honvéd vagy tiszt volt. Nyolc altisztet és hét kadétot sikerült azonosítani. A makói zsidó tartalékos főtisztek közül huszonkilencet ismerünk: 16 hadnagyként, 10 főhadnagyként és 3 századosként szolgált.

Már a háború alatt elterjedt, később pedig általánossá vált az a nézet, hogy a zsidók arányuknál lényegesen kisebb mértékben vettek részt a harcokban, első- sorban fegyver nélküli szolgálatot teljesítettek. A rendelkezésre álló adatok alapján ezért azt is vizsgáltam, hogy a bevonult makói zsidó katonák közül há-

⁴ Kecskeméti 1929. 63.

⁵ Halmágyi Pál: Az első világháború. In: Makó monográfiája 5. Szerk.: Szabó Ferenc. Makó, 2002. 475–497.

⁶ Makó Monográfiája 5. 476–477.

⁷ Magyar Hadviselt Zsidók Aranyalbuma. Az 1914–1918-as világháború emlékére. Szerk.: Hegedűs Márton. Budapest, 1941. és Magyar Nemzeti Levéltár CSML Makói Levéltára Hadigon- dozási iratok.

nyan teljesítettek tényleges frontszolgálatot. Forrásaink sajnos nagyon hiányosak. Annyi megállapítható, hogy a 238 hadviselt közül 81-en biztosan részt vettek a tényleges harcokban. Közülük harminc fő azonosíthatóan legalább egy fronton, tíz fő két fronton és hat fő három

fronton is harcolt.

Zsidó házaspár Makón, az 1920-as években

A 46. közös gyalogezredhez bevonult be és három fronton küzdött a 21 éves kereskedő, Pollák Jenő tizedes, aki 1914 és 1918 között 44 hónapot szolgált előbb a szerb, majd az orosz és az olasz hadszíntéren géppuskásként. Többször megsebesült. A katonai érdemérem összes fokozatát kétszer is megkapta. Német ezüstéremmel és vaskeresztrel tüntették ki. Az ortodox zsidó Gombó Károly 1915 és 1918 között az 5. és a 30. honvéd gyalogezred tizedeseként a szerb, román és orosz frontokon harcolt. Két ezüst, egy bronz katonai érdemérem, Károly Csapatkereszt és a Magyar Háborús Emlékérem tulajdonosa volt. Hertz Ferenc sírkőfaragó, a város legnagyobb beton- és műkökészítő cégének tulajdonosa őrmesterként 1915 és 1918 között a román, az orosz és az olasz frontot is megjárta. Háromszor sebesült, leszerelésekor huszonöt százalékos hadirokkant. Szintén három fronton harcolt dr. Singer Mór makói ügyvéd, tartalékos főhadnagy is.⁸

⁸ Uo.

Az első világháború talán legjelentősebb katonai karrierjét Iritz Nándor⁹ gá-bona-nagykereskedő érte el. 1914-ben vonult be a 89. közös gyalogezredhez, majd áthelyezték a 3. közös huszárezredhez. Tartalékos főhadnagy. Harcolt a szerb, román és orosz frontokon. A német vezérkarnál századparancsnoki rang-ban teljesített szolgálatot. Többször megsebesült. Legjelentősebb kitüntetései: Ferenc József-rend Lovagkeresztje (III. osztály), Koronás Arany Érdemkereszt a Vitézségi Érem Szalagján, Német Becsületrend Lovagkeresztje, német Vas-kereszt és Tisztikereszt, valamint a Bolgár Becsületrend (Pour le mérite) (II. osztálya).¹⁰

József főherceg háborús naplójában egy fiatal makói főhadnagyról, Földesi Ferencről is megemlékezett: „A 46-osok a Dolinákban gyülekeznek. (...) Egy-néhány derék, ismerős vitézzel beszélek. Önérzetesek, büszkék, készek ha-zájukért a legutolsóig mindent odaadni. (...) Ott találok Földesi zászlóst, még félgyerek, s már megadtam neki a nagy- és kis ezüst vitézségi érmet, s most kapta meg az aranyat is. Igen melegen üdvözlöm a hős fiút”. Másutt így írt:

„Nem egy hősmet üdvözlöm melegen. A fiatal Földesi zászlóst, akinek az ősz-szes vitézségi érmek ékítik mellét, megszólítom.”¹¹

Pollák Jenő tizedes

Iritz Nándor t.főhadnagy

⁹ 1878-ban született, 1914-ben 36 éves volt.

¹⁰ MNL CsML ML MVPH Katonai ügyosztály iratai. Iritz Nándor aktája.

¹¹ Idézi: Kecskeméti 1929. 61.

A bevonult 238 makói zsidó katona közül 46-an haltak meg a frontokon, a fogolytáborokban vagy sebesülés, betegség következtében. A hősi halottak aránya: 19,4%, tehát életét vesztette minden ötödik katona. Köztük Fleiszig Ernő zászlós, aki előbb Galíciában harcolt és sebesült meg, majd 1915-ben a Doberdónál találta el lövedék. A makói főgimnázium német–francia szakos tanárát, Neuwirth Salamont június 20-án lőtték le ugyanott. Gombó Sándor tüzérként szintén megjárta az olasz frontot, majd 1917-ben a keleti hadszíntéren hunyt el, ahogy Hajnal József tartalékos hadnagy is az Oslawbialka melletti csatában. Porjesz Salamon gyalogost 1916. január 12-én, Csernovicnál lőtték fejbe. Olasz fogságban vesztette életét a sebesült Pauker Simon. Krasznójarszk mellett, orosz hadifogolytáborban halt meg 1919 januárjában Lichtmann Áron tizedes, akit felesége és két kisfia gyászolt.¹²

A visszatértek egy részét megnyomorította a háború. 66 olyan makói zsidó katonáról tudunk, akik a csapatszolgálat alatt valamilyen egészségkárosodást szenvedtek, közülük 13-an rokkantak meg különböző mértékben. A rokkantak nagy része 10-12 évnél nem élt tovább.

A legtöbb sérülés löfegyverektől származott. Az ortodox zsidó Indig Márkus a keleti fronton 1915 májusában a Tarnopol körüli harcokban kapott súlyos koponyalövést. Előbb Bécsben nyolc, majd Egerben hét hónapig kezelték. 1924-ben halt meg.

A makói zsidó katonák nagy része a csapat- és frontszolgálat embertelen körülményei között gyorsan kimerült, lesóványodott. A 66 ismert beteg közül 23-an kaptak valamilyen fertőző betegséget a rossz higiéniai viszonyok miatt: ketten-ketten trachomával és maláriával, hárman tífusszal fertőződtek meg. 16 makói zsidó katonánál diagnosztizáltak tüdőcsúcshurutot, ami lényegében a tuberkulózis első fázisát jelentette.

Gyakori betegség volt a szívneurózis, amit elsősorban szellemi és fizikai kimerültség okozott. A szív működésének zavarai mellett a kóros kimerültség és túlterheltség neuraszténias kórképeket is okozott.¹³

Megmaradt Ráth József makói zenész felülvizsgálati lapja. Ráth József a 46-osokkal vonult az olasz frontra, ahol 1916-ra teljesen legyengült, tüdőbeteg lett, a stressz és a kimerültség miatt vegetatív kardionerurózisban szenvedett,

¹² MNL CsML ML MVPH Katonai ügyosztály iratai. Felülvizsgálati lapok.

¹³ Uo.

végül idegösszeroppanást kapott. Weisz Mózes tizedesnél „légnyomás miatti idegbajt” diagnosztizáltak. Berg Gerson egy rajtaütés alkalmával jobb sze- mére megvakult, bal szeme látása elhomályosodott. Vajda Izsó, az 5. honvéd pótzászlóalj tizedese egy évet és négy hónapot töltött az olasz fronton, aki orvosai szerint teljesen elnyomorodott, a „korai aggság” tünetei jelentkez- tek nála, így a háború végéig fegyver nélküli szolgálatot kellett teljesítenie.¹⁴ A központi hatalmak összeomlása, az 1918-as háborús vereség, az idegen megszállás és a forradalmak, az ellenforradalom, majd a trianoni sokk után kiépülő keresztény-nemzeti kurzus a korábitól eltérő zsidópolitikát ho- zott: megszűnt a Monarchia korára jellemző asszimilációs egyezség. Nem teljesültek azok az elvárások, hogy a zsidóknak a hazáért hozott véráldozata teljes befogadást és az antiszemitizmus végét jelenti.¹⁵

Jól példázza ezt a változást Kecskeméti Ármin főrabbi 1929-ben megjelent monográfiája. Ebben a Csanád megyei zsidók történetét mint sike- res asszimilációs folyamatot mutatta be, az együttélés pozitív elemeit ki- emelve.¹⁶ Történeti munkájában lényegében a makói zsidóság kétszáz éves honszeretetének apológiáját adta. A közelmúltról keserűen írta: „A rette- netes összeomlás után újabb szenvedések szakadtak ránk: belső zavarok, rémuralom”. A főrabbi azonban gyorsan hozzátette, hogy „Városunkban a kommünnek egyetlen zsidó szereplője sem akadt.” Majd: „Megszabadulva a román megszállástól repdeső lélekkel köszöntöttük a magyar impérium várva-várt helyreállítását. De sajnos összetartás, testvériség helyett a zsi- dógyűlöletnek egy nagy hulláma borított el mindent. (...) A zsidóság a társadalmi meghasonlottság elől a maga egyházi közösségébe húzódott”. A főrabbi eufemisztikusan fogalmaz, amikor azt írja, hogy „Idehaza nem esett kár emberéletben, de azért a makói hitközségnek is van vértanúja: Grosz Henrik kereskedő, aki vidékre utazott és nyoma veszett. Emlékét őrzi a vallásos kegyelet”.¹⁷

¹⁴ Uo.

¹⁵ Lásd az Egyenlőség c. lap írásait.

¹⁶ Vö. Miklós Péter: Az identitás szerveződés kérdései a magyar zsidó polgárcsaládokban. Esettanulmányok a huszadik század első feléből. In: Barna Gábor, Kiss Endre (szerk.): A család egykor és ma. Szeged, Budapest, OR-ZSE, 2014. 211–221.

¹⁷ Kecskeméti 1929. 63–64

Az a generáció, amely még 1914 előtt érte el a felnőttkort és a Monarchia befogadó közegében élt, ekkor még hitte, hogy világháborús véráldozata nem volt, nem lehetett hiábavaló. Kecskeméti megkeseredetten, de némi reménnyel írta: „Még várjuk a magyar történeti szentség integritását, Kossuth Lajos, Széchenyi István, Eötvös József, Deák Ferenc szellemének, tanításainak érvényesülését; ez hozza meg majd nekünk azt a másik integritást, legszentebb álmunk, imádságunk beteljesedését – Nagymagyarországot”.¹⁸

dr. Kecskeméti Ármin főrabbi az 1920-as években

Az 1930-as évek végétől a zsidótörvények fokozatosan, lépésről lépésre korlátozták a zsidóság társadalmi, gazdasági szerepét, mozgásterét. A második zsidótörvény kizárta a zsidónak minősített képviselőket a törvényhatóságokból. Makón 19 zsidó virilist töröltek a képviselők jegyzékéből. A világháborús és ellenforradalmi érdekek ekkor még védeltséget jelentettek. Megtarthatta képviselői helyét a vitézségi érmmel kitüntetett dr. Singer Mór ügyvéd és Róth Jenő kereskedő. Dr. Dózsa Ferenc ügyvéd az ellenforradalom alatti tevékenységéért kapott mentességet. A három zsidó képviselőt egy BM-rendelet alapján 1941-ben zárták ki végleg a város vezető testületéből.¹⁹

¹⁸ Uo.

¹⁹ 1941. évi 19. tc. végrehajtása tárgyában kiadott 1113/1941. BM rendelet. MNL CsML ML MVPH 475/1942.

Az úgynevezett „rendezetlen állampolgárságú zsidók” között tartották nyilván Moskovic Izraelné hadiözvegyet. Az 1940-ben hozott kiutasítási határozat ellen az idős asszony fellebbezésében a következőt írta: „Férjem a magyar házáért halt el (...) Az igaz, hogy állampolgárságomat eddig nem tudtam hitelt érdemlően igazolni. Ez egy szegény özvegyasszonytól nem is lehet oly zokon venni, s nem renitenskedés ez részemről, hanem az, hogy a megszállt területektől nehezen szerezhetők be az iratok. 66 éves vagyok. Soha ellenem sem rendőri, sem politikai szempontból kifogás nem merült fel (...) Bízom a nagytekintetű hivatal jóindulatában, hogy minden különös ok nélkül egy hadiözvegyet öregségére nem tesz hontalanná, s engedi, hogy abban az országban éljem le hátra lévő pár évemet, amelyben születtem s éltem, s mely országért férjem életét áldozta”.²⁰

A makói zsidók többsége még ekkor sem hitte el, hogy a magyar állam cserben hagyja őket. Még akkor sem, amikor a zsidótörvények megaláztatásai után az első világháború zsidó katonáinak és hőseinek egy részét – más hitsorsosaikkal együtt

– munkaszolgálatos egységekbe sorozták be, és fegyvertelenül küldték a frontra.

Az ország német megszállása után, 1944. május 16-án, 63 zsidót internáltak a városból. Két hadiözvegyet – köztük Moskovic Izraelné – és hat egykori első világháborús katonát szállítottak a fővárosba, a Budapesti Fogház- és Toloncügyosztályhoz. Köztük Montág Vilmos hagyma-nagykereskedőt, dr. Rottenstein Antal gyermekorvost és Goldmann Adolf tanítót. Egyikük sem élte túl a holokausztot.²¹

özv. Moskovic Izraelné visszavont lakhatási engedélye (1944)

²⁰ MNL CsML ML RKap. 693/3/1943.

²¹ MNL CsML ML RKap. 1388/14/1944.

A gettóba költözés alól többen próbáltak első világháborús és ellenforradalmi érdemeik miatt mentesítést kapni. A zsidó származású Gergely József nyugalmazott csendőrtiszt-helyettes az Országos Vitézi Széktől várta mentesítését. Kérelmében leírta, hogy 31 évet szolgált a magyar királyi csendőrség kötelékében. Nyugdíjazására megrokkant. Szolgálatára idején többször életet mentett; a balkáni háborúban, majd az első világháborúban kémelhárítási tevékenységet végzett, mindezekért több írásbeli elismerést kapott. Külön kiemelte, hogy a Nemzeti Hadseregben a kommunisták által a Dunántúlon elkövetett bűncselekmények felderítését végezte. Amit írta: „.../mindezek/ hüen visszatükrözik egész férfikorom alatt tanúsított magatartásomat, most öregségemre, rokkantságom is sokkal fokozottabban jut kifejezésre oly any- nyira, hogy a bal lábamat másnak kell öltöztetni és vetkőztetni, valamint bot nélkül egy lépést sem tudok menni. (...) Alázatos tisztelettel kérem a fent vázoltakat méltányolni, és engem kivételezettnek minősíteni kegyeskedjék”.²² A vitézi szék válasza késett, ezért kérelemre Bécsy Bertalan polgármester a kö- vetkező határozatot hozta: „A kérelem nem teljesíthető, ezért elutasítottam.” (sic!)²³ Gergely Józsefet családjával együtt deportálták. Feleségével valószínű- leg Auschwitzban ölték meg.²⁴

Kivételezett státuszt egyedül dr. Dózsa Ferenc ügyvéd kapott, aki az első világháborúban mint zászlós 1 hónap és 11 nap fegyver nélküli szolgálatot teljesített. 1919-ben a Szamuely-különítmény tagjai túszként hurcolták el Makóról, majd az ellenforradalom idején a Nemzeti Hadseregben szerzett érdemeket. A város közéletének meghatározó alakja volt. Az idős, kórházban fekvő Dózsa Ferenc megkapta a kivételezett státuszt, azonban Bécsy polgármester kegyetlen és embertelen megaláztatásnak tette ki: június 16-án, amikor a makói gettót felszámolták, és a zsidókat a vasútállomásra szállították, a peronon a város egész tisztikara felsorakozott. A haldokló, idős ügyvédet hordágyastól rakták fel a vagonba. Ekkor szólt oda Bécsy, hogy vegyék le, mert az „utolsó pillanatban” mégis megérkezett a mentesítő levele.²⁵

²² MNL CsML ML A makói zsidó közösség kiemelt iratai

²³ 12.355/1944.sz. pm határozat

²⁴ Makói holokauszt emlékkönyv 115. p.

²⁵ MNL CsML ML A makói zsidó közösség kiemelt iratai

A makói zsidóságnak – annak ellenére, hogy egy részük ausztriai munkatáborokba került – hatalmasak voltak a veszteségei. 1941 és 1945 között több mint 1200 embert pusztítottak el.

A nagy háború hadviselőjeinek egy része nem élte meg a holokausztot, mások korábban elhagyták Makót. A jelenleg rendelkezésünkre álló adatok szerint 1941–1944 között Makón élő egykori első világháborús zsidó veteránok száma 168 volt. Közülük 61 főt öltek meg a vészkorszakban.²⁶

A „Boldog békeévek” utolsó, felnőtt generációjának nagy részét elpusztították. Azoktól, akik visszatértek, a kommunizmus idején vették el újra mindenüket: míg korábban származásuk miatt, 1948 után úgy mond „tőkés, kizsákmányoló” társadalmi státuszuk miatt üldözték és fosztották ki őket. A sztálinista államszocializmus gazdasági, vallási és politikai üldöztetése vetett véglegesen véget a zsidó polgárság 20. századi történetének.²⁷

²⁶ Makói holokauszt emlékkönyv. Szerk.: Urbancsok Zsolt. Makó, 2004.

²⁷ Vö.: Urbancsok Zsolt: Makói zsidó polgársors. Szemere (Schwarz) Manó élete és tevékenysége. In: A Makói József Attila Múzeum Évkönyve II. Makó, 2018. 147–165.

Pap Eliza

EGY NAGY MÚLTÚ GYÁRIPAROS DINASZTIA SIKERTÖRTÉNETE ÉS HANYATLÁSA A HORTHY-KORBAN

Fókuszban a Wolfner család

A magyarországi zsidó nagypolgárság néhány jeles alakjának ugyan ismerhetjük élettörténetét, de többen a feledés homályába merültek, így a méltán híres Wolfner család tagjai is, akik vagyoni tekintetben, mások társaságában¹ rögtön a Hatvanyak mögött álltak. A Wolfner családdal kapcsolatban több száz iratfolyóméternyi eredeti dokumentumot rejtenek a levéltárak, ebből kifolyólag az újpesti holokausztörténet kutatójaként² érdekesnek tartottam, hogy egy tanulmányt szenteljek e nagy múltú gyáriparosdinasztiának.

A magyar bőripar megteremtése kétséget kizáróan az ő nevükhöz köthető, szakmai rátermettségüket pedig mi sem bizonyíthatta jobban, mint az, hogy a piacvezető gyárat egy évszázadon keresztül birtokolták, és azt a kor elvárásainak megfelelően bővítették, fejlesztették. A Wolfner család sikertörténete nemcsak a bőrgyár megteremtését és felvirágoztatását jelentette, saját vagyonuk gyarapításán túl sokat áldoztak Újpest város kulturális és sportéletének fellendítéséért, és mindemellett a jótékonyági estek állandó házigazdái is voltak.

Az újpesti Wolfner-bőrgyár a sikerhez vezető úton...

A Wolfner Gyula és Társa Bőrgyár alapítója a morvaországi eredetű id. Wolfner Gyula³ volt, aki 1841-ben öccsével, Wolfner Lajossal telepedett le Újpest

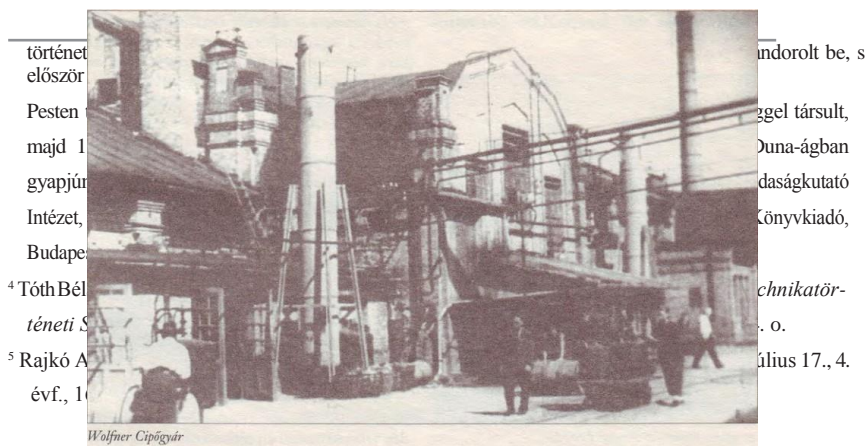
¹ Mintegy húsz millió pengős vagyonnal rendelkeztek, akárcsak a sörgyáros Dreher- és a Haggemacher- vagy a szintén szesziparos Gschwindt-cég. Lásd: Varga László: A pénz urai. *História*, 1981/2.

² A Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Összehasonlító Történettudományi Tanszéke-n, modern kor szakirányon 2016 őszén kezdtem meg PhD-tanulmányaimat.

³ Id. Wolfner Gyulát (1814–1889) a magyar bőripar egyik úttörőjeként tartja számon a gazdaság- és

községben. A vállalkozó szellemű testvérpár még ebben az évben engedélyt kapott gyapjúmosó műhely és tímárság létesítésére. A műhelyben a gyapjúmosás mellett hamarosan a bőrcserzést és a kikészítést is bevezették, 1845-ben már nyolc-tíz fővel végezték a termelést. A testvérek hatékonyan osztották meg egy- más közt a munkafolyamax Wolfner Gyula és Társa Bőr- és Hadfelszerelési Gyár szakmai színvonalát az állam aranyéremmel jutalmazta. Fontos megjegyezni, hogy ekkor már a magyarországi bőrexport mintegy 40%-a az ő kezükben össz- pontosult. A kiállításon a szintén újpésti telephellyel rendelkező Mauthner Test- vérek és Társa Bőrgyárát ezüstéremmel, a Sümegen levő Eitner Bőrgyárát millen- niumi nagy éremmel, a székesfehérvári Weiss és Tull tímárságot pedig kiállítási éremmel jutalmazták. E helyen érdemel említést, hogy Újpest község kialakulá- sában, majd várossá fejlődésében a tímárságoknak és bőrgyáraknak vitathatatla- nul nagy szerepük volt. Ez elsősorban abban nyilvánult meg, hogy a lakosság je- lentős része közvetlenül vagy közvetve a bőrgyártással és bőrkereskedelemmel foglalkozott, másrészt pedig a helyi bőripar méreteinek szélesedésével párhuz- mosan Újpest jelentősége is növekedett.⁴ A századforduló előestéjén Újpest ipari fejlettségét mi sem bizonyította jobban, mint az, hogy az Árpád út és a Váci út mentén gomba módra szaporodtak az ipari vállalkozások, gyárak és nagyüze- mek. A Wolfner Gyula és Társa-féle bőrgyár mellett siker koronázta a Mauth- ner Testvérek, a Weisz Ármin és Fia, valamint a Winternitz-féle bőrgyárakat, Löwy Dániel Parkett- és Funirgyárát, a Keleti és Murányi-féle vegyészeti gyárat, Schön Bernát és Klein Ignác gyufagyárát, Baeder illatszergyárát, Bernauer La- jos olajüzemét, Schreiber Henrik ecetgyárát és nem utolsó sorban a Magyar Pamutipar Rt.-t.⁵

történet
először

Pesten

majd 1

gyapjú

Intézet,

Budape

⁴ Tóth Bél

téneti S

⁵ Rajkó A

évf., 1

indorolt be, s

ggel társult,

Duna-ágban

daságkutató

Könyvkiadó,

chnikatör-

. o.

úlius 17., 4.

Forrás: Újpesti Helytörténeti Értesítő, IX. évf. 4. sz. 2002. december

A millennium évében került sor a Wolfner-gépszíjgyár felállítására, mely- hez később cipő- és gumigyárak is csatlakoztak. Néhány évvel később pedig a vállalat hadfelszerelés osztállyal is bővült.⁶ A balkáni háborúk idején, majd az 1914 és 1918 között zajló első világháború alatt a Wolfner-börgyár szinte kizárólag katonai megrendeléseknek tett eleget. A háborús évek alatt a gyár megsokszorozta teljesítményét, és elsősorban a bakancsgyártás révén több mint kétezer embernek adott megélhetési lehetőséget.⁷ Bevételeikből igen gyakran humanitárius célokra is áldoztak, népkonyhát állítottak fel, naponta ezer ebé- det ingyen szétosztva az éhező emberek között. Ezen felül pénzadományaikkal igyekeztek enyhíteni a nyomort.⁸ Az 1929-től 1944-ig rendszeresen megjelenő újpesti hetilap, az *Igaz Szó* a Wolfner-börgyár további jótékonyossági akcióiról is beszámolt. Megtudhatjuk, hogy a Wolfner Gyula és Társa cég a szegény sor- sű munkások gyermekeinek tanulmányait is támogatta, ezért hozták létre az 1930-as években az *Újpesti Wolfner Lajos Segélyalapítványt*. A gyár karácsonyi akciókat is szervezett, évről évre megajándékozva a szegény sorsú munkások gyermekeit és a leventéket egyaránt.⁹ Wolfner Gyula azon túl, hogy a munká- sok javára szociális és munkavédelmi intézkedéseket hajtott végre, támogatta az újpesti sportéletet is. A tehetséges fiatal művészek felkarolására is nagy figyel- met szentelt, hiszen amellet, hogy a magyar gazdasági élet egyik legismertebb személyisége volt, magángyűjtőként is jeleskedett.¹⁰ Wolfner Gyula börgyára 1917. évi adatok alapján 3 145 férfi és 1 717 női munkást foglalkoztatott, és ezzel a foglalkoztatottsági adatokkal a két budapesti lőszergyár után – Weiss

⁶ Sipos Antalné: *Az államosítás előtt működött textil-, szőrme- és bőripari vállalatok repertóriuma*. A Magyar Országos Levéltár segédletei, 14., Budapest, 2004, 150. o.

⁷ Horváth Hilda: *A Hoffner gyűjtemény*. In: *Múlt és Jövő*, 2013, 24. évf., 3. sz.

⁸ Dr. Szilágyi-Windt László: *Az újpesti zsidóság története*. Tel-Aviv, 1975, 42. o.

⁹ *Igaz Szó*, 1939. XI. évf., 6. sz., 4. o.

¹⁰ Wolfner Gyula hatalmas festmény- és képgyűjteménnyel rendelkezett, 1902-ben indult el a gyűjtés útján. Leginkább a XIX. század utolsó évtizedeinek magyar alkotói érdekelték, a magyar festészet kiemelkedő művészeinek alkotásait gyűjtötte. Az érdeklődők számára 1922-től nyilvánossá tette gyűjteményét, önmaga létrehozva egy lakásmúzeumot. Festmények mellett textíliákat, kispasztikákat, diszedényeket, herendi porcelánokat is gyűjtött, emellett népművészeti gyűjteménye egy külön egységet képezett. In.: Horváth Hilda: *A Wolfner-gyűjtemény*. 56–63. o. Bővebben: [http:// www.multesjovo.hu/en/aitdownloadablefiles/download/aitfile/aitfile_id/2548/](http://www.multesjovo.hu/en/aitdownloadablefiles/download/aitfile/aitfile_id/2548/)

Manfréd és Magyar Lőszergyár Rt. – a harmadik legtöbb munkást foglalkoztató hadiüzemként tartották számon az országban.¹¹

1915 és 1918 között mintegy hatvan bőripari rendelet korlátozta a bőrgyártást, melynek eredményeképp a tímárok és bőrgyárosok „akciószabad-sága” jóformán megszűnt létezni. A bőrgyártás a Bőrközponttól és a Magyar Bőrbeszerzési Részvénytársaságtól függött. A háborús viszonyok és korlátozó rendeletek miatt a Wolfner Gyula és Társa Bőrgyár 28,9 millió korona értékű kárt szenvedett, és ötvenezer kg-ra becsülték a háborús események kapcsán a gyárból elvitt bőrök mennyiségét. A szintén újpesti illetőségű Mauthner testvérek bőrgyárának kára 4,9 millió korona értéket tett ki, s hasonlóképpen igen súlyos veszteségek érték az Első Pécsi Bőrgyár részvénytársaságot is.¹² A háború végén a Wolfner-gyár tulajdonosait a hadiipar területén tett kimagasló érdemeikért bárói rangra emelték: „Személyem körüli magyar miniszterem előterjesztésére Újpesti Wolfner Tivadar bőrgyárosnak, valamint törvényes utódainak, a háború tartama alatt a hadiipar terén a katonai érdekek előmozdítása körül kifejtett tevékenysége által szerzett érdemei elismeréséül, a magyar bárói méltóságot adományozom. Kelt Reichenauban, 1918. évi szeptember hó 16-án. IV. Károly Gróf Zichy Aladár sk.”¹³

Az első világháborút lezáró méltatlan trianoni békediktátum következtében az ország mintegy kétharmadát elcsatolták, elvesztettük minőségi nyersanyagbázisunkat, a lakosság lélekszámának csökkenésével pedig jelentősen zsugorodott a hazai fellelőpiac. Mindez a Wolfnerbőrgyár további működését is igen érzékenyen érintette, hiszen mindez kihatott a termelés színvonalára is. A meglévő problémákat 1921 októberében csak tovább súlyosbította a gyárban keletkezett hatalmas tűzvész, ami mintegy kétszáz milliós kárt eredményezett a Wolfner-cégnek.¹⁴ A kedvezőtlen külső körülmények ellenére a cég mégis hamarosan magára talált. Az 1920-as években korszerű gépeket állítottak működésbe, újabb és újabb termékeket produkáltak, megint csak időben

¹¹ Bővebben lásd: Dombrády Lóránd, Germuska Pál: *A magyar hadiipar története a kezdetektől napjainkig. 1880–2015.* Budapest, Zrínyi Kiadó, 2016.

¹² Lakó Dezső: *Csonka-Magyarország megállásának közgazdasági kárai.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1923, 336–338. o., 448. o.

¹³ *Budapesti Közlöny*, 1918, 52. évfolyam, 231. sz., 10. o.

¹⁴ *Békes*, 1921. október 22. 53. évf., 85. sz., 1. o.

felismerve a kor igényeit és elvárásait. A háború után már a bakancsok mel- lett cipőket is készítettek, és az általuk gyártott gépszíj hamarosan világmárka lett. A cég munkájában a Wolfner család minden felnőtt férfi tagja részt vett. Ami a családon belüli örökösödést illeti, id. Wolfner Gyulának nem született gyermeke, 1889-ben bekövetkezett halála után a cég vezetését öccse, Lajos és annak fiai vették át. A második generáció tagjai (József, Nándor, Tivadar, Gyu- la) mellett rövidesen a harmadik nemzedék is bekapcsolódott a munkába, és sajátos munkamegosztás alakult ki közöttük.¹⁵ A család új generációs tagjai tanulmányaik elvégzése után külföldön képezték magukat, és sajátították el egy jól jövedelmező ipar működtetésének minden nélkülözhetetlen fortélyát.¹⁶

Az 1855 óta fennálló Wolfner Gyula és Társa vállalkozás, mely a szakma legjobbjai közé tartozott, a börgyártáson és a tímárságon túlmenően bankár- ként és pénzváltóként is tevékenykedett. Az első világháború utáni gazdasági megtorpanás nem tartott sokáig, hiszen az 1930-as évekre a Wolfnerek a gyári cipőtermelés élére kerültek. A cég tulajdonosai 1926-ban már 25 millió pen- gőn felüli vagyonnal rendelkeztek, beleértve a Pest környéki 1400 kat. hol- das birtokukat és a bodajki köszénbányájukat. A Wolfner vállalkozásnak szá- mos nagyrésztvényesei, igazgatósági tagjai voltak (Bakonyvidéki Köszénbánya Rt., Royal Nagyszálloda Rt., Gácsi Gyapjúsövet és Posztógyár Rt., stb.).¹⁷ A Wolfner vállalat hazai működésén túl érdemes annak külföldi börgyáralapítá- sáról is néhány szót szólni. Anglia egyik jelentős ipari konszernje (Bleachers Association Ltd) és a Wolfner Gyula és Társa cég között 1936 novemberében egy megállapodás jött létre, melynek értelmében a két vállalat együttesen Norden-Rochdale-ben *The Midland Leather Co. Ltd.* név alatt börgyárat alapított. A közös vállalkozás 1937-től működött, amelynek technikai vezetését a Wolf- ner Gyula és Társa cégre bízták. Az 1876-tól működött vállalatot 1938-ban vagyontechnikai (értsd: vagyonmentési) okokból formailag részvénytársasággá

¹⁵ Wolfner József és fia, György az üzleti ügyekkel, Tivadar és fia, András a cipőgyártással, gumitermeléssel, Gyula és fia, László pedig a nyersbörgyártással foglalkoztak.

¹⁶ Horváth Hilda: *A Wolfner-gyűjtemény*. Bővebben lásd: http://www.multesjovo.hu/en/aitdownloadablefiles/download/aitfile/aitfile_id/2548/

¹⁷ Koroknai Ákos: Az Osztrák-Magyar Bank és a Magyar Nemzeti Bank hitelformációs tevékenysége 1878–1948. In: *Levéltári Szemle*, Kulturális Minisztérium Levéltári Osztálya, Budapest, 1977, 1. sz., 296. o. Forrás: www.library.hungaricana.hu

kellett átalakítani. A részvények csaknem kizárólag az igazgatóságban helyet foglaló Wolfner családtagok kezében voltak, akik a részvénytársasági vagyron mellett több millió pengőt kitevő magánvagyonnal is rendelkeztek, ami nem került az új részvénytársaság tulajdonába. Gyári beruházásokon, fejlesztéseken túl vagyonuk jelentős részét bérházakba fektették, melyek rendszeres jövede- lemforrást jelentettek.¹⁸ A Wolfner-bőrgyár üzleti kapcsolata rendkívül sokrétű és kiterjedt volt, mintegy hetvenkilenc országgal álltak levelezésben.¹⁹ Külö- nösen fontos volt számukra az exportkereskedelem, ezt bizonyítja az a tény is, hogy hosszú évtizedeken keresztül a cég fedezte a Közel-Kelet talpbőrszükségle- tének jelentős részét. A gyár termelési maximumát 1935 és 1937 között érte el, exportja is állandó növekedést mutatott egészen 1939-1940-ig, azaz a második világháború kitöréséig.

A II. világháború és az életbe lépő zsidótörvények hatásai a Wolfner-bőrgyár működésére

A háború előrehaladtával az anyagbeszerzési nehézségek, az árak szabályozása és az anyagárak emelkedése miatt a magyar kormány kénytelen volt kivételes gazdasági eszközökhöz nyúlni. Az iparügyi miniszter már a háború első évében, 1939-ben rendeletet adott ki a bőrcikkek zár alá vételéről, a bőrcikkek kiszol- gáltatásának engedélyezését pedig az Anyaggazdálkodás Bőripari Bizottságának hatáskörébe utalta.²⁰

A fent említett okokból kifolyólag a Wolfner Gyula és Társa Rt. 1939-es üzletéve is a hatóságilag irányított gazdálkodás jegyében telt. A háború első évében termelésük és forgalmuk túlnyomó részét a jelentős keresetnek örven-

¹⁸ *Magyar Országos Tudósító*, 1936. november 21. Forrás: https://library.hungaricana.hu/hu/view/MOT_1936_11_2/?pg=0&layout=s *Prágai Magyar Hírlap*, 1936. november 24. XV. évf. 9. o. Forrás: https://library.hungaricana.hu/hu/view/PragaiMagyarHirlap_1936_11/?query=wolfner%20gyula%20b%C5%91rgy%C3%A1r&pg=238&layout=s

¹⁹ HU MNL-Z-704. 30. tétel. Wolfner Gyula és Társa Rt., Bel-és külforgalmi statisztikai kimutatá- sok (1930–1947)

²⁰ K. Balog János: *Tanulmányok Tolna megye történetéből X.* Szekszárd, Tolna Megyei Tanács Levéltára, 1983, 247. o.

dő kerékpártömlők és kerékpárköpenyek tették ki.²¹ A hadiesemények miatt a tengeri utakon történő export- és importkereskedelmük egyaránt nehézségekbe ütközött, de az alap- és segédanyagok, készgyártmányok termelését, elosztását és értékesítését korlátozó rendszabályok közepette igyekeztek üzletük megfelelő színvonaláról és foglalkoztatottságáról gondoskodni.

A börgazdálkodás terén hozott kormányzati intézkedések az újpesti börgyárak közül a több ezer embernek munkát adó Wolfner-börgyárat is érzékenyen érintették, melyek kiterjedtek a beszerzésre, az elosztásra, az értékesítésre, az anyag- és készletgazdálkodásra és nem utolsósorban az eladási árak hatósági megállapítására is.²² Ahogy már korábban is szó esett róla, a gyár igen erőteljes exporttevékenységet, folytatott, melyben 1939 szeptemberében, a háború kitörésekor rövid szünet állt be. A találekony gyárvezetőknek és tisztviselőknek köszönhetően nem kellett sokat várni, mert az üzem igen gyorsan elindította az exporttevékenységet és az olasz kikötőkön keresztül, az olasz hajózás igénybevételével jelentős forgalmat bonyolított le a dollárban fizető dél-amerikai piacok felé. Az ennek köszönhető gazdasági siker ugyanakkor nem tarthatott sokáig, hiszen Olaszország háborúba történő belépésével²³ megszűnt az ez irányba történő szállítási lehetőség, ami a nyersanyagellátásban megérződött. A hajózás megbénításán túl a szövetséges hatalmak intézkedései is további akadályokat gördítettek a börgyár működése elé, egészen pontosan megszüntették a délkelet-európai országok irányába a szállítmányigazoló okmányok „navicert” kiadását, ez pedig az exporton túl az importot is jelentősen visszavetette.

A gyár a háborús években a gépszíjgyártás terén sikeresen emelni tudta forgalmát, felszerelési üzemük pedig a polgári és a honvédelmi szükséglet részére egyaránt dolgozott. 1943-ban a termelés a háborús pótanyagok kikísérletezésének és felhasználásának jegyében telt. A hosszas kutatómunka eredményeként sikerült is egy kiváló minőségű gumitalp anyagot előállítaniuk, amit azonnal szabadalmaztatott is a gyár. Még ebben az évben egy ún. lúgos regeneráló berendezést is létesítettek, amellyel a hiányzó gumiból készült nyersanyagokat az

²¹ HU MNL – Z 702. Wolfner Gyula és Társa Rt. 1 csomó, 1. tétel – Közgyűlési jegyzőkönyvek (1937–1947)

²² HU MNL – Z 702. Wolfner Gyula és Társa Rt. 1 csomó, 2. tétel – Közgyűlési iratok (1939–1947)

²³ Az Olasz Királyság 1940. június 10-én üzent hadat Nagy-Britanniának és Franciaországnak, másnap az olasz csapatok átlépték a francia határt.

elhasznált gumianyagokból pótolták. Láthatjuk, hogy a Wolfner-gyár a találé- konyságban és a szakmai kreativitásban nem szenvedett hiányt, ugyanakkor az egyre jobban fokozódó háborús helyzettel és az erősödő német nyomással nem tudták felvenni a versenyt, a termelés csökkenő tendenciát mutatott.

1939. május 5-én hatályba lépett ún. II. zsidótörvény (1939. évi IV. törvény- cikk), mely „a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról” címet viselte, szigorúan meghatározta a zsidó jogi fogalmát, melyben a nürnbergi törvények mintáját követte. A zsidónak minősülő személy nem szerezhette magyar állampolgárságot, és nem lehetett a felsőház tagja sem. Választójogát csak abban az esetben gyakorolhatta, ha honosságát 1867-ig visszamenőleg iga- zolni tudta. Állam, törvényhatóság, közüzem alkalmazottja, közjegyző, bírói vagy egyéb szakértő zsidó származású nem lehetett. A törvény további korláto- zó és jogfosztó rendelkezést is tartalmazott, gyakorlatilag kizárva őket minden értelmiségi, alkalmazotti és kereskedelmi foglalkozásból.²⁴ A magyar kormány által hatályba léptetett zsidótörvények diszkriminatív intézkedései Újpesten a kisebb műhelyekkel és üzletekkel rendelkező zsidó állampolgárokon túl az évtizedek alatt európai hírnévre szert tett Wolfner-bőrgyárat sem kerülhették el. Az 1939. évi IV. törvénycikk végrehajtása tárgyában hozott 7.720/1939 M.

E. számú rendelet 37. paragrafusa²⁵ értelmében meghatározott időn belül az iparjogosítványokra vonatkozóan bejelentést kellett tenniük. Az így hozott ha- tározat értelmében Újpest város polgármestere a Wolfner Gyula és Társa Rt.-t zsidónak minősítette, mert az igazgatóságának és vezetőségének többsége zsidónak minősülő személyekből állt. A rendelet életbe lépésekor a gyár vezetőségi tagja kö- zött helyet foglalt Wolfner László, Wolfner Gyula, Wolfner György, báró Wolfner András²⁶ és Simonfay Géza, akik közül az akkori törvények alapján csak az utóbbi két személy volt nem zsidónak tekinthető.²⁷ A törvény végrehajtása igen komoly

²⁴ A törvényről bővebben: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=93900004.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D42> (A letöltés dátuma: 2018. 12. 15.)

²⁵ A rendeletről bővebben: https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1939/?p-g=1335&layout=s (A letöltés dátuma: 2018. 12. 15.)

²⁶ Báró Wolfner Andrást az 1939. évi IV. törvénycikk 2. paragrafusában megjelölt mentességek értel- mében kivételezettnek tekintették, mert az első világháborúban Károly Csapatkereszttel, Bronz, II. Ezüst Vitézségi és Sebesülési Emlékéremmel tüntették ki.

²⁷ HU BFL - Újpest megyei város iratai. Általános közigazgatási iratok. V.675.c. 5345/1941.

problémák elé állította a gyár vezetőségét, hiszen meg kellett válnia az évtizedes tapasztalattal és szakmai tudással rendelkező alkalmazotti, tisztviselői gárdájától. Bár személyzeti vonatkozásban eleget tettek a második zsidótörvény előírásainak, de az elbocsájtott szakembereket többé nem tudták pótolni. Mindezt bizonyítja a gyár vezetőségének 1939. december 22-én írt levele is, melyben arra kéri a város polgármesterét,²⁸ hogy a bejelentés óta az igazgatóságban és a vezetőségben bekövetkezett személyi változásokra (leváltások) való tekintettel egy olyan tanúsítványt állítsanak ki, melyből egyértelműen kitűnik, hogy a részvénytársaság az 1939. évi

IV. törvénycikk szerint nem tekinthető zsidónak. Hess Pál helyettes polgármester 1940. január 26-án a vállalatot felvette a nem zsidó iparosok névjegyzékébe.²⁹ Két évvel később alispáni intézkedés folytán a részvénytársaságnak ismételtlen igazolnia kellett, hogy a második zsidótörvény alapján nem tekinthetők zsidó vállalatnak.³⁰ A személyzet körében végbement átrendeződések ellenére a gyár továbbra is nagy gondot fordított a leginkább rászoruló alkalmazottaik felkarolására az *Újpesti Wolfner József Segélyalap* és a *Báró újpesti Wolfner Tivadar Segélyalap* létrehozásával. A két segélyalapon túlmenően a rászoruló hozzátartozók érdekében felállították a *Hadbavonultak Családvédő Irodáját* is, mely az első ilyen irányú intézkedése volt a gyárnak. 1939-től igen nagyszámú gyári tisztviselő és munkás teljesített katonai, főleg harctéri szolgálatot a Wolfner-gyárból, érte ez alatt a munkaszolgálatra jelentkezni kényszerült zsidó honfitársakat is.

²⁸ Dr. Hess Pál (1884–1952) 1922 és 1943 között főjegyző, majd polgármester-helyettes. 1939. június 17-től folyamatosan helyettesítette az ideiglenes jelleggel Kassára áthelyezett Pohl Sándor polgármestert. 1943. április 21-től véglegesítették polgármesteri kinevezését. 1945-ben a Budapesti Népbíróság elé állították, mely népellenes büntett miatt 10 hónapi börtönbüntetésre, 10 évi hivatalvesztésre, politikai jogai gyakorlásának ugyanilyen időtartamú felfüggesztésére mint mellékbüntetésre ítélte. A teljes népbírósági ítéletet: Sipos András: *Dokumentumok Újpest történetéhez 1840–1949*. Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2001, 311–323. o.

²⁹ A vezetőség tagjai közül Wolfner Gyula igazgatói tagságáról, Wolfner György és Wolfner László pedig vezetőségi minőségükről és illetményeikről mondtak le. A vezetőség új tagjai: báró Wolfner András, Vágó Miksa vezérigazgató (zsidó), Pál Arnold ügyvezető igazgató (zsidó), Keleti Zoltán igazgató (zsidó), Seres Sándor cégvezető (zsidó), Csernátorny György igazgató, Hajdú Pál igazgató és Ziehfrend Ferenc főkönyvelő lettek. HU BFL - Újpest megyei város iratai. Általános közigazgatási iratok. V.675.c. 5345/1941.

³⁰ HU BFL - Újpest megyei város iratai. Általános közigazgatási iratok. V.675.c. 3268/1942.

A Wolfner-börgyár élete a német megszállás és a nyilas hatalomátvételt követően

1944. március 19-én, a német megszállással új korszak kezdődött Magyar-ország életében, melynek következményei politikailag, katonailag és gazdaságilag is katasztrofálisak voltak. Horthy Miklós kormányfő a helyén maradt, és Sztójay Döme miniszterelnök személyében a német ízlésnek megfelelő kormányt nevezett ki, amely csupa szélsőjobboldali politikusokból tevődött össze, kivéve a nyilasokat, akiknek a kormányban való részvételéhez a németek nem ragaszkodtak. Nem utolsósorban a megszállás a zsidókérdés magyarországi „végső megoldását” is jelentette, amelyben a kormányzó korábbi álláspontját megváltoztatva a magyar zsidóság sorsát az újonnan kinevezett kormány kezébe helyezte.

A német hatalomátvétel nemcsak hazánk, de a tanulmányom tárgyát képező Wolfner Gyula és Társa Részvénytársaság életében is nagy horderejű változásokat eredményezett. A gyár több évtizedes szaktudással rendelkező tisztviselői, igazgatósági tagjai március 19-e után bujdosni kényszerültek a Gestapo³¹ elől. A biztonsági rendőrség különítményesei ugyanis (Kommandeur der Sicherheitpolizei und de SD: KdS) kétszáz-háromszáz főnyi állománnyal érkeztek fővárosunkba, és munkájukat széles besúgóhálózat segítette. Spiclijeiknek biztonságos bázist nyújtottak a magyarországi német érdekeltségű cégek és kirendeltségek. A biztonsági rendőrség különítményesei Budapest és vidékén kívül Újpesten, Kispesten, Soroksáron is működtek.³² Letartóztatásokkal sikeresen meggátolták az ellenállási mozgalmak kiépülését, legtöbbször provokátorként dolgoztak, a nácik által gyanúsnak tartott társaságokba, kisebb-nagyobb csoportokba férkőztek be. A besúgóhálózatba női ügynököket is beszerveztek.³³

³¹ A Gestapo 1934-től a Harmadik Birodalom politikai titkosrendőrsége volt, szervezője Hermann Göring, akinek feladata a náci Németország államrendjének védelme volt. A Gestapo magyarországi működéséről bővebben: Szita Szabolcs: *A Gestapo tevékenysége Magyarországon 1939–1945*. Budapest, Corvina, 2014. (A továbbiakban: *Szita*, 2014.)

³² 1950 előtt ezek a települések önálló városok, nagyközségek voltak. 1950. január 1-jén a Budapest környezetében lévő települések hozzácsatolásával jött létre az úgynevezett Nagy-Budapest.

³³ *Szita*, 2014, 82–84 o.

Egészen pontosan arról, hogy milyen szintű besúgóhálózat működhetett a Wolfner-börgyár falai között, arról özv. Asperger Károlyné népbíróági perében elhangzott tanúvallomások árulkodnak.³⁴ Aspergerné 1943-ban, kiemelkedő nyelvtudásának köszönhetően (német, francia és olasz nyelven beszélt) gyors- és gépiróként került a Wolfner Gyula és Társa Rt.-hez. 1943 és 1944 között a német Gestapo számára besúgóként működött közre, a gyárban uralkodó állapotokról rendszeresen tájékoztatta a német magas rangú és a Honvédelmi Minisztérium nyilas érzelmű tisztjeit. A jelentések hatására a németek több alkalommal is vizsgálatot tartottak a gyárban, amikor is gyári berendezéseken túl több dolgozót is elhurcoltak. Aspergerné 1944 tavaszán közvetlen felettesét, Singer Alfréd³⁵ zsidó származású főtiszt- viselőt is feljelentette, akit hamarosan elhurcolt a Gestapo, miután lakását feldúlták és kirabolták. Munkahelyén állandó nyomás alatt tartva üldözte és fenyegette a zsidó származású dolgozókat, Pál Arnoldot és dr. Pál László gyárigazgatókat is ő jutatta a németek kezére. Agresszív magatartása miatt 1944 áprilisában elbocsátották a gyárból, de német nyomásra néhány napon belül visszahelyezték állásába. A vádlott maga is többször nyíltan hangoztatta és a későbbi tanúvallomások is alátámasztották, hogy a Gestapo számára végzett munkájáért cserébe egy villát kapott a Svábhegyen.³⁶ Amikor a szovjet és román csapatok 1944. december 25-én ostrom alá vették a fővárost, menekülni kényszerült. Egészen addig a Svábhegyen lakott, és a Wolfner-gyárba beépülve bizalmas adatokat és információkat szolgáltatott ki a német hatóságoknak és a nyilaskeresztes tiszteknek.³⁷ Minden bizonnyal az általa kiszivárogtatott belső információk is közrejátszottak a börgyár 1944. év végi kifosztásában.

³⁴ Özv. Asperger Károlyné szül. báró Haas Hildegard 1899-ben Bécsben. 1943–1944 között a Wolfner Gyula és Társa Rt.-ben dolgozott. Ez idő alatt rendszeresen jelentett a Gestapónak, a magyarság érdekeit sértő adatokat szolgáltatott ki a német alakulatoknak. Távollétében az ellene felhozott vádak alapján 1948. október 22-én a Budapesti Népbíróóság 15 évi fegyházbüntetésre, ingó és ingatlan vagyona teljes elkobzására, végül politikai jogai gyakorlásának 10 évi időtartamra való felfüggesztése ítélt. HU BFL – Népbíróaságtól átvett peres ügyek iratai. VII. 5. e. 6438/1950. özv. Asperger Károlyné ügye.

³⁵ Singer Alfréd hollétéről a népbíróási tárgyalás időpontjában, 1948 őszén sem lehetett semmi információt tudni.

³⁶ 1944 nyarán valóban a Svábhegyre költözött a Budapest, József u. 15. szám alatti lakásából.

³⁷ HU BFL – Népbíróaságtól átvett peres ügyek iratai. VII. 5. e. 6438/1950. özv. Asperger Károlyné ügye.

A folyamatos német nyomással, kizsákmányolással, zsidó valamint kommunis- tagyánús tisztviselők, igazgatók elhurcolásával még nem ért véget a gyár kálváriája. 1944-ben a Wolfner részvénytársaságot két alkalommal is súlyos bombatámadás érte, amikor is a felsőbörgyártó üzem teljes egészében elpusztult, és a cipőgyár is megrongálódott. 1944. október 15-ét követően, amikor is a nyilasok átvették az ország irányítását, a Wolfner-gyár élére is új üzemvezető-helyettes, üzemi tanácsnoki tag került dr. Szöllősi Zoltán³⁸ személyében, aki a háború kitöré- sekor került a börgyárhoz. Amellett, hogy tagja volt a nyilaskeresztes pártnak, 1944 tavaszán belépett a Keleti Arcvonal Bajtársi Szövetségbe³⁹ is. A gyár addi- gi veszteségeit csak tovább súlyosbította, hogy dr. Szöllősi Zoltán és Csur Fe- renc üzemvezető részt vett mintegy 50.000.000 pengő értékű Wolfner áru- és nyersanyagkészlet nyugatra szállításában.

³⁸ Dr. Szöllősi Zoltán 1904-ben Felvincen született. Az ellene felhozott vádak alapján első fokon a népbíróság 5 évi börtönbüntetésre, összes ingatlanvagyonának elkobzására, hivatalvesztésre és po- litikai jogai gyakorlásának 10 évi időtartamra való felfüggesztésére ítélte. A vádlott az ítélet ellen 1945. október 29-én beadvánnyal fordult a Népügyészséghez, mert állítása szerint ártatlanul került előzetes letartóztatásba. Többször kezelték ideggyógyintézetben és védekezhett szabadlábban. Há- rom évvel később, 1948. szeptember 2-án a Budapesti Népbíróság különvéleménnyel élt a háborús bűntettekkel vádolt Szöllősi ügyében. Másodfokon büntetését enyhítették, véglegesen 1949 júliusá- ban szabadult. HU BFL – Nb. 4545/1945. 135/a. Dr. Szöllősi Zoltán ügye.

³⁹ A Keleti Arcvonal Bajtársi Szövetség 1944-ben alakult, majd 1945-ben betiltott magyarországi honvédő szervezet volt. Tagjai főleg a keleti frontot megjárta, leszerelt és mentesített katonák vol- tak, akik testközélből ismerve a szovjet rendszert, készek voltak megvédeni országukat a vörös veszedelemtől. Részt vettek Budapest védelmében.

Nyugatra hurcolt Wolfner áruk	Mennyiség	Szállítási eszközök
Készbőr áru	357.933 kg	3 db uszály
Gépszíj és műszaki bőraru	47.778 kg	7 db vagon
Gumiáru	4.550 kg	48 db német teherautó
Nemezáru	4.082 kg	
Vegyszer	14.519 kg	
Nyersbőr	368.515 kg	

Összesítő jegyzék

1944 novembere-decembere között Németországba hurcolt Wolfner árukról

A háború okozta munkaerőhiány és nem utolsósorban az elszenvedett anyagi károk miatt 1944 végére a gyár teljes egészében működésképtelenné vált.⁴⁰

A gyár egykori vezérigazgatói közül 1945 januárjában egyedül Wolfner László volt, aki néhány munkatársával karöltve újraindította a termelést. A szovjet megszállást követően a Wolfner-börgyár egészen 1945. július 11-éig, mint lefoglalt ún. „zsákmány gyár” működött és kizárólag a fegyverszüneti szállítások szolgálatában állt. A Wolfner Gyula és Társa Rt. újpesti börgyárának üzemi bizottsága 1945. február 22-én írásbeli jelentést tett a Szovjet Katonai Parancsnokság felé, amelyben a gyár aggasztó működéséről tett helyzetjelentést. A leggyorsabban megoldásra váró problémák között első helyen a szén- és nyersanyaghiány, a gyár pénztárának kiürülése és az ételmezés kérdése állt.⁴¹ Az üzemi bizottság 1945. május 22-ei jelentésből kiderül, hogy a munkások kifizetése és ételmezése további fennakadást idézett elő a gyár életében, amit még inkább súlyosbított, hogy a gyár tulajdonosát, Wolfner Lászlót az orosz katonai parancsnok kitiltotta a gyárból, így az anyagilag felelős vezető nélkül maradt.⁴²

⁴⁰ HU MNL – Z 702. Wolfner Gyula és Társa Rt. 1 csomó, 2. tétel – Közgyűlési iratok (1939–1947)

⁴¹ Gáspár Ferenc: *A munkásság az üzemekért, a termelésért. 1944–1945.* Dokumentumgyűjtemény, Táncsics Könyvkiadó, Budapest, 1970, 258. o. (A továbbiakban: *Gáspár*, 1970.)

⁴² *Gáspár*, 1970, 438. o.

A Wolfner Gyula és Társa Rt. kifosztásával, valamint a nyilas és német hatóságokkal való lepaktálással a gyár több magasabb beosztásban lévő vezető-jét is megvádolták. Az előzőekben már említett dr. Szöllösi Zoltán mellett Csűr Ferenc üzemvezetőt, Wodnyánszky György vezérigazgatót és az 1944 júniusában a Sztójay-kormány által kirendelt vállalatvezetőt, nyugalmazott alezredest, Fekete Rezsőt is előállították. Wodnyánszky többek között azzal gyanúsították, hogy vezérigazgatói minőségében nem akadályozta meg az üzem megbénítását célzó nyilas intézkedések keresztülvitelét, a gyártelep kiürítését, és nem utolsósorban az üzem anyagkészletének nyugatra történő elhurcolását soron kívül munkásaival végeztette.⁴³ Fekete Rezső ügyében eddig hitelt érdemlő bizonyíték nem került elő, de neve a gyártelep kiürítésében való közreműködésében szintén elhangzott.⁴⁴

A Wolfner-börgyár történetével kapcsolatban végzett eddigi kutatásaimból az látszik körvonalazódni, hogy a gyár kifosztásával egy személyben nem lehetett megvádolni senkit. Sokkal inkább egy jól megtervezett, tudatos kizsákmányolásról lehet beszélni, ami a német megszállást követően vette kezdetét. A jól kiépített szélsőjobboldali és németbarát besúgóhálózatnak, a helyi és a német hatóságokkal való szoros együttműködésnek lett az eredménye, hogy a gyár anyagkészletében mintegy 50.000.000 pengő értékű kár keletkezett. 1945-ben a Wolfner Gyula és Társa Rt. az elrabolt anyagkészletük és gépjárműveik visszaszerzése, adott esetben a gyár kártalanítása érdekében felvette a kapcsolatot a Külföldre Hurcolt Magyar Javak Osztályával, miután a harcterről és a deportálásból hazatért magyarok is jelentették, hogy osztrák és német

⁴³ Wodnyánszky György vezérigazgatót a Budapesti Népbíróóság a vádak alól 1945. április 7-én felmentette. Szeghő Vilmos néppügyész a felmentő ítélet ellen fellebbezést jelentett be, így a Népbíróóság ítélete nem emelkedett jogerőre. *Külföldi-Belföldi Hírek*, 1945. április/1. Lásd: https://library.hungaricana.hu/hu/view/KulfBelfHirek_1945_04_1__001-123/?query=Wodny%C3%A1nszky&pg=155&layout=s

⁴⁴ A Népbíróóságon azzal vádolták meg Fekete Rezsőt, hogy a Sztójay-kormány 1944 júniusában tejjhatalommal ruházta fel a gyár ügyeit illetően. A gyár nyersanyag- és készbőrárú készletéből két uszályt töltött meg és szállítatott el. *Külföldi-Belföldi Hírek*, 1945. április/1. Lásd: https://library.hungaricana.hu/hu/view/KulfBelfHirek_1945_04_1__001-123/?query=Wodny%C3%A1nszky&pg=154&layout=s

területeken Wolfner-bélyegzővel ellátott árukészleteket tárolnak.⁴⁵ A gyár az ottani hatóságokkal azonnal felvette a kapcsolatot az elrabolt anyagkészlet hazahozatalával kapcsolatban, de a folyamatos jelentések és levelezések ellenére évekig sem történt előrelépés az ügyben. Egy 1947. augusztus 2-ai jelentés már arról számolt be, hogy az 1944. év végén külföldre szállított gyári nyersanyagok és gyártmányok egy része Ausztriában és Németországban fosztogatás útján a helyi lakosság kezére került, másik része a felső-ausztriai börtényeknek lett kiutalva és ott feldolgozva, de a felszabadítást követően dachau koncentrációs tábor lakói is részesültek az elkobzott árukészletből. A felvázolt körülményekből adódóan a külföldre került Wolfner-tulajdon visszaszerzésére 1947 nyarán már aligha mutatkozott bármiféle biztató esély. A gyár éppen ezért az eltulajdonító, illetve kiutaló szervekkel szemben kártérítési igényét fenntartotta, és az állam-közi úton történő érvényesíthetőség miatt a Pénzügyminisztérium Külföldre Hurcolt Magyar Javak Osztályának közbenjárását kérte.⁴⁶

Összegzés

Az 1841-ben Wolfner Gyula és testvére által Újpesten útnak indított vállalkozás hosszú utat járt be. A mintegy száz éven keresztül működő, több válsághelyzetből is kilábalni képes, európai presztízsével Magyarországot is népszerűsítő óriásvállalat életében 1948-cal végérvényesen lezárult egy korszak, amit a gyáralapító Wolfner család nevével lehetett fémjelezni. A könyörtelen zsidóüldöztetéseket és a deportálást túlélő néhány örökös jogos és igazságos kártalanítása természetesen nem történt meg. A Wolfner Börtény 1948. március 26-án végleg megszűnt létezni. Az államosítással nevét Táncsics Mi-

⁴⁵ Frommer Géza, a Pannónia Börtény Rt. igazgatója Ausztriában volt felderítő úton a németek és a nyilasok által elhurcolt áruk felderítése ügyében. Engelhartzell nevű osztrák községben nagy mennyiségű, a Wolfner-gyár tulajdonát képező anyagkészletet fedezett fel. Frommer Géza a látottakat 1945 januárjában közölte Wolfner László gyártulajdonossal, és mindenek felett azt is jelezte, hogy a jelenlegi viszonyok között a hazahozatalra semmi remény nem mutatkozik. HU MNL – Z 704. Wolfner Gyula és Társa Rt. – Levelezések a hatóságokkal. 35 csomó, 256. tétel.

⁴⁶ HU MNL – Z 704. Wolfner Gyula és Társa Rt. – Levelezések a hatóságokkal. 35 csomó, 256. tétel.

hály Bőrgyárra változtatták, és leválasztották róla a Duna Cipőgyárat. 1963- ban az ország területén működő összes bőrgyárat összevonták, megalakítva a Bőripari Vállalatot, melynek központja a Táncsics Bőrgyár területén felépített új irodaházba került.

Fóris Ákos

„A ZSIDÓ ARANKA A KERESZTÉNY LUCERNÁN” – A DNYEPROPETROVSZKI ZSIDÓSÁG MEGSEMMISÍTÉSÉNEK MAGYAR LEÍRÁSA

A holokauszt kutatás releváns kérdése, hogy a korabeli közvélemény miről értesülhetett a zsidók üldözésével és legyilkolásával kapcsolatban. Habár a nemzetiszocialista megsemmisítő politika több részlete – elsősorban a német megszállta országokban a zsidó lakosság csökkenése, „eltűnése” és hiánya – megjelent a napi sajtóban,¹ a népi társadalom alapvetően rejtve maradt a háború alatt megjelent újságcikkekben és könyvekben. Igaz ez a megszállt szovjet területekre is: amíg a haditudósítók beszámoltak az antiszemita intézkedésekről (sárga csillag viselése, gettósítás, kényszermunka), addig a zsidók tömeges legyilkolása – a besszarábiai román megszállópolitikán kívül² – nem jelent meg a magyar kiadványokban. Ez alól jelent szinte egyedüli³ kivételt Kriston József háború alatt kiadott visszaemlékezése.

Az 1941-es Szovjetunió elleni hadműveletekben résztvevő katonák számára a Vezérkari Főnökség pályázatot hirdetett hadinapló és visszaemlékezés írására.⁴ A felhívásra „sok száz jelentés, megemlékezés, feljegyzés futott be”, amikből egy-egy felől válogatást közöltek,⁵ másrészt a díjazottak műveit a háborús propaganda

¹ Ennek áttekintését adja: Karsai László: A Holokausztról szóló információk a magyar sajtóban 1941–1944. In: Századok, 2014. (148. évf.) 6. sz. 1365–1374.

² Például: „Tömegesen végzik ki az áruló zsidókat a Pruth-menti városokban” In: Felvidéki Újság, 1941. július 6. 4.

³ Jánoss Imre 1942-ben, magánkiadásban megjelentett naplójában beszámolt arról, hogy több településen (Csudnov, Mahnovka) is kiirtották a zsidókat, viszont erről nem szemtanúként írt, mivel csupán hallomásból tudott a tömeggyilkosságokról. Naplójának tanúsága szerint 1942. március 12-én viszont 5 zsidó kisgyermek agyonlövésének szemtanúja volt. In: Jánoss Imre: Oroszországi napok 1941–42. Jánoss Imre naplója. [Imre G. Ny.], Devecser, 1942.

⁴ Tábori Újság, 1941. december 24. 2.

⁵ Honvédeink Vörörszágáról... Összeáll. és vál.: Marjai Frigyes. Hollósy Nyomda, Budapest, 1942.

egyik legfontosabb szervezete, a Vitézi Rend Zrínyi Csoportja könyvalakban is megjelentette. Kriston József, az 1/1. üteg tartalékos örvezetője *Emlékeim a szovjet harctérről* című munkája IV. helyezést ért el a pályázaton. Visszaemlékezését a pályázat másik legénységi állományú díjazottjának (Postha Vilmos

t. szakaszvezető, III. hely) művével egy kötetben, a *Legénységi hadinaplók* II. részeként adták ki.⁶

A könyv 1943. február 3-i megjelentetését követően viszont március 27-én a Budapesti Királyi Büntetőtörvényszék B. I. 4150/2–1943 számú végzésével elrendelte a kötet példányainak lefoglalását.⁷ Az intézkedést azzal indokolták, hogy „az idézett mű II. részének 44–45. lapjain lévő szöveg olyan hírt tartalmaz, amely alkalmas arra, hogy a köznyugalmat zavarja, és az ország külső politikájának érdekeit is veszélyezteti.”⁸ A bírósági tárgyaláson hiába védekezett azzal Kriston, hogy „ami könyvem 44., 45. oldalán foglaltatik, való tény, aminek én szemtanúja voltam és mint való tényeket írtam le,”⁹ a büntetőtörvényszék elrendelte a lefoglalt könyvek 44. és 45. oldalának megsemmisítését.¹⁰

Ugyan a per fellelhető iratanyagából nem derül ki ennek a két oldalnak a tartalma, viszont az Országos Széchenyi Könyvtár állományában megmaradt, csonkítatlan példányból tudhatjuk, hogy a cenzúrázott részben Kriston a dnyepropetrovszki zsidóság megsemmisítését írta le:

„[Október 12-én] Későn este érünk be Dnyepropetrovszsk külvárosába. [...] Német járóőrökkel találkoztunk, érdeklődünk tőlük a város viszonyairól. Rengeteg a „jud”, mondják mosolyogva. Mutatjuk, hogy hamar letűnik a csillagjuk. Befejeződött csalásuk, népámításuk és ingyenélésük, amellyel a népet félrevezették. Többé nem élnek a szegény ember verejtékes munkájából.

[...] De csak most jutott el hozzánk a valóság, hogy mily piszkos munkát végeztek mind a magyar, mind a német csapatok ellen a zsidók. Evárosban kutatásaink

⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár Magyar Távirati Iroda hírei, Belső sorozatok, Pro Domo, 1943. március 3. 88–89. sz. URL: https://library.hungaricana.hu/hu/view/ProDomo_1943_01_06/?pg=89&layout=s

⁷ Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye Hivatalos Lapja, 41. évf. 16. sz. 1943. április 15. 165.

⁸ Budapest Főváros Levéltára (BFL) VII.5.c 4150/1943/9. sz. Ítélet.

⁹ BFL VII.5.c 4150/1943. Tárgyalási jegyzőkönyv.

¹⁰ BFL VII.5.c 4150/1943/9. sz. Ítélet.

¹¹ A kihagyott részekben a szállás elfoglalására és az időjárásra vonatkozó információk találhatók.

nyomán, megkínzott katonákra találtunk. Mily rettenetes látvány volt ez számunk- ra! Magyar testvéreink! Hová kerültetek, mily erős akarattal rendelkeztek, hogy vértanúi lettetek az új eszmének. Tudom és érzem, hogy lehetett volna ez másképp- en is, de a Ti őszinte magyarságtok nem engedte, hogy letérjete az egyenes útról. Halálotok megtorlást kíván, mely nem maradhat el. Bosszúért kiált az Ég Urá- hoz. Barátommal terepszemlért tartottunk, e szokásunktól nem térünk el soha. Mindenüjérdekelt, ezérthibáztatni minket nemigen lehet, mert az emberitől természet egyik sajátága, hogy mindent szeretne tudni, látni.

En helyénvalónak találom, mert aki az ellenkezőjét teszi, nem tud lépést tartani a mai kor gyors eseményeivel. Ily kalandozásunk alkalmával a szitáló, istentelen időben, hosszú menetre lettünk figyelmesek. Ugyan, mi lehet ez? Mindenesetre megvárjuk. Dehogyan vártuk meg!

Eléjük mentünk. Mit látnak szemeink? Az országúton végtelenbenyúló zsidó- so- rokat látni, lehettek úgy, a későbbi megállapítás szerint, 15.000-en. Német tábo- ri csendőrök géppisztollyal felszerelve ügyeltek arra, nehogy egy is eltévedjen, más

utakra térjen.

A város zsidait (sic!) összefogdosták. Eddig a jámbor orosz nép zsírján élőköd- tek. Képviselve volt itt az újszülöttől kezdve az aggastyánig a zsidó faj apraja-nagy- ja egyaránt. Szorongatták összeszedett holmijukat, melyeket utolsó percekben kap- kodtak magukhoz. Az út, melyen taposták a bokáig érő sarat, utolsó utatokra kísér benneteket, Mózes ivadékai! Szálljatok magatokba, mert földi életek nem volt más, mint az aranka élete, mely szipókáit a lucerna szárába fúrja s így a táplálékot könyörtelenül elrabolja tőle, valósággal megfosztja.

Az arankához hasonlókat vagytok Ti is, a kereszténység életében. Ki kell irtanunk valamennyiét, avagy áttelepíteni őket, hogy csak egymást lopják, csalják. Mert, ha engedjük őket, tovább terjednek, mint ragályos betegség és arra virradunk fel, hogy kezeik, kufár kezeik közé kerültünk. Nem volt fogalmuk, hogy mi vár rájuk, csak ment a menet előre. Oly gyász jellege volt az egésznek. Egy tisztas szélén, mely harc- kocsi-csapdával végződött, megállt az élmenet. Végignéztém őket. Kicsi gyermekek anyjuk szoknyáját fogva, másik kezét szájába téve dudlizott, öreg párok kart-karba öltve mentek. Egy rabbi köré asszonyok gyűltek és halk hangon imát, avagy átkot mormoltak.

Eldobáltatták mindenüket és az utolsó igazoltatás a megváltást, vagy a halált hozta számukra. Tömegesen álltak a csapda szélén, mert igaz és jól bevált magyar közmondás: »Aki másnak vermet ás, maga esik bele«.

Megszóltak a fegyverek és halátsújtó (sic!) golyóiktól egymásután hullottak be az árok mélyébe. A tömeg erre át akarta törni a katonaság alkotta gyűrűt, de igyekeztünk ezt megakadályozni, s ha mégis megugrott valaki, azt egy jól irányzott golyó utolérté. Rettenetes ordítás, reszkette meg az amúgy is nem mindennapos időt. Gyereksírás, lemondó, összetört arcok néztek ránk mindenünnen. Szívem, mely oly könnyen megbocsátó, most nem szorult össze, szememet nem borította könnyfátyol, mert Hazámra, édes szép Hazámra gondoltam. Mi lett volna veled, ha tervük, az előre kieszelt kegyetlen tervük sikerül.

De az isteni Gondviselés nem adta megérniük a boldogság napját, hanem elérte végzetük mindannyijukat.

Barátom érintésére lettem figyelmes. Laci, gyere innen. És elhagytuk a vesztőhe- lyet, de a látottak végig kísérték egész utunkon. Mert akármily göröngyös az élet útja, minden ember, a boldog, a boldogtalan, szegénytől a gazdagig ragaszkodik hozzá. Így voltak ők is. Mily rettenetes volt számunkra az a tudat, amikor ráesz- méltak, hogy vége földi életüknek. Láttam előttem állni őket, eldőült az első lövés, eldőlt a test, mely itt marad, de a lélek, a lélek útja még tovább tart, Isten ítélőszéke elé. Áldom azt a pillanatot, hogy nekünk jutott osztályrészünkről a megtorlás és nem esett áldozatul sok ártatlan szív. Az események mély nyomot hagytak lelkivilá- gunkban s csak sokára jött álom a szemünkre.

Október 14-én hirtelen fagy jött, mely megnyitotta számunkra az utat. Tüzelőál- lást foglaltunk. A város szép fekvésű volt, nagyjából a folyó jobboldalán tömörült össze. Összelöve, a híd felrobbantva, de nem tudnak oly akadályt elének gördíteni, melyet át ne hidalhatnánk. Iparváros volt, erről tanúskodik az égbenyúló kémények sokasága. Egy-két épület is megragadja a figyelmünket. A városba visszatér lassan az élet, melyet a csilingelő villamosok adnak tudtunkra. A város elfoglalásánál nagy volt a veszteség. Mindenütt a zsidó összeesküvéssel kellett megbirkózunk. De a gyűrű szorul napról-napra a nyakuk köré.

*Hiába minden pénzügyűjtésük, összeesküvésük, a mi erőnket, ezt az ízig-vérig magyar erőt megfékezni nem lehet.*¹²

Sajnos nem tudható, hogy a szöveg miért kapott díjazást, s azt sem, hogy a tömeggyilkosság leírását és a kivégzéseket legitimáló antiszemita interpretá- ciót milyen megfontolások alapján tartották helyénvalónak megjelentetni. A

¹² Kriston József: Emlékeim a szovjet harctérről (hadinapló). In: Postha Vilmos–Kriston József:

Le- gényeségi hadinaplók. Vitézi Rend Zrínyi Csoport, Budapest, 1942. II. rész 43–45.

Budapesti Királyi Büntetőtörvényszék pere csak a kötetek elkobzására és az adott oldalak megsemmisítésére vonatkozott, Kriston mint szolgálatot teljesítő katonát a honvédbíráskodás joghatósága alá tartozott.¹³ A Magyar Királyi Kassai Honvédtörvényszék a polgári bíróság perét megelőzően lefolytatta eljárását Kristonnal szemben, viszont ennek a pernek az iratanyaga nem elérhető,¹⁴ csupán a felmentés ténye ismert.¹⁵

A szöveggel kapcsolatban két kérdést vizsgállok meg: hitelesnek tekinthető-e a leírás, illetve milyen gyökerei lehetnek az gyilkosságokat igazoló, antiszemita értelmezésnek.

*

Kriston – mint említettem – a tárgyalás során azzal védekezett, hogy szemtanúja volt a tömeggyilkosságnak. Ez az állítása alighanem igaz volt, ugyanis a tömeggyilkosság napjaiban jelentős számban tartózkodtak magyar katonák Dnyepetrovszokban. 1941. október 9-én az I. gyorsadtestet a 17. hadseregben belül a IV. hadtest parancsnokságának létrehozott Schwedler-csoportnak rendelték alá. Viktor von Schwedler gyalogsági tábornok által Isjum irányába elrendelt támadáshoz a magyar csapatok felvonulása Dnyepetrovszkon keresztül történt. Október 12-én az 1. gépkocsizó dandár, 13-án a 2. gépkocsizó dandár alakulatai vonultak keresztül a városon. A nagy esőzés miatt többször elakadt a csapatok mozgása, torlódások alakultak ki a városban. A 14-én beköszöntő fagy lehetővé tette a menet folytatását, azonban Dnyepetrovszki-Golubovka területén maradtak vissza vonatsapatok az utánpótlás biztosítása érdekében. Emellett 12-én a 10. kerékpáros zászlóalj 8000 szovjet hadifogoly Dnyepetrovszki-ba való kísérésére kapott parancsot. 13-án a gyorsadtest repülőalakulatai települtek a városba.¹⁶

¹³ BFL VII.5.c 4150/1943/9. sz. ítélet.

¹⁴ Magyar Királyi Kassai Honvédtörvényszék Hb. 91/41. sz. A M. Kir. Kassai Honvédtörvényszék (IV. 65.) elenyésző mennyiségű iratánya került be a Hadtörténelmi Levéltárba, a levéltár cédulakatalógusa alapján a Honvédelmi Minisztérium 13. (jogi) osztályának anyagában sem található erre vonatkozó ügyirat.

¹⁵ BFL VII.5.c 4150/1943. Tárgyalási jegyzőkönyv.

¹⁶ Hadtörténelmi Levéltár (HL) II. 1456. 1. dob. III/4. Előrenyomulás a Donezig és a gyorsadtest hazatérése (X. 8.–XII. 11.) 3–8.; Andaházi Szeghy Viktor: A magyar királyi honvédség részvétele a Szovjetunió elleni támadásban. 1941. június – december. Belvedere Meridionale, Szeged, 2016. 113–116.

A tömeggyilkosság magyar reakcióira vonatkozólag csak narratív forrásaink van- nak,¹⁷ az I. gyorshadtest megmaradt iratanyagában nincs erre vonatkozó információ. Koszorús Ferenc vezérkari alezredes, az I. gyorshadtest szállásszabályozó vezérkari tisztjének és a hadművelleti osztály vezetőjének visszaemlékezése szerint „[...] 1941[.] októberben a magyar gyorshadtest vonatcsapatait alig lehetett lecsendesíteni, mikor e vonatcsapat körletben Dnyepropetrovszk (a régi Jekatyerinoszlav) városában a Gestapo körülbelül 40000 zsidót, asszonyt és gyereket vegyesen, tarkólövessel pusz- tított el. »Hát azért kell nekünk harcolni, hogy ők ezt tehessék?« – kérdezte az egy- szerű magyar katona is.”¹⁸

Gosztonyi Péter – Koszorús közléseire hivatkozva – további részleteket osztott meg a tömeggyilkossággal kapcsolatban. Egyfelől a kivégzés helyszínéül egy homokbá- nyát jelölt meg, másfelől jelentősebb ellenállásra mutat rá a vonatalakulatok részéről. Eszerint a hadtest főszállásmestere az alábbi jelentette Miklós Béla vezérezredesnek, a Gyorshadtest parancsnokának: „Az utánpótlási egység katonái a legnagyobb izga- lom állapotában vannak. Megtagadják a további előnyomulást és tisztjeiket kérdez- getik, hogy bevetésükkel ilyen eljárást védenitük kell-e?”¹⁹

¹⁷ Vécsey Béla alezredes szemtanúja volt Dnyepropetrovszknál zsidók tömeges kivégzésének, viszont visszaemlékezése szerint több mint egy hónappal később, 1941. november 20-án. (HL Tanulmánygyűjtemény (TGY) 2809. 33–34.) Ezt a tömeggyilkosságot Vécsey kéziratos naplójában nem említi, viszont – amint arra Pihurik Judit rámutat –, a tömeggyilkosság kontextusa (sógorával való találkozás) alapján beilleszthető a napló eseményei közé. In: Pihurik Judit: Magyar katonák és zsidók a keleti hadszíntéren 1941–1943. In: Múltunk, 2007. (52. évf.) 3. sz. 45–47. Vécsey beszámolója további kutatásokat igényel, ugyanis a kutatás jelenlegi állása szerint ez a tömeggyilkosság nem beazonosítható. Habár az Einsatzkommando 6 mintegy 1000 áldozatot kö- vetelő kivégzésének pontos dátuma még nem meghatározott 1941 novemberében, viszont az Einsatzgruppe C 1941. november 19-i, 135. sz. eseményjelentése (Ereignismeldung) erről már beszámolt. A dnyepropetrovszki régióban történt tömeggyilkosságok listáját lásd: Yad Vashem, Killing Sites Project – Dnepropetrovsk region URL: https://www.yadvashem.org/yv/en/about/institute/killing_sites_catalog_details_full.asp?region=D-nepetrovsk&title=Dnepetrovsk%20region

¹⁸ Koszorús Ferenc volt m. kir. vk. ezredes, az 1. páncélos hadosztály parancsnokának emlékiratai és

tanulmányainak gyűjteménye. Sajtó alá rendezte: Varsa Istvánné. Magyar Történelmi Kutató Társaság, [Englewood, N.J.], 1987. 230–231.

¹⁹ Peter Gosztonyi: Hitlers Fremde Heere. Das Schicksal der nichtdeutschen Armeen im Ostfeldzug. Econ Verlag, Düsseldorf–Wien, 1961. A vonatkozó részeket magyarul közli: Jónás Endre: Magyarország, Románia és a zsidóság (történelmi áttekintés) IV. rész. A vihar közeledése... In: Kapu, 1993. (6. évf.) 4. sz. 26.

A 2. gépkocsizó dandár egyik légvédelmi ütegénél szolgáló Zentai Béla Kriston leírásával egyezően örökítette meg naplójában a dnyepropetrovszki kivégzést:

„Október 13. Egész éjjel esik az eső. Reggel még hó és szél is kerekedik. Dnyep-r-Pte-orvszokban (sic!), a németek igen sok zsidó lakost összeszedtek és idehozták őket a falu ha- tárában lévő tankcsapdákhoz, hosszú kigyózó sorokban. Itt kivégzik őket. Igen szomorú jajgató tömeg ez, mindkét nemhez tartozó öregek és fiatalok. Csecsemőtől az aggyastyánig. A műveletet német SS. alakulatok végzik. A kivégzettek száma 15.000. A látvány nem volt épületes számomra.

Október 14. A kivégzések ma is tartanak. [...]”²⁰

A dnyepropetrovszki események kapcsán Major Neumann háború utáni vissza- emlékezését Gerald Reitlinger dolgozta fel. A honvédségben szolgáló ökörmezői zsi- dó gépkocsivezető október 13-án érkezett a városba. Neumann beszámolója alapján nem csupán a nyolcas sorokba rendezett „kitelepített” zsidókat lehetett látni, hanem a kivégzés két napja alatt folyamatosan hallani lehetett a géppuskák hangját a város szélén lévő harckocsiárkok felől.²¹

Kriston leírásában – és a fentebb ismertetett magyar forrásokban – található tények egybevágnak azzal, amit a német és szovjet források alapján rekonstruált, október 13–14-i²² dnyepropetrovszki tömeggyilkosságról tudhatunk.²³

²⁰ HL TGY 4300. 24. Kiemelés az eredeti szövegben.

²¹ Gerald Reitlinger: Die Endlösung. Hitler Versuch der Ausrottung der Juden Europas 1939–1945. Colloquium Verlag, Berlin, 1960. 265.

²² Egyes források szerint a kivégzések 15-én fejeződtek be.

²³ A rekonstrukcióhoz felhasználtam: И. А. Альтман: Холокост на территории СССР. Энциклопедия. Научно-просветительский центр «Холокост», Москва, 2009. 272–273.; Yitzak Arad: The Holocaust in the Soviet Union. University of Nebraska Press–Yad Vashem, Lincoln– Jerusalem, 2009. 179–180., Ian Rich: Holocaust Perpetrators of the German Police Battalions The Mass Murder of Jewish Civilians, 1940–1942. Bloomsbury Academic, London– New York–Oxford– New Delhi–Sydney, 2018. 146–152.; Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Volume II. Ghettos in German-Occupied Eastern Europe. Part B. Volume editor: Martin Dean. United States Holocaust Memorial Museum–Bloomington University, Bloomington–Indianapolis, 2012. 1615.; Yekaterinoslav – Dnepropetrovsk memorial book. Eds.: Zvi Harkavi, Yaakov Goldburt. Yekaterinos- lav-Dnepropetrovsk Society, Jerusalem–Tel Aviv, 1973. URL: <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Eka-terinoslav/Ekaterinoslav.html#TOC89>; Yad Vashem – The Untold Stories. The mass murder of Jews in the occupied areas of the former Soviet Union. – Dnepropetrovsk URL: <http://www.yadvashem.org/>

Dnyepropetrovszkban 1939-es adatok alapján 89529 zsidó élt, ami a város lakosságának 17,9 százalékát adta. A német csapatok 1941. augusztus 25-én foglalták el a várost, viszont ekkorra a zsidó lakosság többsége elhagyta a várost, és német jelentések szerint mintegy 35 ezer zsidó maradt. Telkes Aurélnak a háború alatt kiadott visszaemlékezése szerint a szovjetek visszavonulását követően „csak a legerélyesebb rendszabályokkal és figyelmeztetéssel tudta a német katonai parancsnokság megakadályozni azt, hogy a tömeg kitöltse bosszúját az elnyomókon.”²⁴ A megszállást követően valóban jelentős erőszakhullám söpört végig a városon, mely során ukránok és német katonák több zsidót megöltek, kifosztottak, a nők közül többeket megerőszakoltak.

A város zsidó lakosságának a megszállás első hónapjában a legnagyobb problémát az élelmezés kérdése jelentette, ugyanis a város parancsnoksága megtagadta a zsidóktól és a zsidó származásúaktól a kenyeret. Az ellátásról pedig a város ukrán vezetése sem gondoskodott, arra hivatkozva – amint egy magyar haditudósító egy hirdetmény szövegét megörökítette – „*a város vezetősége a zsidók ügyeivel nem foglalkozhat*”.²⁵ Szeptembertől kötelezővé tették a sárga csillag viselését a 10. életévüket betöltött zsidók számára.

A zsidókkal szembeni politika szeptember-október fordulóján kezdett formát ölteni a városban. Október elején a városi tanács ukrán vezetője elrendelte a gettó létesítése miatt a zsidók összeírását, míg a német katonai parancsnok október 2-án 30 millió rubel megfizetésére kötelezte a zsidó közösséget a nagy méreteket öltő fosztogatásokért. Végül sem a gettó felállítása, sem a büntetés befizetése nem valósult meg, mivel október 13–14-én a dnyepropetrovszki zsidóság döntő hányadát kivégezték.

A gettó felállításának tervét és a hadisarc kivetését tekinthetnénk a zsidó lakosság megfélemsztésére és megnyugtására tett intézkedésnek, főleg annak tükrében, hogy a Karl Marx utcai áruház épülete előtt a gettó felállítására hivatkozva gyűjtötték össze a zsidókat. Viszont ennek ellentmond a német katonai közigazgatás dnyepropetrovszki területi szervének, a Feldkommandantur 240 1941. október 19-i jelentése. Eszerint az SD a katonai parancsnoksággal való előzetes egyeztetés nélkül hajtotta végre a

---

untoldstories/database/index.asp?cid=283 A dnyepropetrovszki német megszállópolitikát és a zsidóság megsemmisítését a fentebb jelzett irodalmak alapján rekonstruálom a későbbiek során.

²⁴ Telkes Aurél: Gépkocsizók Szovjetföldön. Magánkiadás, Budapest, 1942. 120–121.

²⁵ Kapy Rezső: Karácsonyfadísz a Karl Marx-prospekt kirakatában. In: 6 haditudósító a vörös fronton. Stádium, Budapest, 1942. 125.

zsidók kivégzését, ezzel feleslegessé téve a gettó felállítására tett előkészületeket, illetve lehetetlenné tették a hadisarcbehajtását.

A tömeggyilkosságokban résztvevő SS alakulatok szeptember második felében érkeztek a városba. Az Einsatzgruppe C alá rendelt Einsatzkommando 5 tagjai szeptember végén vagy október elején (valószínűleg október 4-én) már 179 helyi zsidót agyonlőttek. Az október 13–14-i kivégzéseket a dél-oroszországi felsőbb rendőri és SS-vezető (Höhere SS und Polizeiführer Rußland-Süd) alárendeltségében lévő alakulatok, elsősorban a – Kriston által német tábori csendőrökként azonosított – 314. rendőrszászlóalj (Polizeibattalion 314), illetve a helyi kollaboránsok végezték.

Október 12–13. éjjelén kezdték összegyűjteni a város zsidó lakosságát arra hivatkozva, hogy gettóba telepítik őket, egyesek a Palesztinába való telepítés ígéretét is hallották. Valószínűleg ennek lehetett tanúja Postha Vilmos is, amikor ezekben a napokból mind a Dnyepropetrovszk felé vezető úton, mind a városban zsidók jelenlétéről számolt be visszaemlékezésében.²⁶ A kivégzések több helyszínen folytak. Ugyan a gyilkosságok legtöbbször a város szélén lévő szakadéknál (Krasznopovszhtanceszkaja Balka) történt, a leírás alapján Kriston és Zentai a zsidó temetőnél történt kivégzéseknél lehetett jelen, mivel itt használtak harckocsiárkot tömegsírul. Az október 13–14-én történt kivégzések áldozatainak száma pontosan nem meghatározott, 10 és 15 ezer fő közé tehető, ami megfelel a két napló adatainak.

A tömeggyilkosságot követően – több ezer²⁷ ember elmenekülése mellett – mintegy 5-8 ezer zsidó maradt a városban. A megmaradt zsidó lakosság döntő többségét 1941-42 telén semmisítették meg az Einsatzgruppe C felügyelete alatt. A túlélőket a Fedoszejevskij barakkokból kialakított munkatáborba szállították, amit 1943-ban felszámoltak. 1943 októberében a Sonderkommando 1005 égette el a legyilkoltak holttesteit. 18-20 ezer főre tehető a háború alatt Dnyepropetrovszkban kivégzett zsidó áldozatok száma.

*

Bár a második világháborús magyar propaganda mélyebb elemzésével még adós a magyar történettudománynak, megállapítható, hogy a korabeli propagandakiadványokban a zsidók, illetve a zsidóság csak antiszemita kontextusban

²⁶ Postha Vilmos: Élményeim a szovjetoroszország elleni hadjáratban. (Hadinapló). In: Postha-Kriston, i. m., I. rész, 106–107.

²⁷ Egy német jelentés 15 ezerre teszi az elmenekült zsidók számát.

jelent meg,²⁸ a honvédségben is a keleti területeken élő zsidókat mint ellenséges kategóriát kezelték.²⁹ A zsidók „arankaként”, azaz egy élősködőként való ábrázolása beleillik a zsidóságot dehumanizáló antiszemita fogalomhasználatba.³⁰ A magyar propagandakiadványokban a szovjet társadalom ábrázolásakor is ez a viszonyrendszere legmeghatározóbb a zsidók és a többségi társadalom között.³¹ A zsidók megölésének igazolását Kriston viszont elsősorban egy szovjet tömeggyilkosság fellelésével teremtette meg.³² Megjegyzendő, hogy más esetekkel szemben, amikor a németek a zsidókat állítólagos fosztogató, partizán- vagy szabotázszevékenységére hivatkozva végezték ki,³³ a dnyepropetrovszki tömeggyilkosságra vonatkozó korabeli német dokumentumokban semmilyen hasonló legitimáció nem merül fel, csupán a „zsidókérdés megoldása”.³⁴

A meggyilkolt német és magyar katonákra vonatkozó szövegrészben a kelet-galíciai városok elfoglalásának toposzait láthatjuk, ahol a szovjet repressziók áldozatainak naturalisztikus (és túlzó) ábrázolását állították a propaganda

²⁸ Vö. Pihurik, i. m., 43–45.

²⁹ Erről lásd: Fóris Ákos: Partizánvadászat a zsidók ellen III. – A zsidó partizán képe a Honvédségben. In: Napi Történelmi Forrás, 2016. november 11. URL: <http://ntf.hu/index.php/2016/11/11/partizanvadaszat-a-zsidok-ellen-iii-a-zsido-partizan-kepe-a-honvedsegeben/>

³⁰ Vö. Alex Bein: The Jewish Parasite: Notes on the Semantics of the Jewish Problem, with special Reference to Germany. The Leo Baeck Institute Yearbook, 1964 (9. évf.), 3–40.

³¹ Lásd például: A bolsevizmus a parasztság ellen – Kép a szovjet igazi arcáról. Centrum Kiadvány, Budapest, 1943.

³² Koszorús Ferenc – vállaltan a tisztikar igazolásául – is párhuzamot teremt a szovjet és a nemzetiszocialista rendszer erőszaktevéi között: „Így a tisztikar nagy átlaga nem ismerte Hitler és az ő Magyarország ellen táplált szándékait. Nem tudta, hogy Hitler náciizmusa morális szempontból és az alkalmazott módszereit illetően teljesen egyenértékű Lenin és Sztálin kommunizmusával.” In: Koszorús, i. m. 230.

³³ Erről lásd még: Fóris Ákos: Partizán- és zsidópolitika a keleti fronton. In: A mi Ruszisztikánk: Tanulmányok a 20/25. évfordulóra. Szerk.: Szvák Gyula. Russica Pannonica, Budapest, 2015. 329–349.

³⁴ „A zsidókérdés, legalábbis Dnyepropetrovszk város esetében, lényegében megoldottnak tekinthető.” („Die Judenfrage kann, soweit wenigstens die Stadt Dnjepropetrovsk in Frage kommt, im wesentlichen als gelöst angesehen werden.”) In: United States Holocaust Memorial Museum (USHMM) RG-11.001M.13 (RGVA), reel 92, 1275-3-666 Lagebericht der Feldkommandantur 240 Abt. VII. 15.9.41.–15.10.41. Dnyepropetrovsk, 19. 10. 1941. 3. Ezúton köszönöm Gellért Ádámnak a dokumentumok átengedését!

középpontjába.³⁵ Habár Dnyepropetrovszkban is feltárták a kivégzett politikai foglyok sírjait,³⁶ ezeknek az áldozataival a magyar katonák aligha találkozhattak a város elfoglalását követően másfél hónappal, az esetet pedig nem tematizálták a magyar médiában. Nem ismert, hogy magyar katonákat ért volna atrocitás Dnyepropetrovszkban, viszont a propagandában nem példa nélküli gyakorlat az áldozatok nemzetiségének megváltoztatása. A legjelentősebb magyar csa- patok feltárt tömeggyilkosság, a sztaniszlai NKVD kivégzések esetében³⁷ az 1941 nyarán megjelent magyar cikkek nem vitatták a meggyilkoltak ukrán nemzetiségét.³⁸ Viszont például Walthler Rezsőné 1941. decemberi cikkében már ugyanitt német és magyar holttestekről számolt be.³⁹

A dnyepropetrovszki zsidóság elleni intézkedéseknek más igazolását adja Telkes Aurél. A gyorsadtest katonájaként Dnyepropetrovszkban megszálló katona részletesen foglalkozik a zsidóság helyzetével és szerepével a városban. Más, háború alatt kiadott hadinaplókhoz és haditudósításokhoz hasonlóan Telkes értéktétele nem a saját véleményeként fogalmazza meg, hanem egy, a szövegben megformált beszélgetésben egy helyi polgári lakossal mondatja el. A kötetben ez a mesélő Telkes szállásadója (a város gázgyárának munkása, egykori kommunista párttag), aki az „elmenekült” zsidó „politikai biztosok és ellenőr- zők” lakásában lakott a németek jóvoltából:

³⁵ A szovjet tömeggyilkosságoknak a nemzetiszocialista propaganda általi felhasználásáról lásd: Bogdan Musial: Konterrevolutionäre Elemente sind zu erschießen. Die Brutalisierung des deutsch-sow-jetischen Krieges im Sommer 1941. Ullstein Verlag, Berlin–München, 2000. 200–209.; Kai Struve: Deutsche Herrschaft, ukrainischer Nationalismus, antijüdische Gewalt. Der Sommer 1941 in der Westukraine. De Gruyter, Oldenbourg, 2015., különösen 392–394.

³⁶ Joachim Hoffmann: Stalin’s War of Extermination, 1941–1945: Planning, Realization and Documentation. Theses & Dissertations Press, 2001. 175.; Ungváry Krisztián: Népi társ-kollaboráció– megtorlás. A Szovjetunió embervesztesége. In: Évkönyv 2001. IX. Magyarország a jelenkorban. Szerk.: Körösi Zsuzsanna, Rainer M. János, Standiinsky Éva. 1956-os Intézet, Budapest, 2001. 138.

³⁷ Kai Struve, i. m., 632–633.

³⁸ Például: Kólya Sándor: Honvédeink nyomában. A sztaniszlai pokol. In: Dunántúl, 1941. augusztus 19. 5.; Ruffy Péter: A keleti háború nyomában... IV. A sztaniszlai börtön. In: Újság, 1941. augusztus 13. 5.

³⁹ Walthler Rezsőné: A szovjethadjárat féléves évfordulója. Emlékezés az első napokra. In: Felvidéki Újság, 1941. december 17. 3.

„Látja, én már csak egy pár napja rájöttem arra, hogy a németek csak utálják a zsidókat és tudatosan védekeznek ellenük, de én és az itteni munkástestvéreim a szívünk mélyéből gyűlöljük őket. Egy egész élet szenvedése összegyűlik bennünk.

A mi szegényes, piszkos tömeglakásaink a zsidó által előidézett tűznek esett áldozatul, még most is bennünket sújtottak, rongyainkat kellett pusztulni látni és ezek a zsidók által lakott háztömbök érintetlenek maradtak. De a németek igazságot szolgáltatottak nekünk, én érzem, hogy még nekünk, orosz munkásoknak is lesz ezen a földön emberi életünk, csak irtsák ki a bolsevistákat, a zsidókat.”⁴⁰

A szerző nem fejti ki, hogy a németek „igazságszolgáltatása” mit jelentett,⁴¹ a német hatóságok és a zsidók kapcsolatáról csupán két dolgot említ meg. Egyfelől az augusztus végi erőszakos eseményekben a pogrom megakadályozásának szándékát, másfelől az „elmenekült” zsidók lakóingatlanjainak kiutalását a lakosság számára.

A lakáskérdés azért jelenik meg központi problémaként, ugyanis a harcok során⁴² a lakóingatlanok jelentős része megsemmisült vagy lakhatatlanná vált, a harcokat követően is törtek ki tűzvészek a városban. A szövegben említett gyűjtogatások háttere még nem feldolgozott. Német dokumentumok alapján megállapítható, hogy a gyűjtogatások még szeptemberben is problémát jelentettek,⁴³ de a németek eltűzottnak tartották a lakosság körében terjedő híreket a partizántevékenységről.⁴⁴ Amit fontosabb kiemelni, hogy amint Kriszton beszámolója a kelet-lengyelországi városok tengelyhatalmi elbeszélésének toposzait használta fel, úgy a zsidókérdés összekötése a lakáskérdéssel a kije-

⁴⁰ Telkes, i. m., 127.

⁴¹ A szövegkörnyezet alapján a beszélgetésre október előtt került sor, de decemberben, Magyarországra menet ismételtén átment a városon.

⁴² Dnyepropetrovsk elfoglalásával a németek hídfőt alakíthattak ki a Dnyeperen. A szovjet hadvezetés nagy erővel próbálta felszámolni ezt, így nem csupán a város bevételét szolgáló augusztusi harcokban, hanem a Dnyeperhídfő felszámolásáért folytatott szeptemberi szovjet támadások során is jelentős tüzéségi és légítámadás érte Dnyepropetrovskot.

⁴³ USHMM RG-11.001M.13 (RGVA), reel 92, 1275-3-666 Feldkommandantur 240 – Bericht über den Einsatz in Dnjepropetrovsk. 24. 9. 1941. 1.; Gyűjtogatások megtorlására vonatkozó hirdetményeket közöl: Kapy, i. m., 124.

⁴⁴ USHMM RG-11.001M.13 (RGVA), reel 92, 1275-3-666 Ortskommandantur II (V) 908 – Stimmungsbericht. Dnjepropetrovsk-Nord, 8. 10. 1941. 2.

vi zsidóságról szóló beszámolókhöz teszi hasonlatossá Telkes interpretációját. Ugyanis a német hatóságok a Babij Jarban kivégzett 33771 zsidó megölését a szovjet szervek által Kijev belvárosában elkövetett robbantásokkal, tűzvészsel és a „az ukrán lakosság zsidókkal szembeni elkeseredettségével” indokolták.⁴⁵ Ez a magyarázat a zsidók „eltávolítása” kapcsán a Kijevvel foglalkozó magyar propagandacikkekben is megjelent.⁴⁶

Esettanulmányomban arra kívántam felhívni a figyelmet, hogy a megszállt szovjet területekről megjelent korabeli beszámolók, visszaemlékezések, naplók vizsgálata milyen lehetőségeket kínál a kutató számára. A dnyepropetrovszki tömeggyilkosság esete is rámutat arra, hogy rendkívül nagy számban lehettek a honvédség tagjai szemtanúi a zsidók megsemmisítésének.⁴⁷ A háború alatt ki- adott szövegek pedig rendkívül informatívak a zsidóellenes intézkedések tekintetében. A szöveg antiszemita értelmezési kerete pedig szükségessé teszi annak elemzését, hogy mik azok a visszatérő metaforák, toposzok, amikkel jellemzik a megszállt területeken élő zsidóságot, illetve mik azok az elbeszélési struktúrák, melyek megteremtik a zsidók diszkriminálásának, esetleg megsemmisítésének legitimációját.

⁴⁵ „Die Erbitterung der ukrainischen Bevölkerung gegen die Juden” In: Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion 1941/42. Die Tätigkeits- und Lageberichte des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD. Hrsg.: Peter Klein. Hentrich, Berlin, 232.

⁴⁶ „Amióta a zsidókat Kievből utolsó szálíg eltávolították [...] azóta egy csapásra megszűntek a titokzatos házösszeomlások. A robbanások elmaradása utólag igazolni látszik a kievi zsidóság felelősségét.” In: Darvas János: Útlevelék Ukrajnából. Séta Kiev romjai közt. In: Felvidéki Újság, 1942. január 31. 4.

„Most, hogy Kievből eltávolították őket, a kievi proletárnegyedek lakásínsége – még a tömeges házrobbantás ellenére is – lényegesen enyhült.” In: Darvas János: A zsidó és a Szovjet. Őszinte fénykép a galíciai és ukrán zsidókérdésről. In: Felvidéki Újság, 1942. február 17. 6.

⁴⁷ Vö.: Pihurik, i. m. 45–49.; Ungváry Krisztián: Holokauszt, népiirtás és a megszálló alakulatok. In: Évkönyv 2004. XII. Magyarország a jelenkorban. Szerk.: Rainer M. János, Standiinsky Éva. 1956-os Intézet, Budapest, 2004. 10–15.

Szarka Lajos

„GYORSVONATI JEGY A MENNYORSZÁGBA”

Keresztény embermentők a magyar holokauszt idején

A keresztény egyházak szerepvállalása és ezzel összefüggő megítélése meglehetősen ellentmondásos a magyarországi holokauszt idején. Való igaz, hogy a hazai zsidók deportálására a német megszállást, 1944. március 19-ét követően került sor. Azonban az sem mellékes, hogy mindez a magyar társadalom jelentős részének egyetértésével és a hatóságok aktív közreműködésével ment végbe. A magyar zsidóság tragédiája ugyanakkor a végét jelentette annak a 19. század vége felé jelentkező, majd az első világháború után kiteljesedő antiszemita folyamatnak, amely a kirekesztésen, jogfosztáson, gazdasági megsemmisítésen keresztül elvezetett a fizikai megsemmisítésig.

A keresztény egyházak jelentős szerepet játszottak annak a közhangulatnak a megalapozásában, amelyben az egymást követő kormányok a náci korszak előtt és alatt gond nélkül bevezethették a különböző zsidóellenes rendelkezéseket.¹ Prohászka Ottokár székesfehérvári püspök 1919-ben egy német szerző művéhez írt kommentárjában a zsidóságot a magyarságtól idegen, a kereszténységet leszorító, honfoglaló, kisajátító hatalomnak jellemezte, amely ellen védekezni kell. „*Itt egy rafinált, romlott, hitetlen és erkölcstelen faj garázdálkodásáról van szó, poloska-invázióról, patkány-hadjáratról; egy kérdés van: hogyan védekezzünk?*” – vélekedett Prohászka.² Mindszenty József veszprémi püspök 1944. június elején Nagykanizsán járt, ahol az újságírók azzal vádolták a katolikus egyházat, hogy segíti a zsidókat. Mindszenty visszautasította a vádat: „*Az egyház és a magyar papság ott volt Istóczy Győző első antiszemita szervezkedésében (1870-es 80-as évek), majd az antiszemita Katolikus Néppártban (1895). Mi az elmúlt század*

¹ Randolph L. Braham 2009: A keresztény egyházak és a holokauszt Magyarországon. In: Carol Rittner – Stephen D. Smith – Irena Steinfeld (szerk.): *A holokauszt és a keresztény világ*. Egyháztörténet–Balassi, Pécs–Budapest, 194.

² Dr. Kiss György 1987: *Megjelölve Krisztus keresztjével és Dávid csillagával*. Szerzői kiadás, Budapest, 248–249.

politikai viharokban is védjük szentségeinket, ellene voltunk a vegyes házasságok törvényes megengedésének, de szentségeiket megvédjük.” Utóbbi megjegyzése a ki-keresztelkedett zsidókra, s a házasság szentségének védelmére irányult.³ Néhány nappal az első zsidótörvény hatályba lépése előtt, 1938. május 25-én kezdő- dött el Budapesten a 34. Nemzetközi Eukarisztikus Kongresszus, ahol Pacelli bíboros, a későbbi XII. Pius pápa arról beszélt, hogy Jézus Krisztus megölése elévülhetetlen bűn, amiért minden zsidónak szenvedéssel kell fizetni.⁴

A keresztény egyházak vezetőinek magatartása

A katolikus főpapság, elsősorban maga Serédi Jusztinián bíboros, hercegprímás az emberi személyiség méltóságáról, az alapvető emberi szabadságjogokról szó- ló evangéliumi tanítást vallotta, s ezzel összhangban a kollektív felelősség és büntetés elutasítását. Ugyanakkor az egyház vezetőinek politikai magatartása ezzel a valláserkölcsei és természetjogi elméleti alapállással ellentétbe került a zsidótörvények elfogadásakor, majd a Soá alatt.⁵

Az első (1938) és második zsidótörvényt (1939) megszavazták, a harmadikat (1941) viszont már elutasították a keresztény egyházi vezetők. Az első zsidó-

³ Kapiller Imre–Paksy Zoltán 2014: *A zalaegerszegi zsidóság története a betelepüléstől napjainkig*. Kiadja Zalaegerszeg Megyei Jogú Város Önkormányzata, Zalaegerszeg. 248–249.

⁴ Komoróczy Géza 2012: *A zsidók története Magyarországon II. (1849-től jelenkorig)* Kalligram, Pozsony, 539. 1938-tól több évtizednek kellett eltelnie, hogy a II. Vatikáni Zsinat (1962–65)

„Nostra Aetate” című nyilatkozatában új alapokra helyezze a keresztények és zsidók viszonyát. Elismerte a közös szellemi örökséget, elvetette a zsidók kollektív bűnösségét Krisztus meggyilkolásában a múltban és jelenben egyaránt, leszögezte, hogy Isten nem vetette el őket magától, s nem tekinthetők átkozottnak, egyben sajnálatát fejezte ki a zsidókat érő gyűlölet, üldözések és antiszemita megnyilvánulások miatt. Dr. Kis György könyvében megjegyzi (lásd alább 75–76.), hogy a zsidó okmány negyedik változatában szerepelt ez a kérdés: „Mit tartanak a zsinati atyák, állítható-e, hogy Jézus Krisztus keresztfeszítése miatt az egész zsidóság meg van átkozva?” Elgondolkodtató, hogy a 2080 szavazó püspök közül 245 igennel szavazott, vagyis a szavazók 11,8%-a.

⁵ Gergely Jenő 1999: *A magyar katolikus püspöki kar, az Apostoli Szentszék és a Soá*. In: Hamp Gábor–Horányi Özséb–Rábai László (szerk.): *Magyar megfontolások a Soáról*. Balassi Kiadó–Magyar Pax Romana Fórum–Pannonhalmi Főapátság, Budapest–Pannonhalma, 94.

törvény felsőházi tárgyalásán Löw Immánuel neológ főrabbi híres „tálatitá kúmi” beszédében a jogegyenlőség remélt feltámadásáról beszélt, Ravasz László reformatus püspök viszont a korlátozások mellett foglalt állást, megvetéssel beszélve a galíciai gyökerű zsidókról: *„Magyar a zsidó – állítja valaki, a reformatus felekezet mellett a legmagyarabb felekezet. Nézzék meg a nyíregyházi vonat 3. osztályú kocsiját, a hernyósapkás, kaftános zsidót, kiknek szájában habzik a jiddis. Ez Árpád népe? Ez Arany János népe?”*⁶ A második zsidótörvény tárgyalása során a keresztény főpapok elvben támogatták a további korlátozásokat, de ellenükre volt a törvényjavaslat nyíltan faji jellege, s elsősorban a kereszténynek áttért, illetve kereszténynek született zsidók érdekeit védő módosításokért szálltak síkra.⁷ A vita során korlátozás nélkül védték a keresztység szentségét, végül egyetértettek abban, hogy érvényességét egy meghatározott dátumhoz, 1919. augusztus 31-éhez kössék. A harmadik, nürnbergi mintájú fajvédelmi törvényt azonban már nem szavazták meg, amely antagonisztikusan szemben állt a keresztység és a házasság szentségével, s kiterjedt a keresztény hitre tért zsidókra.⁸

A keresztény egyházak vezetőinek többségét ugyanez a kettősség jellemezte az 1944. március 19-én bekövetkezett német megszállás utáni időszakban. Ugyan megfogalmaztak tiltakozó memorandumokat, tárgyaltak a kormányzóval és a kormányzat vezetőivel, kéréseikkel azonban csaknem kizárólag a keresztény hitű zsidók érdekeit védték, s számukra jelentős engedményeket harcoltak ki (mentesítés a sárga csillag viselése, illetve a Zsidó Tanács hatálya alól stb). A meg nem keresztelt zsidók esetében azonban folyamodványaik csak a zsidókérdés

„megoldásában” a hatóságok által használt módszerek enyhítését szorgalmazták (kegyetlenkedések a gettóban, a deportálások borzalmai). Különösen súlyosnak bizonyult, hogy elmaradt a keresztény főpapság egységes, határozott és nyílt fellépése a „végső megoldással” szemben, de elmaradt az alsópapság és a hívek tájékoztatása is. Ha tettek is valamit, leginkább csak „keveset és későn”.⁹

Serédi Jusztinián nem reagált Ravasz László június 15-i levelére, amelyben egy közös és nyilvános tiltakozó deklaráció tervezetét ismertette a zsidókér-

⁶ Komoróczy 2012: 532–533.

⁷ Randolph L. Braham 1997: A népiirtás politikája. (A Holocaust Magyarországon.) Második kötet. Belvárosi Könyvkiadó, Budapest, 1124–1125.

⁸ Gergely 1999: 96.

⁹ Braham 2009: 196.

dés megoldásának embertelen módja ellen.¹⁰ A hercegprímás Angelo Rotta pápai nuncius ismételt sürgetése után fogalmazta meg június 29-én nyilvános, minden templomban felolvasandó pásztorlevelét saját egyháza hívei számára. A dagályos, ünnepélyes, elvont nyelvezetű, tartalmilag homályos körlevél a zsidók kétségbeejtő helyzetét tekintve – hiszen a vidéki zsidóságot már csaknem maradéktalanul elhurcolták Auschwitzba – egyáltalán nem volt célravezető.¹¹ Ugyan elítélte a keresztény elvekkel s a természeti jogokkal (élet, emberi méltóság, szabadság, tulajdon) szembenálló jogfosztásokat, elhurcolásokat, másrészt viszont jogosnak, sőt kívánatosnak tekintette a zsidókérdés megfelelő rendezését. Véleménye szerint a zsidóság egy része bomlasztó hatást gyakorolt a magyar gazdasági, társadalmi és erkölcsi életre, a zsidóság másik része pedig cinkosságot tanúsított ezzel a magatartással.¹² A Serédi-féle pásztorlevél hűen tükrözte az addigi felemásságot. Míg teoretikusan elutasította a kollektív felelősség elvét, s így a zsidók kollektív büntetéseként a deportálást, a zsidóság két részre osztásával – bűnös és cinkos (vagyis bűnös) – mégis engedményeket tett a kollektív felelősség elvének.¹³

Az említett levél felolvasása azonban elmaradt, helyette július 16-án csak egy rövid közleményt ismertettek a templomokban. Ebben csupán a korábbinál való tárgyalás tényéről tájékoztatták a hívőket a zsidók, különösen a megkeresztelkedettek érdekében.¹⁴ Serédi a nyilas hatalomátvétel után több

¹⁰ Bereczky Albert 1984: *A magyar protestantizmus a zsidóüldözés ellen*. Kiadja a Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 19.

¹¹ Kiss György 1987: 244.

¹² Braham 1997: 1132. Dr. Kis György zsidó származású pap, „*Megjelölve Krisztus keresztyével és Dávid csillagával*” c. művében (Szerzői kiadás Budapest, 1987. 244–245.) Serédi június 29-i körlevelével kapcsolatban felteszi a kérdést: „*Mindkét rész bűnös! Ugyanígy gondolták ezt a nyilasok és a hitleristák is! Ezek szerint az ország hercegprímását és a püspöki kart a nyilasoktól csak a zsidókérdés elintézésének módja különböztette volna meg?*” A nyilasok úgy gondolták, hogy radikális módszereikkel a papokat kész tényleg elé állítják, akik ezt megszokják és beletörődnek, s így mindkét fél öröme – egyház és nyilasok – megvalósulhat a zsidómentes, szép, keresztény Magyarország. Kis plébános érvelése összecseng Bibó Istvánéval („Zsidókérdés Magyarországon 1944 után” c. 1948), aki szerint a zsidók elleni törvényhozás a konzervatív elit szándékai ellenére nem kifogta, hanem megdagasztotta a szelet a szélsőjobb vitorláiban. ¹³ Gergely 1999: 105.

¹⁴ Braham 1997: 1135.

memorandumban tiltakozott Szálasinál, november 2-án fellépett Budapest ter- vezetett kitelepítése ellen, s szorgalmazta a főváros és Esztergom nyílt várossá nyilvánítását.¹⁵ November 25-i levelében a nyugati határ felé indított halálme- netek leállítását követelte, különben a kormány a magyar nemzet ellen fordítja Istent és az egész keresztény világot.¹⁶

A protestáns egyházak vezetőit hasonló magatartás jellemezte, memorandumokat írtak, titkos tárgyalásokat folytattak, miközben elmulasztották a nyílt fellépést és tájékoztatást. Június végén Ravasz László fogalmazta meg a protestáns egyházak közös pásztorlevelét. Ebben hangsúlyozta, hogy a zsidókérdés megoldásának gyakorlati módja Isten örök erkölcsi törvényeibe ütközik, megsérti az emberi méltóságot, igazságosságot és irgalmasságot, s az ártatlanul kiontott vér rettenetes ítéletét hozza a nemzetre.¹⁷ A tiltakozás nyilvánosságra hozása azonban elmaradt, s helyette júliusban csupán egy rövid közleményt olvastak fel a gyülekezetek számára. December 1-jén a protestáns püspökök közös beadványban tiltakoztak Szálasinál a halálmenetek s a budapesti nagygettó borzalmai ellen.¹⁸

Embermentő főpapok

Az országos egyházi méltóságokkal ellentétben több egyházmegye püspöke – mint például Czapik Gyula egri, Shvoy Lajos székesfehérvári, Virág Ferenc pécsi és Kovács Sándor szombathelyi püspök – jóval aktívabb szerepet játszottak saját körzetükben, s felléptek a helyi hatóságoknál a zsidók, különösen az áttértek szenvedéseinek enyhítése érdekében. Másrészt igyekeztek Serédi bíborost rábírni, hogy erélyesebben lépjen fel a kormány zsidóellenes politikájával szemben.¹⁹

Három püspök – Márton Áron, báró Apor Vilmos, Hamvas Endre – nyilvánosan, a szószékről is hallatta hangját a gettósítás és deportálások ügyében.

¹⁵ Braham 1997: 1145–1146

¹⁶ Serédi Jusztinián hercegrímás feljegyzései (1941–44) 1990: 18. *Szerédi hercegrímás levele Szálasinak*. Esztergom, 1944. november 25. Zrínyi Kiadó, Budapest, 175–177.

¹⁷ Bereczky 1984: 22–23.

¹⁸ Serédi 1990: 33–34.

¹⁹ Braham 1997: 1141–1142.

Elsőként Márton Áron, az erdélyi katolikus egyházmegye (Gyulafehérvár) püspöke, aki gyakran hirdetett igét a 2. bécsi döntés után magyar kézen levő Észak-Erdélyben is. 1944. május 18-án a kolozsvári Szent Mihály-székesegyházban elmondott beszédében nyíltan felszólította a magyar társadalmat a Ko-lozsvárott már gettóba szorított és közvetlenül a deportálás előtt álló zsidóság megsegítésére.²⁰ Véleménye szerint az emberi nem egységén alapuló felebaráti szeretet nyílt vállalása és érvényesítése a hívők kötelessége, a népeket fajokra bontó pogány szellemiséggel szemben. Szinte prófétikus szavakkal zárta igé-hirdetését: *„Az igazság védelmében és a szeretet szolgálatában az üldöztetés és a börtön nem szégyen, hanem dicsőség.”*²¹ A püspök szentbeszéde egyértelműbben fogalmazott, mint a magyar katolikus püspöki kar későbbi, június 29-i pász-torlevele. Ebben ugyanis nyoma sincs semmiféle korábbi ún. „zsidó bűnök” felemlítésének, s a tragédia kellős közepén is szükségesnek vélt fenntartások kifejezésre juttatásának. Sőt Márton Áron örömmel konstata-álta, hogy Erdély katolikusai nagy többségükben vele egyetértve utasítják el az üldözést és a faji megkülönböztetést. A nagy visszhangot kiváltó beszédet valószínűleg gyorsírá-sal rögzítették, s azt Budapesten a Szent Lélek Szövetség irodájában sokszo-rosították és titokban terjesztették.²² Márton Áron néhány nappal később, május 22-én érélyes hangú levelekben tiltakozott több közjogi méltóságnál és hatalmi tényezőnél (miniszterelnök, belügyminiszter, főispán, rendőrkapitány) a deportálások megakadályozása érdekében.²³ Jaross Andor belügyminiszterhez az alábbi sorokat intézte: *„Annál nagyobb a megdöbbenésünk, hogy bár megy-győződéses katolikus embernek ismertük Önt, most az intézkedéseiben nemcsak hogy nem keresztény, hanem az emberiség színvonalát sem éri el. Tisztelettel, de a szónak minden súlyával kérem, hogy legutóbbi intézkedéseit azonnal vonja vissza, vagy ha ezt nem teheti, azonnal nyiltsa be a belügyministerségről való lemondá-sát.”*²⁴ Márton Áron május végén, Jarostól rendreutasítva, visszatért Gyulafehérvárra, s persona non grata lévén, a háború befejezéséig be sem tette a lábát

²⁰ Moshe Carmilly-Weinberger 1995: A zsidóság története Erdélyben (1623–1944). MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest, 298.

²¹ Braham 1997: 1143–1144

²² Gergely 1999: 101–102.

²³ Komoróczy 2012: 723–724

²⁴ Carmilly-Weinberger 1995: 299.

Észak-Erdélybe.²⁵ Márton Áron a vészkorszak alatti, majd a háború utáni bátor fellépése miatt – a magyar érdekek képviselőként 6 évig tartó börtönt és 10 évi szobafogságot szenvedett – méltán érdemelte ki az utókortól az „*Erdély csilla-ga*”, „*Erdély utolsó fejedelme*” és „*Emberkatedrális*” jelzőket.²⁶

A másik bátor főpap, aki fellépett a zsidóüldözés ellen, báró Apor Vilmos győri püspök volt. Apor mint a Szent Kereszt Egyesület püspök védnöke 1943. január 22-i egyházmegyei körlevelében a hívek és a papság figyelmébe ajánlot- ta és kötelességévé tette a munkaszolgálatra bevonuló zsidók megsegítését. A püspöki konferenciákon, illetve a Serédihez intézett leveleiben sürgette, hogy a püspöki kar mielőbb világosan és egyértelműen foglaljon állást a hívek és a papság előtt az üldözések kérdésében. 1944. május végi pünkösdi szentbeszé- dében Márton Áronhoz hasonlóan fogalmazta meg a keresztény magatartás elvi alapját, s a szeretet törvényével ellenkező bűnnek nyilvánította a zsidók gyűlöletét, s a velük kapcsolatos erőszakot. Még a prédikáció napján tiltako- zó levélben fordult Jaross Andor belügyminiszterhez, a győri gettó felállításá miatt. „*Isten és a magyar- és világtörténelem előtt Miniszter Urat teszem felelőse mindazért a betegségért és halálesetért, mindazért a megvetésért és elítélésért, mely ennek az intézkedésnek a nyomán fog járni*” – írta levelében. Apor megkísérelte a személyes segítségnyújtást a gettóba zártaknak, s a katolikus hívek lelki gon- dozásának kérésével fordult a helyi hatóságokhoz, a Gestapo helyi szerveihez, illetve Sztójay miniszterelnökhöz. A hatóságok azonban sem őt, sem paptársait nem engedték a gettó területére belépni.²⁷ A nyilas hatalomátvételt követően Apor aktív szerepet játszott a védlevelek terjesztésében, s több tucatnyi embert mentett ki a munkaszázadokból és nyugatra irányított halálmenetekből.²⁸ Hit- vallásában a bátor helytállást a szavak elé helyezte, s azonosult a jó pásztorral, aki életét adja juhaiért. 1945 márciusában a püspökvár pincéiben több száz

²⁵ Braham 1997: 1144.

²⁶ Borsodi L. László: 20 éve Márton Áronnal. (A gimnázium névadásának évfordulója.) In: Borsodi L. László–Bara Katalin–Barabás Gyöngyvér–András Réka (szerk.): *A csíkszeredai Márton Áron Gimnázium évkönyve a 2009-2010. tanévről*. Kiadja a Márton Áron Gimnázium igazgatósága, Csíkszereda, 40–42.

²⁷ Gergely 1999: 103.

²⁸ Szita Szabolcs 1994: *A zsidók üldöztetése Budapesten (1944–45)*. Holocaust Füzetek. 4. Kiadja a Magyar Auschwitz Alapítvány–Holocaust Dokumentációs Központ, Budapest, 33.

menekült talált oltalmat. Győr városát március 28-án érték el az orosz csapa- tok, a püspök előrelátóan kiürítette a boroshordókat, s olcsó karórákat gyűjtött be, hogy kielégítse velük a fosztogató katonákat. Március 30-án az oroszok behatoltak a rejtékhelyre, hogy nőket szerezzenek „krumplihámozásra” hivat- kozva, ahonnan Apor püspök kiutasította őket. Ezután lövések dördültek el, a feldühödött orosz kapitány 3 lövést adott le Aporra.²⁹ Ezek közül a hasüreget érő végzetesnek bizonyult, s a püspök április 2-án belehalt sérüléseibe.³⁰

A harmadik főpap, aki nyíltan felemelte szavát, Hamvas Endre csanádi püspök volt. 1944. június 16-án levélben tiltakozott Magyary-Kossa Aladár főispánnál a szegedi gettó lakóinak deportálása ellen.³¹ Június 25-én a szege- di székesegyházban az új papok felszentelése alkalmából mondott beszédében megismételte tiltakozását a faji alapú újpogányság ellen, elítélve a zsidók száz- ezreinek tulajdonuktól való megfosztását és elszállítását.³² Június 28-án indult el Szegedről a 3. deportáló vonat, rajta a 90 esztendő s világhírű tudóssal, Löw Immánuel főrabbival és családjával, akik számára hiába kért Hamvas püspök mentesítést a belügyminisztertől.³³ Július 15-én Serédi Jusztinián herceg- primáshoz írott levelében beszámolt a gettókban a nők ellen elkövetett moto- zásokról – meztelenül, férfiak jelenlétében, bábák és orvosok által (per inspec- tionem vaginae) – s a deportálások borzalmairól.³⁴

Miközben az egyházi hierarchia felsőbb szintjein beérték tiltakozó memoran- dumok készítésével, az alsópapság köreiben, a szerzetesrendekben, zárdákban és kolostorokban, a keresztény egyesületek által szervezeten aktív mentési tevé- kenység zajlott, bár az alsópapság többsége mindvégig passzív maradt.³⁵

²⁹ Dr. Cseh Sándor 2016: *Apor püspök vértanúhalála, ahogy a szemtanú átélte* (Cseh Sándor egykori titkárs emlékezései.). Kiadja a Győr Egyházmegyei Vagyongkezelő Központ, Győr, 24–30.

³⁰ Cseh 2016: 54.

³¹ Hamvas Endre 1993: Levél Magyary-Kossa Aladár főispánhoz. (Szeged, 1944. június 16.) *Befogadók.* (Válogatta és a bevezető tanulmány írta Karsai László.) Aura Kiadó, Budapest, 170.

³² Braham 1997: 1142.

³³ Szarka Lajos 2014: Reformpróféták. *Hetek* 2014. október. 17.

³⁴ Hamvas 1993: 171.

³⁵ Braham 2009: 200.

A reverenda és szerzetesi ruha már önmagában relatív védelmet jelentett, s az egyháziaknak lehetőségük nyílt arra, hogy vatikáni védlevelek (nunciatúra) vagy keresztlevelek kiadásával segítsenek, s megkönnyítsék a tömegessé váló betéréseket, a keresztény szeretet törvényeit előbbre helyezve a kánoni szabályoknál.³⁶

Embermentő papok és lelkészek

A papok és lelkészek közül sokan bátor tettekkel tanúsították hitüket, s közülük számosan elnyerték a Világ Igaza kitüntetését. A teljesség igénye nélkül álljon néhány példa az alábbiakban.

Klinda Pál páter a kormányzó feleségének, Horthy Miklósnénak volt a gyón- tatópapja. Az általa alapított leányotthonban varrodát működtetett, amely a honvédség számára készített egyenruhákat. Az itt dolgozók között zsidók is voltak, akiket hamis igazolvánnyal látott el.³⁷ Minden menekültet befogadott, aki jelentkezett nála, s derűje, optimizmusa, a nyilas razziákon tanúsított bátorsága reménységet adott az üldözötteknek. A varroda mintegy 120 zsidó nő számára jelentette a túlélést.³⁸

Kálló Ferenc esperes a budapesti 11. számú Honvéd Helyőrségi Kórház parancsnokaként számos neves és ismeretlen zsidó munkaszolgálatost támogatott (Sötér István, Latabár Kálmán, Básti Lajos, Karinthy Ferenc). Hamis papírokkal látta el őket, a betegek zsidóként érkeztek, de keresztényként hagyták el az intézményt. Másokat indokolatlanul elnyújtott terápiával tartott vissza, sokan

„újra” betegek lettek és a fertőző osztályra kerültek, vagy műtéten estek át. A besúgók jelezték, hogy a kötések alatt seb, törés vagy operáció nincs.³⁹ A nyilas hatalomátvétel után élete veszélybe került, de munkáját folytatta. *„Ha engem*

³⁶ Gergely 1999: 107.

³⁷ Lebovits Imre 2007: Zsidótörvények – zsidómentők. Ex Libris Kiadó, Budapest, 270.

³⁸ A humánus példái. 1998: Dokumentumok, emlékezések a magyarországi embermentő akciók 1944–45. évi történetéhez. Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta: Szita Szabolcs. A Holocaust füzetek különkiadása. Kiadja a Magyar Auschwitz Alapítvány–Holocaust Dokumentációs Központ, Budapest, 73–74.

³⁹ Lebovits 2007: 258–260.

ezért megölnék, akkor kapok egy gyorsvonati jegyet a mennyországba, átszállás nél- kül” – vallotta. A nyilasok október 28-án betörték a kórházba, s Kálló Ferencet elhurcolták. Holttestét másnap találták meg az erdőben – tele kínzások nyo- maival, megcsonkítva.⁴⁰

Köhler Ferenc lazarista páter több száz üldözött zsidót mentett meg a biztos pusztulástól. A hegyeshalmi átadóállomáson kiválasztotta a leggyengébb álla- potban lévőket, s nevükre állította ki az előre aláírt, bianco vatikáni menleve- leket, melyeket Angelo Rotta pápai nuncius vagy Apor Vilmos győri püspök százával bocsátottak rendelkezésére. 1944 decemberétől a lelkipásztori teendők ellátásának ürügyén gyógyszert, élelmiszert vitt be a budapesti gettóba.⁴¹

A református embermentők egyike volt a fővárosba **Bereczky Albert**, a Po- zsonyi úti református templom vezető lelkésze, aki részt vett a Hitler- ellenes földalatti mozgalom szervezkedéseiben és kapcsolatot tartott Komoly Ottóval, a magyar cionisták vezetőjével. Református menedékhelyeken számos zsidót bújtatott, illetve látott el hamisított keresztlevelekkel.⁴² Hasonlóan járt el **Vic- tor János**, a Szabadság téri református gyülekezet lelkésze is.⁴³

Az evangélikus **Keken András** mintegy 40-50 személy megmentéséért kapta meg a „Világ Igaza” kitüntetést. Feleségével együtt, nyilas segédlelkésze árnyé- kában segítette a rászorulókat a Deák téri evangélikus templomban. A nyilas hatalomátvétel után a parókia minden lakható szegletét bujdosó zsidók foglal- ták el. Egy nyilas razzia idején hallatlan leleménnyel egy anyát kisfiával együtt a templomi szószék feljárójának rejtett szegletében bújtatott el. Munkatársai- val régi anyakönyvek alapján hamis keresztlevelet állított ki. Egyik bibliaórán az állam iránti engedelmisséget elemezte: *„Hiába parancsolja meg az állam a polgárok bizonyos csoportjának üldözését, felfelentését, mi ezt nem tesszük meg, sőt ezzel szemben szeretjük és segítjük az ártatlanul üldözötteket”* – vallotta⁴⁴. Az

⁴⁰ Szita Szabolcs – Pécsi Tibor 2014: Embernek maradni az embertelenségben. (Magyarországi zsidómentők a második világháborúban.) In: Pécsi Tibor – Szobota István (szerk.): *Kiált rám! S fölkelek!* (Tanulmánykötet a holokauszt 70. évfordulója alkalmából.) Hetek Könyvek. Kiadja a He- tek.hu Kft., Budapest, 220–221.

⁴¹ Lebovits 2007: 278–279.

⁴² A humánus példái. 1998: 40.

⁴³ Lebovits 2007: 367–368.

⁴⁴ Lebovits 2007: 263–264.

oroszok bevonulása előtti napon, 1945. január 17-én a templom pincéjében bújtatottakkal együtt a nyilasok elhurcolták, de szerencsésen megmenekültek.⁴⁵ **Michnai** László lelkész, az Adventista Egyház elnöke szintén saját otthonában bújtatott zsidókat, és sokaknak szerzett hamis papírokat.⁴⁶

Járosi Andor kolozsvári evangélikus lelkészt a Szamos-parti Wallenbergnek nevezte el az utókor. Az emberek közti egyenlőség és testvériség nevében el- ítélte a fajelméletet, s fellépett a zsidók védelmében. *„Korlátok felett egy Isten váltott meg a Jézus Krisztus által, a korlátokért mi magunk vagyunk a bűnösök és felelősek”* – írta 1938-ban. A parókián zsidókat bújtatott, holott a szomszédos iskolába német katonák költöztek. Hamis keresztleveleket állított ki, a gettóból megpróbálta kimenteni Karácsony Benő író, sajnos sikertelenül. 1944. októ- ber 13-án az oroszok elhurcolták Szibériába, s karácsony másnapján, december 26-án hunyt el vérhasban Magnyitogorszkban, közös tábori sírba temették el. Barátja, Reményik Sándor költő így jellemezte: *„égő fáklya volt a verem előtt, egy farkasvermekkel teli világban”*.⁴⁷

Szerzetes- és apácarendek

A különböző szerzetes- és apácarendek szintén kivették részüket az ember- mentésből, tehették ezt azért is, mert életük korábban sem a nyilvánosság előtt folyt. A teljesség igénye nélkül említhetjük Budapesten a ferencesek pasaréti rendházát, a domonkosok Thököly úti rendházát és templomát, a Horánsz- ky utcai Jezsuita Rendházat, a marista iskolatestvéreket (Champagnat Intézet) vagy a Pannonhalmi Bencés Főapátságot.⁴⁸ A fővárosban 32 kolostorban és egyházi épületben bizonyíthatóan 3145 fő, de valószínűleg ennél több ember életét óvták meg.⁴⁹

⁴⁵ A humánnum példái. 1998: 65.

⁴⁶ Lebovits 2007: 298.

⁴⁷ Járosi Andorral kapcsolatos dokumentumok. Holokauszt Emlékközpont Gyűjtemény rendezés alatt álló anyag.

⁴⁸ Gergely 1999: 107.

⁴⁹ Szita 1994: 48.

Raile Jakab jezsuita szerzetes a mentési akciók legendás irányítója volt, aki csupán a Mária utcai rendházban mintegy 150 üldözöttnek nyújtott mene- déket. A rendház portásfülkéjét rendőrszobának álcázta, ahová a rejtőzködők közül állított egyenruhás állandőröket. Időnként a „farkasbőrbe bújt bárány” szerepét játszva együtt iszogatót és kártyázott a nyilasokkal – előtte evett és ola- jat ivott, hogy bírja az italt –, akiktől megszerezte a szükséges információkat. A nunciatúra segítő bizottságának az elnökeként is több száz zsidót mentett meg, s együttműködött Kálló Ferenc tábori esperessel.⁵⁰

Kelemen Krizosztom pannonhalmi főapát nevéhez közel 100 üldözött zsidó megmentése fűződik.⁵¹ Kezdeményezésére a Szent Márton főmonostor 1944 októberében a Nemzetközi Vöröskereszt védelme alá került, s az intézményt gyermekmenhelynek nyilvánították. A gyermekotthon vezetésével Eduard Be- nedek Brunschweiler svájci kereskedőt bízták meg, aki szorosan együttműkö- dött a szerzetesekkel.⁵² Az árvaházba a zsidó gyerekeket a legnagyobb titokban fogadták be – többször anyjukkal együtt – , hamis név alatt, amelyet begyako- roltattak velük.⁵³ A front közeledtével az apátságban nőtt a menekültek száma, katonaköteles férfiak, ellenzéki politikusok is menedékre leltek. A Gestapo és a győri nyilasok többször megjelentek, hogy az épületet átkutassák és a fiatal férfiakat katonai szolgálatra vigyék, a főapát azonban megakadályozta tervü- ket. 1945. március 10-én a Nemzetközi Vöröskereszt bécsi megbízottja, dr. Luc Tudichum Pannonhalmára látogatott. Jelentésében a monostort derűs, békés szigetként jellemezte, amely biztosította a gyermekek normális fejlődését. Ugyanakkor megjegyezte, hogy ennek érdekében Brunschweiler és a szerzete- sek mindennapos harcot kénytelenek vívni a hatóságokkal. A nyilasok elren- delték a főapát letartóztatását, amelyet a szovjet csapatok gyorselőrenyomulása meghiúsított.⁵⁴

⁵⁰ Lebovits 2007: 326–327.

⁵¹ Lebovits 2007: 264–265.

⁵² Szita Szabolcs 2006: Értékmentés és életmentés. (Eduard Benedek Brunschweiler oblatús, svájci polgár helytállása Pannonhalmi háborús védenecéért.) Kiadja a Velcsov Bt., Budapest, 7–9.

⁵³ Szita 2006: 15.

⁵⁴ Szita 2006: 25–28.

Keresztény egyesületek, társaságok és missziók

Az embermentésben jelentős szerepet vállaltak a keresztény egyesületek, társaságok és missziók. A katolikus **Szent Kereszt Egyesületet** a keresztény hitű zsidók (áttértek, ún. konvertiták vagy kereszténynek születettek) védelmére jött létre, lelkész-elnöke **Jánosi József** jezsuita pap volt, míg a gyakorlati szer- vezető-irányító munka a világi elnökre, **Cavallier** Józsefekre hárult. A konvertiták mentési munkálatainak püspökkari védelmét és támogatását pedig báró Apor Vilmos püspök látta el.⁵⁵ November 17-én a nyilasok körülfogták az egyesület irodáját, rálöttek Cavallier hivatalvezetőre, megsebesítették – csak hónapok múl- va épült fel –, és 150 pápai menlevélre várakozó zsidóval együtt elhurcolták.⁵⁶

A református egyház védnöksége alatt álló **Jó Pásztor Bizottság** a protestáns- sá lett zsidók hitbuzgalmi és érdekvédelmi feladatait látta el Muraközy Gyula református lelkész (Kálvin téri templom) elnökletével, melynek lelkész titkára a konvertita Éliás József volt. Éliás lelkész feladata sokoldalú volt, segített mun- kához jutni a munkanélküli zsidóknak, pénzt, ruhát és bakancsot gyűjtött a munkaszolgálatosoknak, s keresztleveleket, amelyek később jól jöttek. A német megszállás után és a nyilas időszakban az embermentésre helyeződött a hang- súly. Ezt szolgálta a Wallenberg-től kapott másfélezer kitöltetlen svéd menlevél szétosztása, gyermekotthonok működtetése, ruhagyűjtő munkaszolgálatos szá- zad szervezése, a csillagos házakba költöztetett zsidók segítése.⁵⁷ Az Auschwitzi Jegyzőkönyv német szövegét május elején Éliás fordította magyarra, s juttatta el Horthynak (a menyén, gróf Edelsheim-Gyulai Ilonán keresztül), az egyhá- zi vezetőknek (Serédi bíborosnak, Ravasz László református és Raffay Sándor evangélikus püspököknek) s a cionista Komoly Ottónak.⁵⁸ 1944. június közepén javasolta a keresztényegyházak közös fellépését, szükség esetén a templomok be- zárását, a szentségek kiszolgáltatásának megtagadását a deportálásban közreműkö- dőknek és családtagjaiknak (keresztség, úrvacsora), s a harangok elnémítását a deportálások leállításáig. A nyilas hatalomátvétel után származása miatt bujkálni

⁵⁵ Gergely 1999: 98.

⁵⁶ Szenes Sándor 1986: *Befejezetlen múlt.* („Az embermentés volt a fő feladat” – beszélgetés Éliás Józseffel. Keresztény és zsidó sorsok, beszélgetések.) Budapest, 80.

⁵⁷ Braham 2009: 262.

⁵⁸ Szenes 1986: 57–60.

kényszerült, s illegalitásból szervezte és irányította a mentő tevékenységet.⁵⁹ **Sztehlo** Gábor evangélikus lelkész a német megszállást követően, Raffay Sándor püspök megbízásából csatlakozott a Jó Pásztor Bizottsághoz. A nyilas időszakban Éliás visszavonulása után rá hárult a 32 budapesti és néhány vidéki gyermekotthon működésének fenntartása és védelme, emellett a Nemzetközi Vöröskereszt B osztályát is vezette. Mintegy 1600 gyermek és 400 felnőtt megmentéséért részesült a „Világ Igaza” kitüntetésben.⁶⁰

Schlachta Margit nővér a **Szociális Testvérek Társasága** női szerzetesrend alapítójaként és vezetőjeként a háború alatt kezdettől fogva határozottan felemelte szavát a zsidóellenes támadások ellen, és aktívan részt vett a mentési tevékenységben a holokauszt alatt. 1941 nyarán személyesen látogatta meg a kö-rösmezői gyűjtőtáborban az országból kiutasított ún. hontalan zsidókat – akiket később (augusztus 27-28-án 16 ezer főt) Kamenyec-Podolszkijban a németek kivégeztek –, s Horthy Miklósnénál levélben tiltakozott az embertelen intézkedés miatt.⁶¹ A vézskorszakban a társaság több ezer főt bújtatott rendházaiban hamis papírokkal, Gyarmati Fanni (Radnóti Miklósné) 1944 novemberében valóságos zsidó gettónak látta az anyaházat, amely a Thököly úti nyilas pártházzal szemben állt.⁶² Előfordult, hogy a nyilasok többször betörték a rendházba, s elrettentésül a rendház kerítésére aggatták fel a kivégzett zsidókat.⁶³

Salkaházi Sára a társaság egyik intézményét, a Bokréta utcai munkásnőotthon-t vezette, ahol mintegy 30 személyt bújtatott hamis papírokkal. Egy fel-jelentés nyomán december 27-én a nyilasok betörték az épületbe, ahonnan magukkal vitték Salkaházi Sára nővért, Bernovits Vilma hitoktatót (ő hitok-tatás nélkül látta el a rászorulókat kitöltetlen kereszt- és házasságlevelekkel), valamint 4 személyt, akik nem tudták igazolni magukat, s mind a hatójukat meztelenre vetkőztetve a jeges Dunába lőtték.⁶⁴

⁵⁹ Szenes 1986: 67–68.

⁶⁰ Lebovits 2007: 260–261.

⁶¹ Schlachta Margit: Két levél Horthy Miklósnénak a kamenyec-podolszkiji deportálásról. (Budapest, 1941. július 29. és augusztus 13.) *Befogadók* 1993:152–153.

⁶² Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni 2014: *Napló 1935–1946*. (II. 1941–1946.) Jaffa Kiadó, Budapest, 349.

⁶³ Sólyom József – Szabó László 1967: *A zuglói nyilasper*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 147–148.

⁶⁴ Lebovits 2007: 330–331.

Jane Haining a budapesti Skót Egyház Zsidó Missziós Bizottsága (Skót Misz- szió) leányinternátusát vezette. A missziós központ leányok számára tartott fenn elemi és polgári iskolát a belvárosi Vörösmarty utcában, amelyhez bentlakásos leányotthon is tartozott. A toleráns légkörű intézményben kiugróan magas volt a zsidók aránya (70-80%).⁶⁵ 1940-ben egyháza a hazatérésre szólította fel, ő inkább a maradás mellett döntött. *„Ha ezeknek a gyermekeknek szükségük van rám a derűs napokban, mennyivel inkább szükségük van rám a sötét napokban”* – írta.⁶⁶ 1943 decemberében jegyezte naplójába: *„A legfontosabb, amit ebben az otthonban minden lánynak meg kell tanulnia, hogy mindannyian egyenlők, fajra vagy származásra való tekintet nélkül, és egy pillanatig sem kételkedhetnek, hogy amíg itt élnek, ennek megfelelően bánnak velük. Ehhez való jogukat halálomig védeni fogom.”*⁶⁷ Jane-t 1944 áprilisában a Gestapo letartóztatta – kémkedés gyanújával, valójában a zsidók segítése miatt – s Auschwitz-Birkenaubadepor- tálta, ahol 1944. július 17-én szenvedett mártírhalált.⁶⁸

A zsidókat mentő egyházi személyek és szervezetek mindenkor számíthattak Angelo Rotta pápai nuncius segítségére. Rotta a Szentszék nevében tiltakozott a zsidórendeletek ellen, s határozott fellépésre sürgette a hercegprímást a deportálások leállításának érdekében. A nyilas hatalomátvétel után megszervezte a vatikáni védett házak hálózatát, ahol 12 házban 3000 személy tartózkodott, a nunciatúra épületében a Várban pedig 200 személyt bújtatott. A mentés fontos eszközei voltak a védlevelek, a nunciatúra mintegy 15 ezer vatikáni menlevelet adott ki, az összes többi semleges nagykövetséggel azonos nagyságrendűt. Végül a nunciatúra megszervezte a mentőszolgálatot a Budapest és Hegyeshalom közötti halálmenetekben.⁶⁹

A politikai elit felelősségének kérdésével a háború után legkövetkezetesebben Bibó István foglalkozott (1948), de Szekfű Gyula is éles kritikát fogalmazott meg a „Forradalom után” című művében (1947). Az egyházak számára jóval nehezebb volt a múlttal való szembenézés, hiszen erkölcsi téren a felelősségük

⁶⁵ Budapesti Református Egyházmegye közgyűlésének jegyzőkönyvei (1933–44).

⁶⁶ Linley Smith 2014: A missziótól a mártírságig (Jane Haining élete). Helikon Kiadó, 241.

⁶⁷ Smith 2014: 147.

⁶⁸ Szeretettel, Jane 2014: Jane Haining és a budapesti Skót Misszió, dokumentumgyűjtemény.

Ikon Stúdió Közhasznú Egyesület, 42–43.

⁶⁹ Gergely 1999: 105–107.

is nagyobb volt. Éliás József református lelkész 1986-ban így emlékezett: „... a mi egyházunkban az evangéliumi vonal mellett, vagy ellenére, volt egy másik, egy emberi, politikai vonal. Ez a háborús és zsidóüldözéssel politikát kiszolgáló és elősegítő vonal volt. Ezt nem lehet az egyházzal azonosítani, csak az egyház vezetésével, még ezen belül is egy szűkebb vezető garnitúrával”.⁷⁰ Szerencsére azonban az egyház felsőbb és alacsonyabb szintjein is akadtak olyanok, akik a Biblia szavára hallgatva – „Szeresd felebarátodat, mint magadat” (Máté 22:39) – s a hatalommal szembefordulva üldözött embereket, köztük zsidókat mentettek. Akár életüket kockáztatásával, vagy „csupán” a többséggel ellentétben nem mulasztották el azt a jót megtenni, amely hatalmukban állt.

---

⁷⁰ Szenes 1986: 46. Éliás József Ravasz László református püspököt is a politikai vonalhoz sorolja, aki véleménye szerint antiszemitizmusával és háborús lelkesedésével szörnyű lélekmérgezést vitt véghez. Ravasz hangvétele és érvelése 1943 végétől kezdett megváltozni, az Auschwitzi Jegyzőkönyv kézhez kapása és a deportálások megindulása után, 1944 májusától igyekezett a zsidóság tragédiáját megakadályozni. („Az embermentés volt a fő feladat” – beszélgetés Éliás Józseffel. Szenes Sándor: Befejeetlen múlt. Keresztény és zsidó sorsok, beszélgetések. Budapest, 1986. 42–43. és 67.)

Czingel Szilvia

„ICIG, MOST NEM VISZÜNK AUSCHWITZIG”***Magyar zsidók 1956-ban, személyes élettörténeteken elbeszélve***

10 évvel azután, hogy a deportált zsidók töredéke hazatért a haláltáborok poklából, 1956-ban újabb dilemmák sorával kellett szembesülnie.¹ Sokadszor- ra is válaszút elé, megint új életstratégiák kialakítására kényszerültek.² Felo- csúdni még nem volt idejük, arra sem, hogy a holokauszt abszurditására vá- laszokat keressenek. Ebben a kiélezett történelmi helyzetben újra döntéseket kellett hozniuk, és e döntéseiket sok esetben a holokauszt alatt átélt élmény vezérelte. Túl közel volt még Auschwitz és bori tábor emléke, a félelem még nagyon erősen élt a zsidó emberekben. Mi járhatott a porig alázott zsidók fe- jében 1956. október 23- án? Milyen vészforgatókönyveket állítottak fel maguk számára? Mennyire volt jelen vagy épp háttérbe szorítva a zsidó identitásuk?

–erre keressük a választ sajátos látószögből személyes élettörténeteken keresztül elbeszélve. Az idézett történetek forrása a Centropa Alapítvány élettörténeteit összegyűjtő adatbázisa.

Sok a tisztázatlan kérdés az 1956-os forradalommal kapcsolatban, a tanul- mány sem akar normatív állításokat megfogalmazni, sokkal inkább egyéni történeteken keresztül dilemmákat ábrázolni: mi foglalkoztatta leginkább és hogyan reagált egyéni szinteken a magyarországi zsidóság a forradalomra. A személyes élettörténetek 1956-tal kapcsolatos dilemmái közül öt olyan megha- tározó gondolatot emelünk most ki, ami véleményünk szerint nagyon markán- san jelent meg a történeteiket elmesélők körében. Ezek a folyamatos dilemmák a menni vagy maradni, az utcán átélt élmények, a túlélési stratégiák és félelem, a párthoz való viszony és a zsidó identitás kérdései körül körvonalazódnak. Volt

¹ A tanulmányból részletek olvashatók a Szombat 2016-os októberi számában.

² Vö. Miklós Péter: Az identitás szerveződés kérdései a magyar zsidó polgárcsaládokban. Esettanulmányok a huszadik század első feléből. In: Barna Gábor, Kiss Endre (szerk.): A család egykor és ma. Szeged, Budapest, OR-ZSE, 2014. 211–221.

még egy feltűnő szempont a visszaemlékezésekben: máshogy reagált a történetekre egy pl. Gyöngyösön élő család 1956-ban, és máshogy egy fővárosi. Míg az egyik a fővárosban a biztonságot, addig a másik a veszélyt látta benne. A holokauszt előtti életmód, a polgári egzisztencia és mentalitás fenntartása vagy az ezzel való teljes szakítás komoly kihívás elé állította őket, amire egyéni válasszok születhettek csak. Ahány zsidó család, annyi 56-os látószög, szinte minden egyes család története egyéni és a többségi társadalom viszonyához képest is sajátos.

Menni vagy maradni?

A zsidóság válasza a forradalomra sokféle volt. Voltak, akik az emigrációban, mások ellenkezőleg, a maradásban látták a folytatást. Az ország elhagyásának gondolata erősen élt az emberekben, a 200 000 emigráló között közel 20 000 ember volt zsidó származású.³ A menni vagy maradni dilemmájának egyik kulcskérdése a család volt. Úgy tűnik, hogy a férfiak sokkal inkább a kivándorlást választják (náluk a korosztály is fontos, egyértelműen a fiatal nőtlen), míg a nők, akiknek gyerekük is van, inkább a maradás mellett kardoskodnak. Komoly feszültségek alakulnak ki házaspárok között, az idős szülők itthon hagyása is visszatartó erő volt. A kivándorlás okai között erősen élt a félelem antiszemitizmustól, a holokauszt után egyedüli megoldásnak látszott az elmenekülés. Sokszor dönteni kellett abban is, mi a fontosabb: a család vagy a zsidó identitás? A következő interjúrészletek ezekre a dilemmákra hoznak példákat: „Az ötvenhatos forradalom azért nem ért teljesen váratlanul, mert én láttam, hogy itt valami nem stimmel. És feltámadtak olyan elemek, amikről az ember azt hitte volna, hogy már régen a süllyesztőben vannak. Jobboldali elemek, meg az egész, ami itt folyt. Ötvenhatban hihetetlen antiszemita hullám öntötte el Magyarországot. A röpcédulákon meg ezeken a nyalókákon, amiket kiragasztottak, ezek voltak: „Icig, most nem jutsz el Auschwitzig!” Nem véletlen, hogy annyi zsidó futott ki 1956-ban Magyarországról. És akkor én, anyám legnagyobb bánatára, fölvettem a kapcsolatot a Würzburgerékkal meg a Marciékkal, és januárban meg is kaptam az amerikai

---

³ Lénárt András: Az egyesített zsidó hitközség és a hatalom 1956 után.

effidevitet [affidavitot]⁴. De sajnos a nejem nem akart elmenni innen. Amikor rájöttem, hogy tulajdonképpen a nejem nem hajlandó elmenni, akkor minden erőmmel azon voltam, hogy fölhasználhassanak engem mint tolmácsot – mert jól beszéltem angolul, jól beszéltem oroszul. Tolmácsoltam is sokat. Nem láttam más megoldást: vagy elmenni, vagy megpróbálni a normális életet visszavarázsolni.”⁵

Számos életinterjú számol be arról, hogy éjszakákon át viaskodtak egymással a családok, hogy menjenek, vagy inkább maradjanak. Akik úgy döntöttek, hogy maradnak, egyrészt a családjuk miatt tették, másrészt pedig reménykedtek abban, hogy változások lesznek Magyarországon is végre. A kevés megmaradt zsidók rokonságából, sokan a baráti társaságokból viszont úgy döntöttek, hogy nem maradnak Magyarországon, és elhagyják az országot. Ki teherautóval indult, ki vonattal a határnak. Három visszaemlékező emlékét idézzük a kíváncsi dörreléssel kapcsolatban: „Közben jött 1956, a forradalom. Október 22-én vagy 23-án, már pontosan nem tudom, jöttem be Pestre fogorvoshoz. Az édesanyám kint volt vigyázni a gyerekekre, a férjem meg – akivel külvándoltunk, de egy lakásban laktunk – hol otthon volt, hol nem volt otthon. Akkor kezdődött a rádiónál a cirkusz, akkor beszélt a Gerő, láttam a nagy tömegfelvonulást, és akkor tudtam meg, hogy forradalom lett. Nagy keservesen kerültem haza, mert a 67-es villamos nem tudott átmenni a Dózsa György úti kereszteződésnél. Az anyám is valahogy hazament, és ő szegénykém bement a gyárba dolgozni másnap – ő igazából fel se fogta a forradalmat –, de csak ő egyedül ment be, senki más. Üres volt a kilencezerfős gyár. Én aztán csak azt tudtam, amit a rádióban hallottam, mert telefonom nem volt. Viszont a férjemet körözték, mert ő a Petőfi körben volt benne, és a Dózsa György úton volt a Sztálin szobor ledöntésénél. Mi a pincében voltunk lent, a lövöldözések miatt mindenkinek le kellett menni a pincébe, meg az ablakainkat is kilőtték, úgyhogy a lakásban hideg volt. Az oroszok Szentmihályra menekültek, s onnan lövöldöztek állandóan a fejünk felett, mert ott volt a MÁV telep is, meg az orosz kórház is a közelünkben. A házunk előtt is állt egy orosz tank. A férjem egy nap hazajött, kihozta az édesanyját is, és közölte, hogy elmegy külföldre. Én meg egészen addig izgultam érte, míg január elsején kaptam egy táviratot Bécsből, hogy boldog új évet kíván mind a négyünknek. Akkor tudtam meg, hogy átmement a hatá-

⁴ Eskü alatti írásbeli nyilatkozat

⁵ Interjú V.J.-vel. Az interjú a Centropa Alapítvány tulajdona.

ron. 1957-ben aztán hivatalosan is elváltam az akkor ismeretlen helyen lévő férjemtől, és csak évekkel később tudtam meg, hogy Izraelben telepedett le.”⁶

„1956-ban féltünk. Napokig nem mentem dolgozni. Volt szó arról, hogy elmegyünk. Testvérem fia, Gábor el is ment. Gábor hamar eldöntötte, hogy elfog menni, a barátai- ival összejött, és akkor kiderült, hogy jóformán már minden barátja elhatározta, hogy elmegy. Azért is akart elmenni, mert lezsídózták. Mikor volt a Kossuth téren a tüntetés, ő kiment. Ott nagyon nagy zsidózás volt, és jött haza, és akkor mondta, hogy ő tovább nem marad. Mert itten úgy zsidóznak, hogy ő nem marad tovább. Másnap vagy har- madnapra becsomagoltunk, és elment. Ő október végén ment el. Szó volt arról, hogy mind a ketten elmegyünk vele, Magda is és én is, de a mama akkor nagyon elkezdett sírni, pont, ahogyan 1944-ben. Rimázkodott, hogy ne maradjon ő itt egyedül, mi pedig nem is láttuk volna értelmét, hogy így elmenjünk, és itt hagyjuk őt. Megint maradtunk, másodszor, a mama miatt. Gábor ment egyedül. Mind a ketten bőgtünk borzalmasan, mert ő volt a mindenünk. Magda elkísérte őt a határig. Aki átkísérte Gábort a túlsó oldalra, megígérte, hogy visszahozza Gábor személyijét, de nem hozta vissza. De Gábor szerencsésen átért aztán. Bécsbe ment ezekhez a rokonokhoz, a Vajdáékhoz, a Dezső bácsi fiához, akik ott éltek már a háború előtt óta. Magdát hat évig nem engedték ki, először én mentem, 1958-ban, látogatni a Gábort. Sose felejttem el, őt dollárral és egy csomó ennivalóval mentem hozzá.⁷ Gábor semmit nem akart megenni, ő már akkor irtózott mindentől, ami itthonról volt. Egyetlen volt a kalács, amit a mama süített, azt megette. Süített libamáját is vittem. Gábornak akkor volt egy nagyon jó barátja, szintén magyar, őt hívta, hogy gyere föl, mert az Alice hozott libamáját, gyere, edd meg. És ettem meg, mert Gábor még azt sem akarta. Annyira irtózott akkor a magyar dolgoktól. Gábor nem jöhetett persze még hosszú ideig. Itthon folytatódott minden, ahogy koráb- ban ment, Magda és az üzletünk nem sínylette meg, hogy Gábor disszidens lett. Dol- goztunk tovább. Magda nem veszített a vitalitásából ténylegesen, az egész család neki köszönheti azt, ahol tartottunk. Mert annyi vitalitás volt benne. 1956 után elvotunk. Nem vettünk részt semmilyen eseményben. Csendben élünk, nagyon csendben. Moziba imádtunk járni, evezni jártunk, sokat sportoltunk.”⁸

⁶ Interjú V. R.-val. Az interjú a Centropa Alapítvány tulajdona.

⁷ Sz. A. nyilván látogató útlevelemmel utazott Párizsba. A meghívólevél alapján kiadott látogatóablakhoz csak öt dollár költőpénz járt. Meghívólevelet elvben csak rokonküldhetett.

⁸ Interjú Sz. A.-val. Az interjú a Centropa Alapítvány tulajdona.

„Aztán 1956-ban jöttek vissza az oroszok, én meg fogtam, elhúztam a csíkot. Mondom, egy kicsit ki kéne rándulni, világot látni. Most a lehetőség, mindenki megy kifele. Nem szóltam előre a szüleimnek, mert minek szóltam volna, hogy el- megyek Amerikába. A Déli pályaudvaron már sorba álltak az emberek. Mindenki azt mondta, hogy kérek jegyet a disznótorba, és akkor adtak jegyet, de nem disznó- torba, az csak ilyen fedőnév volt. Disznótor, az azt jelentette, hogy megy ki az utas a határra vonattal. És akkor mindenki vette a jegyet a vonatra, én is vettem egy jegyet. És a határtól bizonyos távolságra megállt a vonat, és a kalauzok kiabálták, aki disznótorba megy, az szálljon le. Kiürült a vonat. És az emberek csoportokat alkottak, és elindultak Ausztria felé. Éjszaka átvезettek minket a határon, úgy ke- rültünk aztán Ausztriába, egy gyűjtőtáborba, de a nevére már nem emlékszem. Aztán Bécsből minket, magyar menekülteket Salzburgba vittek. Salzburgban volt egy katonai gyűjtőtábor, ott lehetett regisztrálni, hogy ki hova szeretne menni. So- kan voltak, akik Svájcba, Franciaországba, európai helyekre mentek. Én meg ősz- szeakadtam egy magyar sráccal, és az azt mondta, hogy te, jó volna látni a tengert, és keresztülmenni a hajóval. Azt mondja, akkor kiszállítanak Amerikában. Hát jó, mondom, regisztráljunk Amerikába. Így öten mentünk Amerikába. Nekem hal- vány fogalmam se volt, hogy tulajdonképpen most hova megyünk, és mi is vár rám vagy ránk ottan. Vonattal vittek egészen Bremenig, és ottan behajóztak minket. Rengeteg sok magyar menekült volt a hajón. Elindultunk, három hétig ugrált a hajó a tengeren. Hát mondanom se kell, az egy élmény. Ott mindenki tengeribeteg volt. Három hétig ez ment, aztán végül kikötöttünk New Yorkban. Egy ilyen kis magyar gyerek, azt se tudtam jóformán, hogy hol van Amerika, nemhogy ott mi lesz! A kikötőben mindenkit autóbusz vár, na meg gépfegyveres katonaság. Min- denkinek be kellett szállni a buszokba, és vittek egy amerikai katonai gyűjtőtábor- ba, ott, New Yorkban. Az amerikaiak adtak jó ennivalót, mindent. Adtak vásárlá- si kuponokat, amit le lehetett vásárolni. Kinek mi kellett az üzletben, ingyen kapta meg a biléták által. Én is sok mindent összegyűjtöttem. A végén már három zsákkal mentem. Hülyeség volt cipelni, hát én nem is tudtam tulajdonképpen, hogy egy olyan gazdag országba kerültem, ahol egy borotva olyan, hogy megborotválkozok, azt kidobom. Ezt el se lehetett volna képzelni. Mikor vittek minket a kikötőből a buszon, láttuk a házakat, hogy tele vannak antennákkal. Mondták ott az okosok, hogy azok televízióantennák. Jól van, mondom, ki tudja, hogy milyen vízióik van- nak. Hát azt se tudtuk, mi az, hogy televízió! Életünkben nem láttunk televíziót.

Hát mondom, ilyen helyre kerültem. Egy olyan országba, ami a mi országunktól körülbelül száz évvel volt előrébb, gyakorlatilag én időben átugrottam száz évet. Elvittek aztán Kaliforniába, és nagy tél volt, nagyon hideg, borzalmas nagy hó volt, meg minden. Azt találtam ki, hogy én csak odamegyek, ahol örök tavasz van. Ilyen Santa Cruise. Ez az egyetlen város, ami a tengerparton van, azért van ott náluk örök tavasz, mert hegyek veszik körbe, és a tenger meg úgy szabályozza a hőmérsékletet, hogy tavaszias idő van. Ott mindig olyan huszonnégy fokos hőmérséklet van. Engem a metodista egyház vitetett oda. Nekem a regisztrálásnál nem mondták, hogy miért vitetnek oda, csak hogy a metodista egyház kér egy fiatal embert, aki húsz éves, középiskolát végzett és egyedülálló. Ezt mondta a tolmács, mert én nem tudtam egy szót sem angolul. Ez egy különleges szerencse, hogy egyetlen város volt, ahol örök tavasz van, és oda egy olyan fiatal embert kértek, mint én. Fizettek mindent, a repülőgépet, mindent. Elvittek Los Angelesbe, ott át kellett szállni egy kisgépre, az ment aztán San Franciscóba. Amikor leszálltunk, este volt. És ahogy leszálltunk a gépről, két magas amerikai úr engem szólított. De én nem nagyon tudtam azt, mert angolul mondta a neveket, és a nevemet, ahogy az kiejtette, nem nagyon értettem meg. Még az volt a szerencse, hogy mellettem volt egy könyvelő házaspár, akik tudtak angolul is, németül is perfektül. Ezeket is odavitették abba a kisvárosba, ahol örök tavasz van. A nevemet mondják, hogy George William Gáti. Mondják nekem, hogy az a te neved. És akkor mondom, hogy „yes”. Egyből betettek egy nagy fekete kocsiba. Én nem tudtam, ezek kik, hát kiderült, hogy az egyik a metodista egyháznak a papja, a másik meg a barátja, aki milliós volt, de már nyugdíjas utasszállító pilóta. Beszálltunk a kocsiba, és elvittek a papnak a házába. Mikor megérkeztünk, a pap fölvezetett egy szobába. Kinyitotta az ajtót, gyönyörű szépen berendezett szoba volt. Mutatta a diványt – nem tudtunk beszélni, csak mindent mutogatott –, és mutatta, hogy vetkőzzek le, ott a divány, fekédjek le. Aztán integetett, azt elment. Arra ébredtem, hogy nyitva van az ajtó, és fölkeltem, mert sült a nap. Mondom, kinézek már, hogy néz ki ez az egész berendezés. Kinéztem az ablakon, hát mondom, a mennyországba kerültem. Azok a speciális növények, amik ott vannak, ebben az örök tavaszban, olyan rózsák voltak, akkora nagy, ötven centis virágok. Lehet, mondom, hogy álmodom, biztos tiszta álom az egész. A reggelinél derült ki, hogy öt évre elosztottak az egyházközségekben különböző családokhoz. Öt évig különböző családoknál kellett volna lakni, hogy tanuljam meg a nyelvet tökéletesen, mert akkor elküldenek engem a teológiá-

ra. De ezt én nem tudtam, csak mikor a tolmács elmondta, hogy engem azért hoztak ide, mert a papnak csak lányai vannak, és kell egy fiú, aki majd elmegy a teológiaiára, és pap lesz őhelyette majd. És majd elveszem az egyik kislányt feleségül. Nem rossz ötlet, csak én nem akarok pap lenni, mondtam a tolmácsnak. Avval még nem jelentkeztem, hogy én zsidó vagyok. Azt nem tudta senki, mert nem is kérdeztek sehol se. Meg az utazásnál engem nem a zsidók hoztak a hajón, hanem úgy tudom, hogy református szervezet vagy katolikus. Két hónapig ott voltam ebben az örök tavasz városában, és aztán mondtam a tolmácsnak, hogy én nem akarok pap lenni. Mert nekem más a végzettségem, én gépész vagyok, és én semmiképpen nem akarok teológiára menni, különben se szeretek tanulni. És szerencsém volt, mert a papa megértett. Nagyon intelligens ember volt ez is meg a felesége is. Nagyon aranyosak voltak, ahogy engem elláttak. Volt a Rotary Club bemutatkozási gyűlése, és ott összeszedtek rengeteg pénzt a mi részünkre, mert az milliomos klub. Több mint harmincezer dollár összejött segítségül, hogy minket eltartsanak, engem meg a házaspárt. Mi ott ültünk fönt a pódiumon, és amikor körbevitték a tálcát, mindenki beletette a csekket, amennyit hozzájárult. Ezer, kétezer dollár. Én nem tudtam, mi történik, csak később tudtam meg. Ez Santa Cruise-ban volt. A tolmács elintézte, hogy nem akarok pap lenni, és kérdezték, hogy mit akarok. Hát, mondom, bemenni a nagyvárosba. A pap nekem adott háromezer dollárt, hogy bemenjek San Franciscóba busszal. Egyedül elindultam San Franciscóba egy kis angol-magyar, magyar-angol szóátarral. San Franciscóban aztán a taxis elvitt egy olcsó szobára, náluk az olcsó szoba a kupleráj. Nagyon nagy, nem tudom, hány emeletes volt. Aztán, amikor rájöttem, hogy hova költöztem, otthagytam a szobát. Fölszálltam egy buszra, és már a buszon érdeklődtem meg – persze a könyvből vettem ki a szöveget –, hogy hol van ipari város. Ipari várost kerestem, mert ottan én kapok majd munkát. A buszon azt mondták, hogy szálljak le majd Pittsburgben. Úgy- hogy elérkeztem oda, és ott a zsidó egyházat kerestem, és azok mindjárt segítettek nekem. Nekik nem került csak egy telefonba, és mindjárt volt állásom. Elhelyeztek egy magyar zsidó embernek a gyárába. Mikor odamentem a gyárba, ő fogadott, és elkezdtem neki beszélni a könyvből a szavakat. Egy jó darabig ott vaktam [próbálkoztam] a könyvvel, hogy szedem a szavakat. Egyszer csak megszólal, hagyjad a könyvet, beszéljünk magyarul, mert én az vagyok. Hát mondom, miért nem mondtad? Meg voltam botránkozva, mert ő magyar volt, és elvárta, hogy én ottan nézegessem a könyvet. Jótnevetett rajta. Aztmondja, nincs

mit tárgyalni, mikor akarsz kezdeni dolgozni. Azt mondtam, bármikor. Jó, hát akkor hétfőn itt vagy reggel kilenc órára. Ez egy optikai gyár volt. Optikai dolgo- kat csináltak, a tengeralttjárókba periszkópokat, különböző csillagászati távcsö- veket meg mindenfélét, ami kapcsolatos az optikával. Ehhez kellenek gépészeti dolgok, mert az optikai lencsét azokba építik be. Engem betett aztán rajzolni az irodába. Mint rajzoló kezdtem el, utána mint szerkesztő dolgoztam – ahhoz kell egy hároméves gyakorlat, míg az ember eljut a rajzolástól a szerkesztésig. Amerikában hét évig voltam. Néha-néha írtam haza, meg küldtem haza a ren- geteg csomagot. Nem tudok arról, hogy volt-e ebből otthon probléma. Aztán anyámék írták, hogy bent van apám a kórházban szívtrombózissal, és azonnal jöjjen haza. Én felszálltam a hajóra, azt eljöttem. Azt hiszem, hat nap alatt át- értünk Olaszországba, ott kötöttünk ki Fiumében vagy hol. És akkor onnan jöt- tem aztán haza, Magyarországra. Hoztam magammal egy autót, amit betettek a hajóba, és azzal jöttem aztán, abban hoztam a rengeteg cuccot haza, Magyaror- szágra. Beengedtek engem a vámon, nem kellett fizetni egy vasat sem vámot. Azért tudtam hazahozni olyan dolgokat például, mint Gibson gitár, Ampex erő- sítő, ami Magyarországon nagyon nagy pénz volt. Nem is lehetett kapni. A rádió tánczenekarának az egyik gitárosa készpénzért vette meg a Gibson gitárt, száz- tízezer forintot kaptam csak magáért a gitárért. Akkoriban kerestek az emberek nyolcszáz forintot havonta. A kocsiért kaptam százhuszonezret. Mindjárt a határról egyenesen irányítottak a minisztériumhoz, kiszálltak az emberek, meg- nézték, jó, kérem, azonnal fizetjük a pénzt. Örültek, hogy kaptak egy ilyen ame- rikai kocsit. Hát jól jártam, összeszedtem sok pénzt.”⁹

A kivándorlás gátja lehetett a Magyar Kommunista Pártba vetett hit, ami egyben teljes identitásváltással is járt. Ehhez teljes mértékben azonosulni kellett azzal az előítélet-mentességet ígérő kommunista ideológiával, amit a párt ígért. Óriási dilemmák között voltak a zsidók, hiszen dönteniük kel- lett abban, hogy a vészorszak után zsidó identitásukat újraalkossák, vagy a kommunizmusba kapaszkodva inkább hátrahagyva múltjukat, egy új állam- ideológia részesévé váljanak. A kommunizmus a biztonságot ígérte. Egy má- tészalkai ortodox családban felnőtt, Auschwitzban a családjának nagy részét elvesztő visszaemlékező erre a dilemmára így emlékezett vissza:

⁹ Interjú Gáti Györggyel. Az interjú a Centropa Alapítvány tulajdona.

„1956-ban a családom ki akart vándorolni Amerikába. Feleségem New Yorkba ment volna a fiammal együtt, de én ezt akkor megakadályoztam, természetesen meggyőződésből. Nehéz volt ez az időszak, mert megértettem a feleségemet is valahol. Már elindult a fiammal, amikor leszedtem őket a vonatról. Erről többet nem szeretnék mesélni. Nehéz volt ez nagyon. 1957-ben az 5. kerületi pártbizottságtól emlékiratot kaptam: „Aki az 1956 október-novemberi ellenforradalom legsúlyosabb napjaiban a szocializmus győzelmébe vetett tántoríthatatlan hittel elsőként vett részt az MSZMP szervező és felvilágosító munkájában.”¹⁰

Igazgató vagy munkástanácselnök... káosz a fejekben...

Volt, akinek teljes káosz volt a fejében: hova tartozik, forradalmár vagy ellenforradalmár? Egy-egy ember sorsa egy adott helyzetre adott válaszaiban megpecsételhetette a későbbi sorsát is. A dilemmákat csak nehezítette, hogy zsidóként a döntéseknek még nagyobb súlya volt. Talán a legnagyobb büntetés az volt, amikor a vallás teljes elhagyását, a kommunista ideológiát meggyőződésből választó egyszer csak árulók közé került: „A férjemnek megvolt a kinevezése a Mélyépítő Ipari Vállalathoz műszaki igazgatónak, azaz főmérnöknek. 1956. október huszonharmadikán írta alá a miniszter a megbízását. Október huszonharmadikán még egy székérfuvarozó vállalatnak volt az igazgatója. 1954-ben megbízták, hogy mentse meg azt az építőipari céget, mert a csőd szélén állt. A cég nyereséges lett, a beosztottak nagyon megszerették, különösen szerették a rakodók és a kocsisok. Meg akarták választani a munkástanács elnökének. A kommunista igazgatót munkástanácselnöknek! A férjem azt mondta, hogy ő nem szeretne munkástanácselnök lenni, válasszanak mást, ő megmarad igazgatónak. A cég egyetlen napot sem sztrájkolt, élelmiszert, gyógyszereket szállítottak. Mást választottak munkástanácselnöknek. Miután megszűntek a harcok, a párttitkár és néhány cinkosa feljelentette a férjemet a pártbizottságon, hogy letépte a pártirodáról a drapériát. Nem is volt drapéria. Másik huszonöt ember állította, hogy nem így volt, de ez senkit nem érdekelt. Komoly vezetéknévnek tették ki szegényt. Még közművesként sem engedték elhelyezkedni, pedig ilyen képesítése is volt a két diplomája mellett. Engem is bántottak a munkahelyemen. A pártbizottságon közölték, hogy váljak el a férjemtől, mert

¹⁰ Interjú F.E.-vel. Az interjú a Centropa Alapítvány tulajdona.

gazember. Tiltakoztam, közöltem, hogy én a férjemet tisztességes embernek és kommunistának tartom, nem válok el. Mondták, egy áruló feleségét nem igazolják át a pártba. Hibámul rótták fel, hogy festem a körmömet, vörösre. Azt válaszoltam, hogy én nagyon szeretem a piros színt. Attól kezdve elég nehéz időszak kezdődött, mert a létfenntartásunkért kellett küzdeni.”¹¹

Kinn az utcán...

Voltak, akik véletlenül sodródtak bele az utcai eseményekbe, és voltak, akik csak külső szemlélői maradtak, de voltak a zsidók közt olyanok is akik részt vettek az utcai harcokban, tették ezt mindkét oldalon. A rádiót támadó fiatal egyetemisták közt sok a zsidó fiatal, a Baross téri harcolók vezetője, akit

„zsidó Lacinak”¹² neveztek, de a Tűzoltó utcai fegyveres csoport parancsnoka¹³ is Auschwitz poklából tért vissza (ahol szeme láttára ölték meg édesanyját és nővérét). A Műegyetem katonai parancsnoka¹⁴, a Corvin köziek, a Széna téren harcolók közt is több zsidó harcol. A hatalom védelmezői közt is voltak természetesen zsidó áldozatok.¹⁵

„1956 nyarán visszajöttem Pestre, a társbérletbe. Egyszer eljött hozzám a leendő feleségem Rákospalotáról, és én elkísértem a HÉV-hez, és amikor hazamentem, nagy ordibálást hallottam a Felvonulási térről, éppen akkor fűrészelték a Sztálin szobrot. Persze odamentem. Nagy tömeg volt ott, és jöttek a teherautók, és mondták, hogy mennek a Rádióhoz, és én föl szálltam. Nekem ez egy óriási élmény volt. Ugyan nem voltam már párttag, de baloldalinak tartottam magam, és hirtelen nem tudtam, hogy mi történik, és kíváncsi voltam. A forradalomkor rájöttem, hogy sokan nem azok, mint ahogy azt addig gondoltam. Meghívtak taggyűlésekre a Szövetségbe a mostani Fészek-klubba. A kommunista pártnak a taggyűlése volt ez, fel is szólaltam, de persze lehurrogtak. Pár hónappal később már forradalmi gyűlést tartottak ugyanott, és ugyanezek a palik rémesen forradalmárok voltak. Szóval elke-

¹¹ Interjú S. Gy.-vel. Az interjú a Centropa alapítvány tulajdona.

¹² Nickelsburg László

¹³ Angyal István

¹⁴ Marián István (Weil Béla)

¹⁵ Róbert Péter: Magyar zsidók 1956-ban.

rültem a Rádióhoz, és figyeltem. Nem féltem, harminc éves voltam, egyedül voltam, családom nem volt, ebben a korban az ember nem fél. Mondjuk, nem mentem oda, ahol nagyon lőttek. De én már az ostromkor kitapasztaltam, hogy hogyan vigyázzon az ember a bőrére. Hazamentem, de minden nap bementem a városba. Persze azért ha valaki rám üvöltött volna, hogy zsidó, pláne hogy ávós, akkor ott helyben föla- kasztanak. A házban esténként összegyűltünk az alagsorban, és hallgattuk a Szabad Európa rádiót. A Nyugatinál volt egy láda, ahová mindenki bedobhatott pénzt, senki se őrizte, nekem ez nagyon imponált. Ez már november elsején volt. Néhány villa- mos már járt, és nagyon sok kirakatot kitörtek. Sztrájkok voltak. Volt egy üzletvezető Zuglóban, aki egy közérzetet vezetett. Ő azt mondta, hogy ő már kinyitna, most már viszonylag jó idő van. És kérdezte, hogy nem segítenénk-e neki az üzletét rendbe tenni. Másnap öten-hatan elmentünk Zuglóba, ott rendeztük az üzletet. November negyedikén arra ébredék ott a Thököly úton, hogy nagy ágyúzás van. Lerohantam az utcára, és akkor mondták, hogy az oroszok megtámadtak. Én akkor ott álldogáltam, és kimentem a Stefánia útra, és láttam az egyik épületnél egy csomó embert olaszul beszélni. Ott volt az Olasz Nagykövetség. Odamentem, és megkérdeztem franciául, hogy kik ők. Ők meg magyarázták, hogy ők olasz újságírók és tévések, és tegnap érkez- tek, akkor a legnagyobb béke és nyugalom volt, most meg mit csinálnak, itt háború van. Én mondtam nekik, hogyha valaki hajlandó velem jönni, én szívesen bekísérem őket a városba, és megmutatok mindent. Arra gondoltam, hogy a propaganda úgyis mindent elismácsol, és gondoltam, lássák saját szemükkel. Nem nagyon akartak, de egy közülük, egy Vittorio Mangili nevű milánói újságíró és tévés jól beszélt franciául, és akkor két-három napig bementünk a városba, ott filmezett, amit tudott, este min- dig visszahoztam őt.¹⁶ Egyszer véletlenül összejött Bibó Istvánval. Mert akkor vittem a városban, és a belvárosban a Szalay utcában laktak a barátaink Márkusék, és fölmentünk, gondoltam, leülünk egy kicsikét, és iszunk egy pohár vizet. Ott beszélget- tünk, és hirtelen megjelent Bibó Pista, éppen jött a Parlamentből. Ő akkor miniszter volt, és Márkuséknak nagy barátja volt. Én nem mertem megmondani a Vittorióknak, hogy itt van egy miniszter, mert féltem, hogyha elkapnak, és ő elmondja, hogy kit látott, akkor Pista bácsinak lesz baja belőle.”¹⁷

¹⁶ Mangili az olasz rádió milánói munkatársa volt. Október 28-án érkezett meg Budapestre Bécsből, és 28–31. között naponta ingázott a két főváros között, hogy anyagait továbbítani tudja, hiszen Magyarországon hírzárlatot rendeltek el.

¹⁷ Intejú R. A.-val. Az interjú a Centropa Alapítvány tulajdona.

A forradalom eseményeit legnehezebben azok élték meg, akik az események közvetlen közelében laktak. Újra visszatérnek a háborús reflexek, újra óvóhelyekre kell menniük az embereknek, mint a második világháború alatt Buda-pest ostromakor, vagy épp akkor, amikor nyilasok elől kényszerültek menteni magukat. A halálfélelem, az éhezés, a lövések zaja, mind friss élményként tértek vissza. Zsidók és nem zsidók együtt élték meg azokat az órákat-napokat, amit most egy a Baross utca egyik lakásában élő zsidó család élt át a ház többi lakójával együtt

„Annyira lőttek, hogy le kellett mennünk az óvóhelyre. A lakásunkhoz tartozó légópince nagyon kicsi volt, viszont a műhelynek a pincéje valamikor a háznak a légópincéje volt, úgyhogy mi átmertünk oda. Ez elég izgalmas volt, mert közben a Baross utcát lőtték. Délután átvittünk valami ágyneműt, közben az apósomat majdnem szitává lőtték. Látni lehetett a falon a golyónyomokat, ami alatt ő éppen el tudott menni. Az anyósom otthon maradt a pincében a két gyerekkel. A nagyobbik fiam volt hét éves, a kicsi meg kettő. Egész estig így volt a család szétszakítva. Este aztán áttörték az oroszok az ellenállási vonalat. Az utca minden sarkára egy-egy tankot állítottak, előtte trolik álltak ott, az volt az ellenállás. Akkor a férjem egy tolmáccsal odament az egyik orosz katonához, és azzal elintézte, hogy el tudjon menni a gyerekeiért és az anyjáért. Bementek a légópincébe: „Anyám, gyere, mert...!” – s ők kétségbe estek, mert láttak egy orosz katonát, hogy most már mi történt. De aztán a férjem a nyakába vette a picit, kézbe fogta a nagyot, anyósom mellettük szaladt, és így átértek a műhely alatti pincébe. Egy hetet töltöttünk lent, november 4-étől 10-éig. A ház többi lakója is odajött, és az alatt az egy hét alatt zajlott le tulajdonképpen minden. Komoly lövöldözések voltak. Közel voltunk a Corvin közhöz is. Az egyik fiatalasszonynak a férje kiment a pincéből, hogy a kicsi babájuknak tejet hozzon. Akkor még a szomszédos Illés utcában volt egy tehenészet, oda ment át, agyonlőtték. Valaki aztán jött le, hogy a hirdetőoszlop mellett fekszik halva. Többször, amikor kenyérért álltam sorba és ott lövöldözés volt, szétszaladtunk, aztán visszaszaladtunk. Előtte még – huszon-valahányadikán – jöttek a házba fiatal „ellenálló vitézek”, akik azt mondták, hogy itt nagyon jó lesz, a padláson géppisztolyállást fognak felállítani. Alig tudtuk őket elzavarni: „Kérem, itt gyerekek vannak, és abban a szempillanatban, amikor onnan egy golyó kimegy, akkor az oroszok rögtön küldik az ágyúgolyót, és a háznak vége van.” Végül sikerült ezeket a fiatalokat elküldeni. Úgyhogy mi nagyon benne voltunk ott. November 10-én

vissza tudtunk menni a lakásba. Anyukám el akart jönni minket meglátogatni, és eltévesztette az utcát, mert a Baross utca és a körút sarkán lévő házat úgy összelejték, hogy nem ismert rá.”¹⁸

A forradalom vidékről nézve

A budapesti események híre a vidéken élt maroknyi zsidó emberek csoportját is fölzaklatta. Máig vitatott, hogy az antiszemita atrocitások száma jelentős volt-e, avagy sem a forradalom időszakában¹⁹, mindenestre voltak, elsősorban azokon a vidéki településeken, ahol még éltek a holokauszt után visszatérő, val- lási hagyományaikat is őrző zsidók: elsősorban Szabolcs-Szatmár, Hajdú-Bihar és Borsod-Abaúj-Zemplén és Heves megyében.²⁰ Vidéken az antiszemitizmus jobban előtérbe került. Ezeken a településeken a zsidóellenesség és a kommu- nistaellenes antiszemitizmus egyszerre volt jelen.²¹ A „csöcselék-antiszemitiz- mus”-tól való félelem jogos aggodalomra adott okot a vidéken élőknek. Vidék- ről nézve, Budapest biztonságos helyként fogalmazódott meg a vidéki zsidóság fejében. Ez egyáltalán nem volt véletlen, a holokauszt történései (törekvés a vidéki zsidóság teljes kiirtására, szemben a budapestiek egy részének megmen- külése a védett házak, schutzpassok, segítségével) vidékről nézve Budapestet a megmenekülés reményének láttatták. A következő interjúrészlet egy gyöngyösi család élményeit mutatja be a vidék és a főváros relációjában:

„A forradalomban nem vettem részt, de nagy szerepe volt az eseményeknek ab- ban, hogy a vidéki városból felköltöztek Pestre. Mert azért kaptunk olyan fenyege- tést a férjemmel, hogy „Te nagyon rendes ember vagy, Palikám, de tudjuk, hogy van egy zsidó feleséged, és azért ne ugrájl!” Van még egy élményem 1956-tal kapcsolat- ban. A Borforgalmi Vállalatnak voltak pincéi a környező falvakban. Szüret volt, és hozták a pincékbe a termést a szőlőből. És ki kellett menni az egyik gyöngyöstar- jáni pincéhez, mert a lányok, akik ott dolgoztak, nem mertek bemenni dolgozni.

¹⁸ Interjú H. I.-néval. Az interjú a Centropa Alapítvány tulajdona.

¹⁹ Kovács András: Magyar zsidó politika a háború végétől a kommunista rendszer bukásáig.

²⁰ Ständeisky Éva: Antiszemitizmus az 1956-os forradalomban.

²¹ Völgyesi Zoltán: Kisvárosi történet. Az 1956-os forradalom és a zsidóellenes megmozdulások Hajdúnánáson.

Így hát a központból kellett odamenni, kifizetni a szőlőt. Engem küldtek, de én mondtam, hogy csak akkor megyek ki vidékre, ha a fiamat is vihetem, mert nem akarom egyedül hagyni. Szóval kimentünk, átvettük a szőlőt, fizettünk. Egyszer csak jöttek az emberek, hogy gyűlés lesz, s jönnek átvenni a pincét. Volt ott egy te- lefon, betelefonáltunk a központba, hogy jöjjenek értünk azonnal, mert itt cirkusz van. A pincemester bezárta a pinceajtót, és egy hátsó úton kimenekített minket, hogy majd utánunk küldi a kocsit, ha jön. Ő attól félt, hogy a csőcselék odajön, és tényleg föltörik a pincét. Miután elmentünk, kiment a pincevezető, s azt elvitték. Amikor a sofőr megérkezett, őt is feltartóztatták, és ki akarták szállítani a kocsiból, de ő meglépett, és utánunk jött. Volt még egy másik eset is. Amikor egyik nap bementünk a munkahelyre, az irodák föl voltak törve, s az iratok felgyújtva. Nem vittek el se pénzt, se semmit, de egy csomó iratot felgyújtottak.²² A forradalom alatt minden hang fölerősödött. Az antiszemitizmus ugyanúgy, mint a kommunisták elleni érzelmek. Én igyekszem tárgyilagosan nézni a dolgokat. Mindenféle szélsőséges erő fölszabadul ilyenkor. A vidéki zsidóság nagy része azért disszidált, vagy jött föl Pestre, mert félt az antiszemitizmustól. Nem beszélve arról, hogy akkor már nagyon kevesen éltünk vidéken, tehát pillanatok alatt tudtak volna végezni velünk. Viszont a főváros egy bizonyos védetségét ad, ezt már annak idején tapasztaltuk. És hogy igazolja a saját maguk elhatározását, az itthoni helyzetet sokkal rosszabbra festették, mint amilyen volt. Akkoriban én még olyan kis harcias voltam, sok vitám volt velük. Az igazság az, hogy 1956 után már nem volt olyan rossz itt. Semmiből nem volt sok, de volt egy biztonságérzetünk. Én tudtam, hogy a háromezer-ötszáz forintot megkapom, tudtam, hogyha a gyerek beteg, akkor otthon maradhatok, ha beteg vagyok, orvoshoz mehetek. Tehát szerényen éltünk, nem tudtunk külföldre utazni csak három évben egyszer hetven dollárért, de a mindennapi létünk nem volt ilyen feszült, mint most. És nem volt összehasonlítási alapunk se, hogy mennyivel jobban is lehet élni. Meg voltunk elégedve nagyjából. Szóval sok vitám volt a kimenekült emberekkel, aztán megnyugodtam én is, megnyugodtak ők is, s mikor elkezdtek hazajárni, akkor ez az egész dolog elsimult. Azokban a napokban följöttem Pestre, mert nem tudtam, mi van a nővéremékkel. Ők épp pakoltak, s mondták, hogy másnap disszidálnak.”²³

²² Elsősorban nyilván a gyűlölt káderlapokat. Lásd: „személyzetis”.

²³ Interjú Bognár Pálnéval. Az interjú a Centropa Alapítvány tulajdona.

A holokausz abszurditását túlélő zsidóság egy része 1956-ban kivándorolt, másik része soha többet nem akart zsidó lenni, azonban 1956-ig Budapesten még pezsgő zsidó társadalmi életet próbált élni (különösen a hatodik és hetedik kerületekben), visszavarázsolva az 1930-as évek színes zsidó életmódját. Szürreálisan, a kommunista diktatúra díszletei közt tette mindezt. Ez a hangulat azonban 1956 után a kivándorlással, az öregek kihalásával, az identitásváltással megváltozott.

Irodalom- Források

Kovács András: Magyar zsidó politika a háború végétől a kommunista rendszer bukásáig. Múlt és Jövő, 2003. 3. sz. 32.

Kovács András: A zsidókérdés a mai magyar társadalomban. In: A másik szeme, Budapest, Gondolat, 2008, 21.

Lénárt András: Az egyesített zsidó hitközség és a hatalom 1956 után.
[http:// www.rev.hu/hu/node/135](http://www.rev.hu/hu/node/135). Utolsó letöltés: 2018.11.01.

Róbert Péter: Magyar zsidók 1956.-ban.
<http://www.mazsihisz.hu/vakbarat.php?nid=7431>. Utolsó letöltés: 2018.10.30.

Standeisky Éva: Antisemitizmus az 1956-os forradalomban. <https://multkor.hu/cikk.php?id=5493>. Utolsó letöltés: 2018.11.01.

Völgyesi Zoltán: Kisvárosi történet. Az 1956-os forradalom és a zsidóellenes megmozdulások Hajdúnánáson. Budapest, 2001. Hajdúnánás 1993.

Centropa Alapítvány interjútára.

HIDAK MÚLT ÉS JÖVŐ KÖZÖTT

(A HOLOKAUSZT EMLÉKEZETÉNEKÁTÖRÖKÍTÉSE)

Pécsi Tibor, Az Élet Menete Alapítvány

A HOLOKAUSZT HÁROM NYELVE

Az alábbiakban azokról a kihívásokról fogok beszélni, amelyek a legnagyobb emberi tragédia, amit közmegegyezés alapján holokausztnak nevezünk, hogyan mutatható be. Milyen nyelvei vannak a soá reprezentációjának és ezeket hogyan alkalmazza a magyarországi Élet Menete Alapítvány azért, hogy minél szélesebb körben elérje a szembenézést, emlékezést és feldolgozást. Felvetésem szerint a holokausztról való beszédnek legalább három nyelve van: az emlékezés, a kutatás és az oktatás nyelvei. Ezeket mindig attól függően kell használnunk, hogy ki a célcsoport, mit akarunk hangsúlyozni és milyen céllal? A kommunikáció sikere nem csupán az üzenet tartalmán múlik, hanem azon is, hogy a célba sikerül-e azt eljuttatni. Ezért elengedhetetlen, hogy világosan lássuk mikor, mit és milyen eszközökkel akarunk kommunikálni.

Először magának a holokausztnak a definícióját kell meghatároznunk, hogy kiderüljön, egyáltalán miről is beszélünk. Klasszikusan négy olyan fogalom van, amit használunk a zsidósággal a második világháborút megelőzően és az alatt történt tragédiára. A már említett és a címben is szereplő holokausztnak elnevezés a görög holokausztoi (ami tűzben ég el) kifejezésből származik. Ez egy szakrális, teológiai kifejezés, amely a Szentírásban található. A Kr.e. 2. században Alexandriában lefordított Héber Bibliában találjuk meg. A Septuagintát fordító vének a Tóra által előírt áldozati rendszerben a teljesen tűzben elégett áldozatot fordították ezzel a kifejezéssel. Tehát ez az elnevezés egy istennek felajánlott és teljesen elégett áldozatot takar. Éppen a szakralitásból adódik a probléma: milyen isten az, akinek hatmillió embert kell áldozatul adni? A másik, héber, szó a soá, ami egyszerűen pusztulást jelent. Noha ez a kifejezés Ámós prófétánál (többek között) szintén szerepel a Bibliában, de nem vallási tartalommal. Nem csoda, hogy Izraelben és egyes más területeken inkább ez a kifejezés használatos a tragédia elnevezésére. Német nyelvterületen sokáig a judenmort (zsidógyilkosság) fogalom volt a használatos, ami tulajdonképpen a történeteket adja vissza, minden érzelmi és egyéb ráhatás nélkül. Magyaror-

szágon a kétezres évek elejéig a vészorszak kifejezést használták a zsidó közös- ségek. Ennek szemérmessége nyilvánvaló, hiszen nem mutatja be a tragédia súlyát, amely tulajdonképpen a zsidó nép teljes elpusztítására törekvő politika volt. Láthatjuk, hogy – a véleményünk szerint – az emberi történelem eme egyedülálló eseményére még hetven egynéhány évvel később sem találjuk a megfelelő szavakat. A közmegegyezésnek engedve én a továbbiakban a holo- kauszt kifejezést fogom használni.

Elsőként vizsgáljuk meg azt, hogy egyáltalán hol, mit értenek ezen a kifejezésen? Az alábbiakban négy állami holokausztemlékhely honlapjáról mutatok definíciókat, amelyek mindegyikéhez egy-egy gondolatot fűzök.

„A második világháború leple alatt a nácik, azzal a céllal, hogy létrehozzák »új világrendjüket«, megpróbálták elpusztítani **az összes zsidót** Európában. Először a történelemben ipari módszereket használtak fel egy egész nép tömeges meggyilkolására. Hatmillió embert öltek meg, közülük 1 500 000 gyermek volt. **Ezt az eseményt nevezzük holokausztnak.** A nácik **további milliókat** gyilkoltak meg, vagy kényszerítettek rabszolgasor- ba. Megöltek sok cigányt, fizikailag és szellemileg sérültet, lengyeleket, szovjet hadifoglyokat, szakszervezeti aktivistákat, politikai ellenzékiet, másként gon- dolkodókat, homoszexuálisokat és másokat.” (Imperial War Museum, London, Egyesült Királyság). A kiemeléssel is jelezni kívántam, hogy a britek megkülön- böztetik a nácik zsidóellenes politikáját és a többi áldozati csoporttal szembeni erőszakot. „A holokauszt a huszadik század történelmének egy meghatározott népi-rtását jelöli: az európai zsidóság államilag finanszírozott, szisztematikus ül- dözését és megsemmisítését 1933 és 1945 között, amelyet a náci Németország és tette- társai követtek el. Áldozatai **elsősorban** a zsidók voltak, hatmilliót *öltek meg*. A cigányok, fogyatékosok és lengyelek közül is sokan váltak – faji, etnikai vagy nemzeti alapon – *üldöztetés és gyilkosság áldozatává*. A nácik további milliókat *fosztottak meg szabadságuktól, gyilkoltak meg, köztük homoszexuálisokat, Jehova tanúit, szovjet hadifoglyokat és másként gondolkodó ellenzékiet.*” (United States Holocaust Museum, Washington, Egyesült Államok). Mint látjuk, az Egyesült Államokban nincs különbség a különféle áldozati csoportokkal kapcsolatosan. Ez pedig a definíciót készítő- k minden jószándékának ellenére táptalaja lehet a holokauszt relativizálásának, amelynek egyik formája arra irányul, hogy a kü- lönböző áldozati csoportok szenvedését összemossa. „A holokauszt során kö-

rülbelül hatmillió zsidót gyilkoltak meg a nácik és tettehársaika. A Szovjetunió megtámadása (1941 nyara) és a háború európai vége (1945 májusa) között a náci Németország és szövetségesei arra tettek kísérletet, hogy meggyilkolják **minden zsidót**, aki az uralmuk alatt élt. A zsidók elleni diszkrimináció már Hitler 1933 januári hatalomra jutásakor elkezdődött, ezért sok történész ezt az időpontot tartja a holokauszt időszakának kezdetének. Hitler rendszerének **nem csak zsidók** estek áldozatául, **de ők voltak az egyetlen csoport, amelyet a nácik teljes egészében el akartak pusztítani.**” (Yad Vashem, Jeruzsálem, Izrael). Az izraeli emlékhely elismeri a más áldozati csoportok létét, de élesen különválasztja a holokauszt egyediségét adó náci törekvéstől, amely a földön élő összes zsidó kiirtására irányuló politika volt. „A görög eredetű szó eredetileg Istennek ajánlott, teljesen eléő tűzáldozatot jelent; az 1960-as évek **óta az európai zsidóság kétharmadának 1939 és 1945 közötti kiirtását értjük alatta.** Európában 1933 és 1945 között a nácik és csatlósai a zsidókön kívül több millió lengyelt, orosz és más nemzetiségűt, cigányokat, homoszexuálisokat, elmebetegeket, Jehova Tanúit, politikai és vallási ellenfeleik sokaságát üldözték és ölték meg. **A holokauszt egyediségét nem az áldozatok száma adja:** még soha nem fordult elő 1941 előtt az emberiség történelmében, hogy egy állam vezetői egy nép, nemzetiség, vagy vallási csoport valamennyi tagját meg akarták volna ölni. A fogalom megjelölésére használják a héber soá (eredetileg csapás, katasztrófa) és a magyar vészország kifejezéseket is.” (Holokauszt Emlékközpont, Budapest). Végül a magyarországi intézmény definíciója igyekszik szintetizálni a különböző vélekedéseket, ugyanakkor szintén kiemeli, hogy a fogalmat a zsidóság ellen elkövetett irtó hadjáratra kívánja használni.

A fenti definíciók alapján megállapíthatjuk, hogy ha helyesen akarunk beszélni a holokausztról (a zsidó nép teljes kiirtására tett náci kísérlet), akkor meg kell különböztetnünk azt a népirtásoktól (romák, lengyelek meggyilkolása a nácik által) és a tömeggyilkosságoktól (politikai ellenfelek, melegek, Jehova tanúi lokális üldöztetése és kivégzése). Az 1986-ban béke-Nobel-díjjal kitüntetett holokauszt túlélő szavaival: „A náci politika nem minden áldozata volt zsidó, de minden zsidó áldozat volt.”

E – talán nem is olyan rövid – bevezetést követően rátérek tényleges témámra: a holokauszt három nyelvére. A fentebb már a lehető legpontosabban meghatározott fogalom kommunikációját a következő formákban valósíthat-

juk meg: az emlékezés, a kutatás és az oktatás nyelvén. Mielőtt részletesebben kifejteném mindhármát, és bemutatnám, hogy a magyarországi Élet Menete Alapítvány hogyan használja ezeket, szeretnék néhány alapelvet leszögezni. El- sőként azt, hogy a mindhárom nyelven való holokausztkommunikáció köz- pontjában ugyanaz áll: a zsidóság teljes elpusztítására tett náci kísérlet bemuta- tása. Ugyanakkor azonban más megközelítéssel történik ennek reprezentálása. Más a célközönség is, hiszen egy tömegrendezvényen, ahol nagyon heterogén a társaság, nem kommunikálhatunk ugyanúgy, mint amikor néhány diáknak beszélünk a holokausztról. Maga a pedagógiai cél is más. Arról most külön nem kívánok értekezni, hogy a holokausztról való beszédnek mindig van és kell, hogy legyen pedagógiai célja, amit Theodor W. Adorno is megfogalmazott: „hogy soha többé ne ismétlődjön meg”.

Elsőként az emlékezés nyelvét szeretném bemutatni. Amikor a holokausztról készülünk megemlékezni, akkor nincs lehetőségünk arra (vagy legalábbis nem túl szerencsés), hogy hosszadalmas történelmi fejtegetésekbe bocsátkozzunk. Ilyenkor érdemes egy személyre vagy történésre fókuszálni a soá *történetén belül*. *Egy ilyen emlékezésnek mindig kell, hogy legyen* meghívott szónoka (akár több is), aki (akik) a rendezvény üzenetét a leghatározottabban kommunikál- ják a hallgatóságnak. A beszédeket egy- egy kulturális résszel (dal, vers, zenei produkció, rövid jelenet) érdemes megszakítani. Az emlékezés nyelvén való kommunikáció lényege, hogy populáris módon (bocsánat a kifejezésért) minél szélesebb körben felhívjuk a figyelmet arra, ami a holokauszt során történt, és nagyon közérthetően átadjuk a megismétlődés megakadályozásáról szóló üze- netet. Az Élet Menete Alapítvány által minden évben megszervezett budapesti Menet is pontosan ezt a célt szolgálja. De ide sorolhatjuk mindazokat a kiállításmegnyitókat (vagon, vándorkiállítások), amelyeket az Alapítvány tart. Ebben a kommunikációs formába tartoznak a különböző, demonstratív rendezvények (pl. a székesfehérvári Hóman-szobor felállítása ellen tiltakozó menet). Ezeknek a lényege, hogy nagyobb tömegekhez, egyszerű alkalommal és egy fontos üze- netet kíván eljuttatni az Alapítvány.

A kutatás nyelve a következő forma, amiről szólni kívánok. Ennek lényege, hogy a holokauszttal kapcsolatosan egy-egy témán belül sokkal mélyebbre ás, mint az átlagember érdeklődése diktálja. Korabeli dokumentumokon, visz- szaemlékezéseken, fotókon és tárgyakon keresztül vizsgálja a történet speciális

részleteit. Ezeket összegzi, majd következtetéseket von le, és esetlegesen ezek alapján analógiákat állít fel. A végtermék lehet egy tanulmány, egy előadás, egy kiadvány és így tovább. A célközönség szűkebb, hiszen a témával már amúgy foglalkozó, általa érintett személyeket célozza meg. Olyanokat, akiknek már nem kell minden egyes részletet külön bemutatni, hiszen a történet alapvonalával tisztában vannak. Bizonyos tekintetben a kommunikátor és a célcsoport ugyanazt a nyelvet beszéli, ezért lehetőség van a részletek mélyebb kifejtésére. Az Élet Menete is készít ilyen kiadványokat (az Alapítványt bemutató emlék- könyv), oldalakat (a magyarországi embermentést bemutató oldal az Alapítvány honlapján: embermentok.eletmenete.hu).

Végül szeretnék az oktatás nyelvéről szólni, amely véleményem szerint az egyik legfontosabb kommunikációs formája a holokauszt bemutatásának. Az oktatás nyelvén azokhoz szólunk, akiket szeretnénk bevezetni a történetbe, hogy megismerjék azt, és elkötelezetté váljanak a szembenállásra a soát *létrehozó erőkkkel szemben*. Az Alapítvány több projektben igyekszik ezt megvalósítani. Ilyen az országot immár majd másfél évtizede járó vagonkiállítás, amely egy marhavagonban mutatja be a magyarországi holokauszt történetét. Több roll-upos *vándorkiállításunk is van, amelyek az általános bemutatáson túl egy-egy speciális részletét tárják föl* a soának. Ezekben a projekteknél igyekszünk nem csupán a látogatókat megérinteni, ezért önként jelentkező diákokat involválunk az oktatási munkánkba: tárlatvezető képzést tartunk a számukra, és a *peer-guide módszerrel mint kortársak vezetik a többi tanulóit a kiállításainkon*. Szélesebb témát ölel fel, de mégis a holokauszthoz is kapcsolódik a T-méter projektünk, amelyben az érdeklődők egy számítógépes szoftver segítségével lemérhetik, hogy mennyire toleránsak a másságok felé. Iskolákba is ellátogatunk, ahol rendhagyó történelemórákon keresztül reprezentáljuk a diákok számára a holokauszt egy-egy részletét vagy éppen átfogóan az egész történetet. Online kvíz is elérhető a honlapunkon át (kviz.eletmenete.hu), amiben a T-méterhez hasonlóan szélesebb témakörben, de az Alapítvány célkitűzéseinek („Hogy nagyapáink múltja ne váljon gyermekeink jövőjévé”) megfelelően mérhető meg magát az érdeklődő. Nem csupán a diákok felé irányul az oktatás nyelvén való kommunikáció, hanem a pedagógusok felé is. Tanárképzéseinken igyekszünk az önként jelentkező tanárokat munkatársainkká tenni a holokausztoktatás nyelvének használatára.

Röviden kívánok kitérni arra, hogy milyen kihívásokat hordoz magával a holokausztról való kommunikáció közel hetvenöt évvel a történetek után. Először is vannak olyanok, aki szerint a csapból is ez folyik: rengeteg megemlékezés, kiadvány, megnyilatkozás, és nem mellesleg úgy érzik, hogy minden tragédiára ezt a kifejezést használják egyes körökben. Túl soknak tartják néhányan azt, amennyit a holokauszttal foglalkoznak. Vagy éppen unalmasnak azt, ami és ahogyan történt. Kihívást jelent az is, hogy úgy tűnik, mindent tudunk és mindent ismerünk a holokausztról. Miért kellene akkor több energiát fektetni a témával való foglalkozásba, akár a kutatás szintjén is. Radikálisabb ellenvélemény és kihívás az, hogy vannak, akik a holokauszttal való foglalkozást show-businessnek látják. A témával foglalkozó számos szervezet megléte, a különböző kulturális termékek (film, könyv stb.), ösztöndíjak, konferenciák mind azt sugallják, hogy aki ezzel a témával foglalkozik, az megtalálja a számítását. Ugyanakkor Magyarországon általános tapasztalat az is, hogy az emberek egy részében büntudatot kelt a holokauszt témája. A kollaboráns attitűd miatt létezik egy olyan tendencia, hogy ezzel a témával ne kelljen foglalkozni. Elhangzanak ilyenkor azok az érvek is, hogy tulajdonképpen ez egy másik nép, a zsidó tragédiája, miért kell erről ilyen kiemelten beszélni, emlékezni. Legfőképpen pedig az is felmerül, hogy minek a múltba nézni, hagyjuk azt, és nézzünk előre a jövőbe. Összességében tehát amennyiben valaki úgy dönt, hogy a holokauszt témájáról kíván szólni akár az emlékezés vagy a kutatás vagy az oktatás nyelvén, akkor ezt a közeget is le kell küzdenie, az egyébként érdeklődő és jó szándékú hallgatóság megnyerése mellett.

Zárásként a haszid mozgalom 18. századi alapítójának, Bestnek, azaz Baál Sém Tovnak a gondolatával zárom eszmefuttatásomat. Ő azt mondta: „A felejtés meghosszabbítja a száműzetést, az emlékezés megrövidíti azt.” Ha lemondanánk a holokausztról való beszédre (bármelyik nyelven is), akkor magunkat hoznánk egy olyan állapotra, amely a száműzetéshez hasonló, azaz nem lennénk önmagunk, és folyamatosan az identitásunk elvesztésével lennénk fenyegetve. Azaz nem maradnánk emberek.

HOLOKAUSZTOKTATÁS A NYÍREGYHÁZI BETHLEN GIMNÁZIUMBAN

A nyíregyházi főiskolán végeztem 1992-ben földrajz-népművelés és történelem szakon. Először egy vidéki általános iskolában és művelődési házban kezdtem dolgozni, majd 2006-ban kerültem Nyíregyházára a Bethlen Gábor Gimnáziumba, ahol jelenleg is dolgozom.

A zsidósággal, illetve a holokauszttal kapcsolatos érdeklődésem fokozatosan alakult ki. A faluban, ahol felnőttem, gyakran hallottam, hogy korábban a szomszédaink zsidók voltak, akikkel a rokonaim sokat játszottak, barátkoztak. Nagyon furcsának tartottam, hogy én viszont személyesen egyetlen zsidó származású embert sem ismerhetek, mert mindannyian „eltűntek”. Ennek valódi okát később ismertem meg. A következő jelentős fordulat a téma iránti érdekenységemet illetően az volt, amikor kereszténnyé váltam, és alaposabban megismerkedtem a zsidó-keresztény kultúra alapjaival. Itt döbbsenem rá arra az összefüggésre, hogy a nyugati civilizáció mennyi mindent köszönhet ennek a népcsoportnak, viszont a történelem évszázadait vizsgálva azt is láthattam, hogy mekkora üldözések és pogromok kísérték az életüket.

Mivel a Hit Gyülekezete által fenntartott Bethlen Gimnázium alapítása óta elkötelezetten képviseli a zsidó-keresztény értékrendet, ezért az ilyen jellegű témák feldolgozásában kezdettől fogva komoly támogatást kaptam. 2006-ban részt vettem Jeruzsálemben a Yad Vashem által szervezett tanárképzésen, majd az azt követő évben a Hanna Arendt Egyesület jóvoltából Berlinben és Buchenwaldban részesültem hasonló oktatásban. Ezen kívül rendszeresen látogatom a HDKE, illetve Az Élet Menete Alapítvány projektjeit. Ezek mind óriási segítséget jelentettek, nemcsak a személyes tudásom mélyítésében, hanem azokban a munkákban, versenyekben, előadásokban, amelyet később diákok és felnőttek között végezhettem.

A Bethlenben rendszeresen tartok „Izrael-faktot” melynek célja megismertetni a zsidó nép kultúrájával, történelmével, hagyományaival. Ennek részét képezi mind a diaszpóra hétköznapijainak tanulmányozása (különös tekintettel a magyarországi zsidóságra), mind a modern Izrael állam legfontosabb jellemzőinek megismerése. Ezek a foglalkozások kitűnően segítik azokat a versenyeket,

projekteket melyekben tanulóimmal részt vettünk. Jó kapcsolatokat ápolunk a HDKE, Az Élet Menete Alapítvány és a Haver Alapítvány munkatársaival. Ennek köszönhetően volt iskolánkban az Anna Frank, Falak, Jelek, Sorsok és az Auschwitz album vándorkiállítása. Ezeken a bethlenes diákok vezették a hoz- zánk látogató csoportokat. A holokaust 70. évfordulója kapcsán készítettünk el egy óriás tablót a nyíregyházi zsidóság történetéről, és részt vettünk másik három gimnáziummal közösen egy auschwitz-i utazáson. Amikor Az Élet Me- nete által működtetett Vagon vándorkiállítás megyénkbe érkezett, akkor mind Nyíregyházán, mind Mátészalkán diákjaim vezették atárlatot.

Szép sikereket értünk el a témához kapcsolódó különböző versenyeken is. 2013-ban első helyezést értünk el a „Ki tud többet Izraelről?” országos verse- nyen, melynek díjaként izraeli utazáson vehettünk részt. Ez a verseny sokat segített abban is, hogy fiatal iskolánk egyre ismertebbé váljon, hiszen e győze- lem miatt ellátogatott intézményünkbe Ilan Mor Izrael akkori magyarországi nagykövete, és Nyíregyháza alpolgármestere fogadott bennünket a városházán. 2014 novemberében a Holokaust- emlékévként alkalmából Budapesten rendezett versenyen szintén elsőkké lettünk, és újra izraeli tanulmányi út volt a jutalmunk. Az erre a versenyre készült kisfilmünk azóta nagy utat járt be. 2016-ban a Ra- oul Wallenberg Egyesület által szervezett „Régen volt, hol is volt?” nevű or- szágos versenyen sikerült győzni, melynek jutalmaként Svédországba látogat- hattunk. Ennek a versenynek nagyon különleges következménye volt, hogy néhány nappal az esemény után Yair Lapid népszerű izraeli politikustól kapott levelet iskolánk, mivel ő egy tel-avivi újságból olvasta, hogy a győztes csapat az ő édesapja (Tommy Lapid) Duna-parti megmenekülésének történetét dolgozta fel. A levél nagyon elismerően nyilatkozott arról a munkáról, amit iskolánk folytat Magyarországon a zsidóság melletti kiállással kapcsolatosan. Néhány hónap múlva Tel-Avivban a magyar nagykövetségen létrejött az általa kezde- ményezett találkozó Lapid úr és a csapat között.

A zsidósággal és a holokaussztal foglalkozó munkáink túlmutatnak az iskolai kereteken, ugyanis a közben kialakult kapcsolatink révén rendszeresen társz- szervezői vagyunk felnőttek számára rendezett műsoroknak, előadásoknak is. Nagyon jó az együttműködés a helyi zsidó hitközséggel, rendszeresen a közös rendezvények, megemlékezések. Az Eötvös Károly Magyar–Izraeli Baráti Kör- rel és a Bethlen Gábor Oktatási Alapítvánnyal karöltve, évek óta nyári egyete-

meket szervezünk a témában, melyen olyan előadók tartottak előadást, mint Heller Ágnes, Nógrádi György, Szita Szabolcs, Hack Péter, Pécsi Tibor, Csepeli György.

Nagy eredménynek tartjuk, hogy mindössze 16 éve alapított iskolánk a zsidóság és a holokauszt témakörében ilyen projektekben tudott részt venni. Az elmúlt időszak során ez vált a Bethlen Gimnázium egyik fő profiljává, és többek között ettől lett egyre ismertebb városunkban is. Természetesen iskolánk diákjai körében is folyamatosan nő a téma népszerűsége, és minden évben egyre többen kapcsolódnak be a munkába. Mindannyian aktív kíváncsisággal várjuk a folytatást...

Gulyás Csaba

TOLERANCIÁRA NEVELÉS AZ IGAGZGYÖNGY ALAPÍTVÁNYNÁL

2017. október 19.

Szeged

Alapítványunk 1999 óta működik a 33 leghátrányosabb helyzetű kistérség egyiké- ben, Berettyóújfalú környékén.

Egyik feladatunk a tehetséggondozás, különös tekintettel a hátrányos helyzetű, roma gyerekekre. Ezt egy alapfokú művészeti iskola fenntartásával végezzük.

Hat telephelyre, összesen 23 településről járnak hozzánk gyerekek. Tanulólétszá- munk évente 600 fő körüli, tanítványaink 70%-a hátrányos helyzetű, köztük kb. 300 fő mélyszegénységben élő, cigány gyermek.

Köszönhetően a gyermekközpontú vizuális nevelésünknek, tanítványaink évente 500-nál is több díjat nyernek hazai és nemzetközi gyermek képzőművészeti verse- nyeken, a világ minden pontján. Művészeti oktatásunk sajátos rendszerű, hármas fókuszú, ami a vizuális kommunikációfejlesztés, a hátránykompenzáció és a szociális kompetenciafejlesztés egyidejű megvalósulásán alapul.

Az oktatás mellett, alapítványunk esélyteremtő, terepi munkát is végez. Megér- tettük ugyanis, hogy a halmozottan hátrányos helyzetű gyerekek integrációja sosem fog az iskola falain belül megoldódni. Azért is dolgozni kell, hogy az iskola hatása ne amortizálódjon le a családban, a közösségben.

Toleranciára nevelés az Igazgyöngy Alapítványnál

Az alapítvány komplex esélyteremtő munkájának helyszíne a román–magyar határ mentén fekvő, 350 fős kis zsákfalú, Told. A kezdetekkor azért választottuk Toldot, mert itt minden olyan probléma (fiatalkorú kismamák, uzsora, prostitúció, szétesett, változatos összetételű (cigányok [oláh és romugró cigányok], románok, Romániából áttelepült cigányok, illetve az őslakos nem cigány lakosság) jelen volt, amely a generációk óta mélyszegénységben élő családoknál jelen lehet. Ezért ami- kor ebben a szétesett, értékvesztett közösségben a toleranciára nevelésről kezdtünk el gondolkodni, első feladatunk ennek a közösségnek az újjáépítése volt. Emellett folyamatos küzdelmet jelentett és jelent a mai napig is a generációk óta beágyazódott

átörökítés elleni harc a gyerekeknél, ha ennek a „bűvkörét” sikerülne is megtörni, akkor is ott maradna a többségi társadalom részéről a befogadás hiánya, ami legalább akkora küzdelmet jelent, mint a fent említett problémák. Elsőként a legfontosabb lépés a problémák megismerése és azok feltárása volt. A szegénység nem nevel tole- ranciára, ahol nincs mit enni, nincs mivel fűteni télen, nincs elegendő tér az élethez, ott nagyon nehéz a toleráns viselkedésről beszélni. Az emberi kapcsolatok hierar- chiája is nagyon meghatározó. Az uzsora nagyon hamar kialakítja a szerepeket. Aki a kölcsönt adja, azonnal a közösség fölé emelkedik. Ő az, akiről mindenki tud, de szinte senki sem mer vele szembeszegülni. Különös kapcsolat ez a szegregátumokban élőkénél, mert amikor semmi nincs, ő mindig ott van, hozzá mindig lehet fordulni, ezért lehet az, hogy mindenki ismeri, de senki nem mer lépni ellene. A másik fontos szereplő a csicska, aki nem más, mint a vidéki hajléktalan. Ő a minimális jövedel- méért cserébe befogadásra talál egy-egy családnál. A lakhatásért és az ételért cserében azonban nagyon sok feladat hárul rá. Ő viszi-hozza a gyerekeket az óvodába, ő jár fáért, vízért, és ő végzi a ház körüli feladatokat és egyben mindenkor céltáblája a gyerekek és a felnőttek megalázó viselkedésének. Ez a két szerep a szegregátumban élőkénél szintén nem az egymást segítő, egymást elfogadó viselkedést segíti. Ehhez jön még a minimális életér, az ingerszegény környezet és a gyerekekben kialakult jö- vőkép: „a nekem nincs-neki, van, de nekem is kell”. Ezért ez a jövőkép a lehetőségek hiányában nagyon veszélyes lehet, a lányok esetében prostitúció, a fiúknál pedig az uzsorás személye jelenhet meg követendő példaként.

Munkánk során azt is felismertük, hogy nem toldiként és nem cigányként szocia- lizálódva a saját elgondolásaink szerint nem tudjuk megoldani a mélyszegénységben élő családok integrációját, ezért a rájuk építő, komplex, 20 évre tervezett stratégiánk- ban az oktatás – családgondozás, közösségfejlesztés – intézményi együttműködés hármas pillére a meghatározó. Megpróbáljuk megkeresni az összes beavatkozási pon- tot, és erre a közösség bevonásával hatást gyakorolni. A közösségfejlesztésnél nagyon fontosnak találjuk, hogy legyenek tematizált kisebb közösségek (baba-mama klub, főzőklub, asszonyközösség), amelyek összehatása képes változást eredményezni a fa- luközösségben. A közösségi rendezvényeken nagy hangsúlyt fektetünk az egymást elfogadó, segítő, támogató viselkedési formák kialakítására. A mi módszertanunk a „képessé tevés” jegyében működik, türelemmel segítve a részvételi demokrácia felépülését. Munkánkban a következő generációért dolgozunk, de a mostani ge- neráció támogatását kiépítve. Ezért az oktatási munkánkban fontosnak tartjuk a

gyerekek önbecsülésének erősítését, az együttműködési képességeik fejlesztését, a kooperatív munkát és a gyerek-szülő kapcsolatában a toleráns viselkedési formák kialakításának a segítségét.

Számos olyan tanuláshoz kötődő tevékenységbe igyekszünk bevonni a gyerekeket ahol a többségi társadalom által elvárt közösségi normákat megtapasztalhatják, megélhetik. Ilyen például a tanoda, amely a gyerekek iskolai előmenetelében, a közösségi szabályok betartásában és az iskolai lemorzsolódás elkerülésében nyújt nélkülözhetetlen segítséget. A szociális cirkusz az egymásra figyelést, az egymásban való bizodalmat erősíti a legkülönbébb akrobatikus gyakorlatokat segítségül hívva. A Tértánc program, amelyben a tánc a közös nyelv az állami, magán és a szegregált iskolák tanulói közötti óriási szociális szakadék leküzdésében. A Roma Mentor Program, amelyben a magyarországi cigány és nem cigány holokaustt áldozatainak állítottunk emléket egy, a drámapedagógiai foglalkozások keretében megtanult holokausttáncballada keretében, amelyet nagy sikerrel mutattunk be Toldon, Budapest és Milejszegen is.

A gyerekek és a felnőttek közösségi szabályrendszerének kialakítása több ponton párhuzamba állítható. Ha a gyerek jól rajzol a művészeti foglalkozásokon, akkor nagy valószínűséggel sikeres lesz a rajzpályázaton, az eredményes szereplést pedig a legtöbb esetben jutalommal ismerik el, ez pedig erősíti az önbecsülését. A felnőtteknél a fejlesztő segítségnyújtás alapja: Segítek, ha te is segítesz... Nem „jár”, hanem ha teszek valamit, dolgozok, akkor kapok. A kríziskezelés, az önfenntartási képességek és a munkavállalói kompetenciák fejlesztése mind a közösségfejlesztésbe ágyazódik be. Minden területen kiemelt a szociális kompetenciákra való fókuszálás.

Munkánk harmadik pillére az intézményi együttműködés kialakítása. Ezen a területen rá kellett jönnünk arra, hogy a hivatali rendszer sajnos a megtorló, hatalmi, alá-fölérendelt, a „mi” és „ők” szerepe mentén dolgozik. Fontos, hogy ezen a területen is szemléletváltást tudjuk elérni. Ennek érdekében települési társadalmi kerekasztal-megbeszéléseket szervezünk az intézményrendszer (iskola, óvoda, családsegítő szolgálat, gyámhivatal, orvos, védőnő) képviselői között, melynek során a települési problémák feltárását követően a közös, egymást támogató, egymást segítő munkára törekszünk.

Végezetül pedig itt marad a nagy kérdés: milyen jövőre készítsük fel a gyerekeket? Egy olyanra, ahol merje büszkén vállalni és megélni a cigányságát, mindaddig, míg a többségi társadalom kirekesztésével nem szembesül, vagy egy olyanra, hogy boldogulj, ahogy tudsz, szerezd meg, ahogy akarsz, ne rettenj meg, ha ehhez bűncselekmény társul is, hisz cigány vagy így is, úgy is?

SUMMARY

**Prof. dr. András Máté-Tóth (University of Szeged) – Gabriella Turai PhD
Candidate (Corvinus University of Budapest)**

Post-genocidal theology in Europe

Religious thoughts are not only issues for theology or philosophy of religion but they can be seen as appropriate analytical tools for deeper understanding processes of societal transformations. After the fall of Berlin wall public discussions on holocaust and other genocides raised in Central and Eastern Europe and they can be interpreted as core element in seeking for new or renewed societal identity. Regarding this never relaxed struggling interpretations of holocaust and other genocides in the 20th century in our paper we try to introduce the term ‘sociodicy’ in parallelity to the term theodicy taken from religious or philosophical logic. According to our theoretical innovation sociodicy can be interpreted as secularized theodicy. In the first step we give an overview about the use of the term sociodicy in the concepts of some sociological classics: e.g. Durkheim, Weber and Bourdieu. Although they use the term sociodicy but only per tangensem and not central in their sociological concept. In the second step we argue sociodicy in accordance to theodicy handle the central question risen from the experience of genocide: how can one particular society allows this historical tragic. We conclude sociodicy aims to answer the question how is possible to conceptualize one society without excluding opposite forces and interest.

Márta Goldmann PhD (Holocaust Memorial Centre Budapest)

The Memory of “Babij Jar”: a Metaphor for the Massacre in Eastern Europe – in an Interdisciplinary Approach

The most well-known metaphor of the Holocaust so far was “Auschwitz,” referring to the horrors of gas chambers and concentration camps. However, so far there has been very little attention paid to the discourse on the great genocide before Auschwitz, which took place on the Eastern Front between 1941 and 1944 (Ukraine, Poland, the Baltic States, Belarus, Russia, etc.). With the leadership of Father Patrick Desbois, the French group Yahad-In-Unum set off in 2004 to conduct interviews with witnesses still alive. In addition to getting to know what happened, their purpose was to explore events, including locating mass graves and creating opportunities for commemoration before all becomes forgotten. I would like to talk about an area that is still a white spot in Holocaust education in an interdisciplinary approach. Through interviews with the group, I wish to discuss the early artistic appearance of the horrors. I will talk about Yevgeny Yevtusenko’s poem “Babi Jar”, which led Shostakovich to write his 13th symphony and marked the earliest film appearances on the subject (Mark Donskoy, *The Unvanquished*, 1945).

Tímea Jablonczay PhD (Milton Friedman University Budapest)

Women’s Narratives of the Traumatic Past: Teréz Rudnóy and Boris Palotai

The central point of the cultural and literary memory of the second half of the 20th century is the Holocaust and its remembrance. The memory of the Hungarian Holocaust and its discourse now have a historical dimension: we need to revisit all notions of taboo until the change of the political system in Hungary, and ask the question that why public reflections of representations about the traumatization of Jewish identity disappeared; how and why Jewish and Holocaust art was excluded from the literary canon. One of the special

fields of Holocaust research is the examination of the gender differences in experiences and narratives: a particular representation of trauma appears in the narratives that documented the history of women's suffering. I wish to focus on two authors whose novels I will present in a common context, whereby I would engage in the discourse that urges to reread all accounts of the past in the 1960s, and with it, I would contribute to the analysis of the gendered representation of the traumatized past. Of particular interest to Hungarian cultural memory research might be the examination of the novels by Teréz Rudnóy, *Escaping Women* (1947, 2011) and Borot Palotai's *The Man* (1964), and also the historical and cultural context in which these works were written. The text of the *Escaping Women* could be recorded by its author, Ernő Szép or Béla Zsolt, immediately after liberation. How does Rudnóy's novel fit into the line of Holocaust novels? Which artistic instruments does the author have for narrating the unspeakable in this novel which describes the bodily experiences of women more explicitly? The novel has a unique angle of view: it evokes the historical backgrounds of liberation and its aftermath, confronting its reader with such direct questions as whether liberation can bring true freedom, or whether the unforgivable could be forgiven. Also, the novel addresses female bodily experience in its most extreme form. After the liberation, Rudnóy, who has lost his family, finds refuge at Boris Palotai in Budapest. The tragedy of Rudnóy's life, the fate of the woman returning from the concentration camp, becomes a special representation in Palotai's novel *The Man*. The novel fits into the line of cultural representations of the 60s and 70s, with texts about the traumatic past: it places the consequences of the Holocaust, the survivor's inability to forget and the impossibility to start life anew, at the centre of the mechanisms of traumatic memory. The literary representation of the Hungarian event of the traumatic past, the Holocaust, takes place from a female perspective. In my presentation, I will examine the intratextual and extratextual aspects of the two novels and their contexts, visiting the hitherto untouched area of representation and memory of the traumatic event of the Holocaust.

Dr. habil Zoltán Kelemen (University of Szeged)

Second Coming (German Historical Reception in Timur Vermes's novel *Er ist wieder da*)

August 30, 2011 Adolf Hitler wakes up. All this takes place in 2012, in a world created by Timur Vermes of Hungarian descent. It is fiction, but this fiction has, at many points, a strikingly socio-political agreement with the Federal Republic of Germany in the very centre of the European Union, which exists in everyday life. The central question is: What will the Germans in the new millennium do with their former Führer, who could now teach the whole Union a lesson about political correctness, coming to terms with the past, and a direct practice of alternative views of history. What becomes clear to the reader, first and foremost, is that the Germans of the 21st century are only little different from, for instance, the Germans of the Lutheran Reformation or the long days following the Thirty Years' War. Hitler uses a first-person narrative to tell about his resurrection, his everyday life and his experiences in Germany in particular, which, with the rush and ruthlessness of the new millennium run through him who so often finds himself in the humorous position of the diminutive man, and can only avoid being sympathetic for the reader because, locked in his monomania, he can explain everything to others and himself. In my talk that is based on a close reading, I will bring the novel into an argumentative position with Aleida Assmann's theory about memory culture and László Földényi F.'s representation of Germanness, whereby he meditates on the successes and failures of the German Holocaust reception.

Péter Wéber PhD (University of Szeged)

The literary and artistic testimonies of the Holocaust in Romania

Due to the anti-Semitic policy of the Antonescu-regime, about 250 000 Jews were the victims of the domestical Holocaust, deported to Transnistria. Most of them stem from Bucovina and Bassarabia. Among these deported persons we can find many intellectuals of whom some of them were writers, poets, painters or developed their literary and artistic talent after their horrible experience in Transnistria. However, in many cases it lasted for decades until the eyes-witnesses of the Holocaust started to write and therefore to bear testimonies about that tragedy while the Romanian political regime during the Communism as well as after its fall, tried to keep silence about this aspect of the Romanian history. When after year 2000 Romania had to admit its active involvement in the Holocaust, these testimonies proved to be very useful. Besides their cultural value, they turned out to be also real historical sources.

Dávid Szőke PhD Candidate (University of Szeged)

“Our Hitler and After Age”: Ethical Issues in the Post-War English Novel

In my presentation, I wish to examine the ethical issues of World War II and the Holocaust in the context of post-war English literature. Several English novels appeared after 1945 whose focusing on the trauma of Hitler’s terror and post-war rootlessness. In many cases, they found inspiration from the Central European Jewish refugees fleeing from the Nazi genocide, who, having been separated from their homeland, were forced to integrate into a foreign social and political environment, and brought new life to English intellectual life through their lived experiences and the cultural characteristics that had become an inseparable part of their ethnical and cultural identity. These Central European intellectuals were among the first to bring up the problem that exile is accompanied by a sense of rootlessness, suffering by the loss of identity, and

the question arises of how adaptable a historical tragedy of Central European culture and ethnic groups can be. Accordingly, the presentation seeks to answer the question of how the Holocaust as a Central European experience can be transferred to a Western social and intellectual setting. What impact did the Holocaust-based approaches to morality have had on the post-war English novel? To what extent is the Holocaust a turning point between Western modernist tradition and postmodernism? To address these issues, I will use the works of English writers of the forties and fifties (including Ivy Compton-Burnett, John Osborne, Samuel Beckett, Iris Murdoch and Muriel Spark) and those Central European authors (Elias and Veza Canetti, HG). Adler, Franz Baermann Steiner), who influenced English post-war literature through their writings and experiences. I also intend to join in the Holocaust and trauma theories, as well as the latest approaches in English and American literature inspired by the Nazi genocide.

Prof. dr. Szabolcs Szita (Holocaust Memorial Centre Budapest)

Hungarian Refugee Policy After the Anschluss

In March 1938, the Anschluss took place, and Austria ceased to exist as an independent state. Following the Anschluss, some German and Austrian refugees arrived in Hungary. The state apparatus of the era had to face the problem of managing, settling down and enrolling refugees. The presentation focuses on the issues of border protection, the erection of refugee camps and the general attitude of the Hungarian authorities and community. This is obviously linked to the problem of Polish refugees after the Germany's attack on Poland. Finally, the issue of refugees after Hungary's entry into the war will be discussed.

Dr. habil Attila Simon, PhD (János Selye University, Faculty of Teacher Training, Department of History)

Jewish Question and Anti-Semitism in the public life of the Hungarian Highland Before and After the Vienna Decision

Examining the sad history of the Hungarian, we must see that in the restored territories in 1944 similar things happened in the same way as in the so-called mainland. However, the more complex question is how the Hungarian political elite in the Highland approached this. It is more complicated, since the history of Hungarian parties in Czechoslovakia was less lacking and anti-Semitic rhetoric, and their rhetoric after the first Vienna decision did not match that of the mainland parties. The lecture, which is primarily based on the analysis of archival and press sources, aims to answer the question of whether anti-Semitism was present in Hungarian public life in Slovakia between the two wars, and in what ways and for what reasons did the attitude of the policy of the Hungarian Highland differed from the policy of the motherland.

Zsolt Urbancsok (Hungarian National Archive)

From Heroes to Victims: Jewish Soldiers of Makó during the Great War and the Holocaust

The centenary of the Great War provided an opportunity for historians to carry out the work that had left most in debt so far: exploring and dealing out the activities of Jewish communities in the Hungarian countryside between 1914 and 1818, their involvement in the war, and their losses. The past hundred years also provide an opportunity to look at events in a broader context. My short study focuses primarily on the life of a rapidly assimilating Jewish generation who was born before the 19th century and grew up before the First World War. After presenting the war years, I try to outline the fate of the Jewish soldiers who participated in the Great War, from the Horthy era to the Holocaust. While compiling the list of victims of Makó, a census of former

Jewish fighters at war was also completed. The list of heroes who perished in the war was preserved in memory, and their names were engraved in marble in the Neolog and Orthodox synagogues in the 1920s. However, the lists are not exhaustive. In addition, only a part of the deaths was registered. In addition to archival sources, the work of Ármin Kecskeméti on the Jews of Csanád County and the gold album of the exiled Jews helped to complete the reconstruction. The basic experience of the last Jewish generation during the Belle Époque was equalled by the experience of the liberal democracy of the Monarchy, the inclusive political climate of millennial Hungary, and the equality of emancipated Jews. The belief that as Jewish Hungarians, they can be full citizens of the country. The other basic experience is the Great War itself, in which they could fight together for their homeland regardless of denominational affiliation. Until 1918 this inspired the assimilating part of the Jewish community.

Pap Eliza (Kiskunmajsa)

Success Story and Decline of a Long-Standing Industrial Dynasty in the Horthy Era: Focus on the Wolfner Family

Although some of the prominent figures of Hungarian Jewish citizenship are known, their lives are oblivious, and so are those of the members of the famed Wolfner family, who, with others, were behind the Hatvanys in terms of wealth. Hundreds of original documents about the Wolfner family are hidden in the archives, and as a researcher of the Holocaust history of Újpest, I found it interesting to dedicate a study to this long-standing industrial dynasty. Founded in Újpest by Gyula Wolfner and his brother in 1841, the business had come a long way. In 1948, an era ended for the giant company running under the name of the founder of the factory Wolfner, which had been operating for over a hundred years, was capable of recovering from several crisis situations and promoted Hungary with its European prestige. Much of the heirs of survivors of ruthless Jewish persecution and deportation have, of course, not been compensated in a rightful and just way.

Ákos Fóris PhD Candidate (Eötvös Loránd University)

“Jews are Cuscuta, Christians are Lucerne”: The Hungarian Depiction of the Extermination of Jews in Dnipropetrovsk

A relevant question in Holocaust research is what the general public of the time learned about the persecution and murder of Jews. Although many details of the National Socialist extermination policy, such as the decline, “disappearance” and missing of the Jewish population in the German-occupied countries, appeared in the daily press, the process of genocide remained largely hidden from the readers’ view in newspaper articles and books published during the war. This is also true of the occupied Soviet territories: while military correspondents reported anti-Semitic measures (wearing yellow stars, ghettoisation, forced labour), mass killings of Jews, other than the Bessarabian occupation policy, did not appear in Hungarian publications.

The only exception to this is the memoirs of Joseph Kriston published during the war. I examine two questions with regards to the text: whether the description is credible and what roots the anti-Semitic interpretations justifying the killings might have. Although Hungarian history is still indebted to a deeper analysis of World War II Hungarian propaganda, I argue that Jews and Jewish communities appeared only in anti-Semitic contexts in contemporary propaganda publications. Jews in the eastern territories were treated in the military as a hostile category. The depiction of Jews as a Cuscuta, that is, a parasite, fits into the dehumanizing anti-Semitic language. In the case of Hungarian propaganda publications, this system of relations between Jews and the majority society is the most dominant one. In my case study, I will draw attention to the possibilities offered by the study of contemporary accounts, memoirs and diaries from the occupied Soviet territories. The Dnepropetrovsk massacre also shows that an extremely large number of members of the army witnessed the extermination of the Jews. The texts published during the war are extremely informative with regard to anti-Semitic measures. Moreover, the anti-Semitic interpretation of the text calls for an analysis of the recurring metaphors that characterize the Jewish communities in the occupied territories and the narrative structures that create legitimacy for the discrimination or eventual extermination of the Jews.

Dr. Lajos Szarka (Holocaust Memorial Centre Budapest)

Christian Rescue during the Holocaust

In my talk, I will give an overview of the Christian churches' position on the Anti-Jewish decrees, then their attitude after the German occupation and during the Arrow Cross period (Jusztitian Serédi, prince-archbishop, László Ravasz, Sándor Raffay, protestant bishops). Within the topic of Christian rescue, the lecture discusses the activities of certain high priests (Endre Hamvas, bishop of Csanád, Áron Márton, bishop of Gyulafehérvár, Baron Vilmos Apor, bishop of Győr), priests and pastors (e.g. the Catholic Béla Varga, Ferenc Köhler, Ferenc Kálló, Kornél Hummel, the Reformed Albert Bereczky, Géza Soós, Zsigmond Varga, János Victor, Lutheran András Keken, Emil Koren, Ferenc Sréter; the Adventist László Michnay). Beside discussing these individuals, I will address in my talk the rescuing activities of monks and nuns, missions (Jesuits, Benedictines, Scottish missions), Christian societies and associations (Holy Cross Association, Good Shepherd Committee, Society of Social Brothers), and finally, I will raise the question of the responsibility of the Christian churches.

Szilvia Czingel PhD (Centropa Foundation)

The Personal Life Stories: Hungarian Jews in 1956

What could have been on the mind of the humiliated Jewish people on October 23, 1956? What emergency scenarios did they set up for themselves? How much was their Jewish identity present or repressed? We are looking for an answer from a particular angle, narrating through personal life stories. The source of these stories is the Centropa Foundation Life History Database. There are many unexplained questions about the 1956 Revolution, and the study does not want to make normative statements, but rather to portray dilemmas through individual histories: What was the main concern for Hungarian Jewry and how did it respond to the revolution at individual levels? I will highlight

five principal thoughts from the dilemmas regarding life stories in 1956, that, in my view, have appeared very markedly among those who have told their stories. These ongoing dilemmas are centred around the issues of going or staying, experiences on the street, survival strategies and fears, relationship to the party, and Jewish identity. There was another striking aspect in the recollections: the reaction to events was different for a family in Gyöngyös from those living in the capital. While one saw security in the capital, the other saw danger. Pre-Holocaust lifestyles, the maintenance or complete break-up of civic existence and mentality presented them with serious challenges that could only be answered individually. With so many Jewish families, as many as 56 angles, almost every family has its own history, both individually and in relation to the majority society.

Tibor Pécsi (Hungarian March of the Living)

The Three Languages of the Holocaust

In my talk, I will search for answers to the following question: In what languages can we speak about the Holocaust? I will explain how the March of the Living Hungary uses the language of research, education, and remembrance to communicate the tragedy and lessons of the Shoah as widely as possible. What projects do the Foundation use to convey the languages of the Holocaust? What challenges must they face?

Csaba Gulyás (Bethlen Grammar School Nyíregyháza)

Holocaust Education at Bethlen Grammar School in Nyíregyháza

In our school, we focus on Holocaust education and Jewish history. There is a special field for this activity. We regularly commemorate Jewish as well as the Holocaust celebrations. We maintain a remarkably good relationship with the local Jewish community and are often invited by it to its local events. Over

the years, with the help of my students, we made several hours of documentary about the life of the Jewish population and some of the notable locations of Nyíregyháza, Kisvárd and Nyírbátor. We conducted numerous interviews with survivors, local historians, and Christian contemporaries. Our students also regularly participate in national projects as tour guides (e.g. Auschwitz album, Holocaust wagon exhibition). We regularly attend a special history class organized by the Holocaust Memorial Centre Budapest. Last year, the Haver Foundation, the Wallenberg Association, held classes in our school. We also regularly participate in local and national competitions, with significant results. I wish to give further details in my presentation on all these.

Tamás Veress (Pearl Foundation)

Pearls, Representation of the Holocaust in a Disadvantaged Micro-Region

In the first half of the presentation, I would like to present the work of the Pearl Foundation with regards to integration. Then, I wish to talk about how the Holocaust can be interpreted in this social group. Here I would also like to share our personal experiences, as in the previous school year the main topic of one of our extracurricular activities was the Holocaust. We took a Holocaust dance ballad to the stage with our pupils from Told and Biharke-resztes, and as a continuation to our programme, we took part in an excursion to Auschwitz-Birkenau. Besides children, we also regularly commemorate the Holocaust Memorial Day with adults.